

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Jason Hickel

Çoğu Zarar Azı Karar

Dünyayı Küçülme Kurtaracak

metis

Jason Hickel

Çoğu Zarar Azı Karar

Dünyayı Küçülme Kurtaracak

Ekonomik antropolog, Fulbright bursiyeri ve Royal Society of Arts üyesi Jason Hickel, Esvatini (Svaziland) kökenli olup Güney Afrika'da göçmen işçilerle birkaç yıl geçirdi, *apartheid* sonrası sömürü politikaları ve siyasi direniş konularında yazdı. Aralarında *The Divide: A Brief Guide to Global Inequality and its Solutions* (Bölünme: Küresel Eşitsizlik ve Çözümlerine Dair Kısa bir Rehber) başlıklı son kitabının da yer aldığı üç kitap yayımladı. Düzenli olarak *Guardian*, *Al Jazeera* ve *Foreign Policy*'de yazıyor, Avrupa için Yeni Yeşil Mutabakat'a danışmanlık yapıyor, *Lancet* Tazminat ve Yeniden Dağıtım Adaleti Komisyonu üyesi. Londra'da yaşıyor.

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 43544

Çoğu Zarar Azı Karar
Dünyayı Küçülme Kurtaracak
Jason Hickel

İngilizce Basımı:
Less is More
How Degrowth Will Save the World
Windmill, 2021

© Jason Hickel, 2020
Önsöz © Rupert Read ve Kofi Mawuli Klu, 2020
© Metis Yayınları, 2021
© Türkçe Çeviri: Deniz Keskin, 2021

İlk Basım: Kasım 2021
İkinci Basım: Ocak 2022

Yayıma Hazırlayan: Müge Gürsoy Sökmen

Kapak İllüstrasyonu: Emine Bora
Kapak Tasarımı: Semih Sökmen

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197 Topkapı, İstanbul
Matbaa Sertifika No: 44865

ISBN-13: 978-605-316-242-1

Eserin bütünüyle ya da kısmen fotokopisinin çekilmesi, mekanik ya da elektronik araçlarla çoğaltılması, kopyalanarak internette ya da herhangi bir veri saklama cihazında bulundurulması, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır ve hak sahiplerinin maddi ve manevi haklarının çiğnenmesi anlamına geldiği için suç oluşturmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Jason Hickel
Çoğu Zarar Azı Karar
Dünyayı Küçülme Kurtaracak

Çeviren:
Deniz Keskin

metis

İçindekiler

ÖNSÖZ

Ortak Kırılğanlığımızın ve Dayanışmanın Belirlediği Bir Vizyon

Kofi Mawuli Klu ve Rupert Read (XR) 15

GİRİŞ

Antroposen'e Hoş Geldiniz 21

Kitlesel yok oluş çağında yaşamak 25

Eko-olguların arkasındakiler 36

Kıpırdanmalar 44

Küçülme 48

Gelecekte ipuçları 55

Birinci Bölüm **Çoğu Zarar**

Bir Kapitalizm: Bir Yaratılış Hikâyesi 59

Unutulmuş bir devrim 61

Geri tepme 64

Bir sömürgecilik yöntemi olarak büyüme 70

Yapay kıtlık paradoksu 74

Büyük ayrılma 81

"Hammadde" olarak beden 90

Ucuz doğa 94

Descartes'ı *retweet* etmek 97

İki Yıkım Makinesinin Yükselişi 99

- Kapitalizmin demir yasası 101
- Bir doz daha, bir doz daha 106
- Bireysel zorunluluktan kamusal takıntıya 109
- Deli gömleği 114
- Yenilip yutulan dünya 117
- Sömürgecilik 2.0 123
- 21. yüzyılda “sınırları” nasıl düşünmeli? 134

Üç Bizi Teknoloji Kurtarabilir mi? 141

- Paris kumarı 143
- Uçurumdan atlamak 146
- Yüzde 1,5 savaşı 151
- Yeşil büyüme? 152
- Gezegenin yeniden çevrimi 160
- Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak 162
- Teknolojiyle ilgili mesele 167
- Peki ya geridönüşüm? 171
- Yeşil büyüme distopyası 173
- Sorgulanmayan varsayım 177

İkinci Bölüm Azı Karar

- Dört İyi Yaşamın Sırları 181
- İlerlemenin kaynağı nedir? 182
- Müşterekleri geri almak 187
- Büyümeden gelişmek 195
- Güney’de adalet 200
- İdeolojiden kurtulmak 207
- Peki ya teknolojik yenilikler? 209
- Yeni ilerleme göstergelerine ihtiyacımız var –
ama bu bile yeterli değil 211

Beş Post-Kapitalist Dünyaya Giden Yollar	215
İmdat freni	217
Birinci adım: Planlı eskitmeyi bitirmek	218
İkinci adım: Reklamları azaltmak,	221
Üçüncü adım: Sahiplikten kullanıcılığa geçmek	225
Dördüncü adım: Gıda israfına son vermek	226
Beşinci adım: Ekolojik yıkıma neden olan sektörleri küçültmek	227
Peki ya istihdam?	230
Eşitsizliği azaltmak	235
Kamusal varlıkları meta olmaktan çıkarmak ve müşterekleri çoğaltmak	238
Radikal bir bolluk teorisi	240
Jübile yasası	244
Yeni ekonomi, yeni para	247
Post-kapitalist tahayyül	250
Demokrasinin gücü	251
Altı Her Şey Birbirine Bağlı	258
Atalarımızdan alacağımız dersler	262
Ekolojik olmaya dair	264
Muhalefet şerhleri	271
İkinci bilimsel devrim	276
Post-kapitalist etik	285
Azı karar	291

TEŞEKKÜR	293
-----------------	------------

Yeryüzünün lanetlilerine

Kendimize başarıp başaramayacağımızı sormak
gibi bir hakkımız yok. Sormaya hakkımız olan tek soru
yapmamız gereken doğru eylemin ne olduğu.
Bu yeryüzü, üstünde yaşamaya devam etmek
istiyorsak, bizden ne bekliyor?

– Wendell Berry

Önsöz

Ortak Kırılğanlığımızın ve Dayanışmanın Belirlediği Bir Vizyon

Kofi Mawuli Klu ve Rupert Read (XR)

XR (*Extinction Rebellion*, Yok Oluş İsyanı) zaman zaman karşılan-ması (fazlaca) zor taleplerde bulunmakla itham ediliyor. Fakat ha-reketimizin ne olmadığının altını çizmekte fayda var: XR raydan çık-mış uygarlığımızı tekrar rayına oturtmakta kullanabileceğimiz, her sorunu çözebilecek bir reçete değil. XR daha ziyade yangın alarımını andırıyor. XR, Jason Hickel’in bu yeni ve son derece önemli kitabın-da “imdat freni” olarak tarif ettiği şeyin şiddetsiz uç noktasına kar-şılık geliyor. Hükümetlerimizin karşımızdaki krizle yüzleşmesini is-tiyoruz. Tabii bir yandan da hem insanlar hem de gezegen için daha düzgün işleyen, daha iyi bir toplum yaratabilmek için her şeyi *nasıl* değiştireceğimizi oturup konuşmamız gerekiyor.

XR, acil durumun ikrarı demek. Geçtiğimiz yıl içinde, koronavi-rüs pandemisiyle birlikte acil durumlarla ilgili pek çok şey öğrendik. Pandemi bizi ortak kırılğanlığımız etrafında birleştirdince hızlı hare-ket etmek ve insanlığı, yaşamı müdafaa etmek için zor kararlar ver-mek zorunda kaldık. Neredeyse bütün ülkelerin hızla önlem alabil-miş olması oldukça umut vaat eden bir gösterge. Krizleri ciddiye al-dığımızda neleri başatabileceğimizi gösteriyor.

Koronavirüs büyük oranda Küresel Kuzey’i* vurduğu için gayet ciddi bir şekilde ele alınıyor. Bu krizde tecessüm eden uyanış çağ-

* Yazar tarafından kullanılan “Küresel Kuzey” ve “Küresel Güney” ifadeleri (zaman zaman sadece “Kuzey” ya da “Güney”) ekvator çizgisi yerine büyük oran-

rısına mutlaka kulak vermemiz gerekiyor, çünkü iklim krizi de –daha yavaş ilerlemekle birlikte– bununla eşzamanlı olarak devam ediyor ve çok daha büyük bir tehdit oluşturduğu Küresel Güney’de şimdiden kitlesel ölçekte sorunlara yol açıyor. Dolayısıyla farklı etkiler yaratan ortak bir krizin içindeyiz. Bazı devletlerin bu duruma çevre ırkçılığı yaparak, gizli ekofaşizm uygulamalarına başvurarak karşılık vereceğini de bilmemiz gerekiyor. Bu uygulamalar dahilinde farklı grupları (ve farklı farklı yaşam formlarını) birbirine düşürmeye yönelik adımlar atılacaktır. Bunlara karşı dayanışmaya girmemiz gerekiyor. Koronavirüs sürecinde fiili dayanışmayla ilgili bir şey öğreniyorsak, bu tehlikeli zamanlarda en gerçek umut budur.

Çoğu Zarar Azı Karar koronavirüs krizinin öte yanında ne olduğuna dair son derece keskin, yeni fikirler barındırıyor. Bunlar iklimimizin mahvını nasıl önleyebileceğimize, süregiden altıncı kitlesel yok oluşu nasıl tersine çevirebileceğimize, toplumsal çöküşten nasıl kaçınabileceğimize dair fikirler. Karşımızdaki enkazı nasıl edip de daha iyi bir yapıya çevirebileceğimize dair ipuçları. Jason Hickel tarihten, iktisattan, antropolojiden, felsefeden, bilimden ve daha farklı alanlardan kesişen, örtüşen ve birbirini güçlendiren pek çok fikirle karşımıza çıkıyor. İhtiyacımız olan hızlı geçişi sağlayabilmek için gereksinim duyduğumuz şey de bu tür bir geniş çerçeve içinde düşünmek.

Koronavirüs krizi gösterdi ki yöneticiler yeterince kararlı olur ve çevresel şartlar tarafından, halkların iradesi tarafından yeterince zorlanırsa vatandaşlık maaşı, borç silme, varlık vergileri, gereken noktalarda kamulaştırma vb. gibi yıllardır imkânsız gördükleri adımları atabilirler. Jason bu kitapta koronavirüs krizinde atılan adımlara benzeyen ama çok daha büyük bir şeyin “büyümecilik” saçmalığından, çılgınlığından çıkış yolumuzu nasıl belirleyebileceğini; ekosistemlerimiz üstünde çok daha az yük oluşturan ve insanları daha mutlu eden, daha iyi ve daha eşit bir toplumu nasıl kurabileceğimizi an-

da ülkelerin gelir seviyelerini temel alan bir ayrıma işaret ediyor. Küresel Kuzey tanımını içine Avrupa ve ABD’nin yanı sıra örneğin Avustralya da dahil edilirken Meksika, Çin ve Ortadoğu Küresel Güney’in bir parçasıydı. –ç.n.

latıyor. Bunların hepsini gerçekleştirmemiz, en azından gerçekten anlam ifade eden noktaları hayata geçirmemiz mümkün. Daha basit bir yol izleyebiliriz.

Bu kitap, XR tarafından da dile getirilen türden taleplerin *gerçekleştirilebilir* olduğunu göstererek umut veriyor. Bu taleplerin gerçekleştirilmesi *gerçekten de* mümkün. Gerekli olan tek şey yeterli vizyon: Yenilenmiş bir dünya, yeniden üretmeye daha çok odaklanmış bir kültür, bir arada daha iyi bir yaşam sürebilme vizyonu. Koronavirüs krizi bize dünya çapında en önemli işkollarının hangileri olduğunu gösterdi: Sağlıkçılar, gıda maddelerimizi yetiştirenler, dağıtıcılar vb. Toplumun odağını yapay bir şekilde yaratılmış arzulardan (Jason reklamcılığın hayatlarımıza nasıl zarar verdiğini, Facebook ve Google gibi devlerin de zaten bundan ibaret olduğunu son derece güçlü bir şekilde aktarıyor) tekrar ihtiyaçlara çevirmeyi başarabilirsek dünyayı hep birlikte daha çok tatmin olacağımız, aramızdaki ayrılıkların azalacağı şekilde baştan düzenleyebiliriz.

Bu değişimi gerçekleştirmek zorundayız. Hepimiz bunun farkındayız. Bekleyemeyiz. Devasa büyüme makinesinin hepimizi yutmasını engellemek istiyorsak *sistem değiştirmek* zorundayız. XR'nin en önemli destekçisi Greta Thunberg'in bu yılın başlarında küresel "seçkinlere" seslenirken söyledikleri hâlâ akıllarda: "Kitlesel bir yok oluşun başındayız ve hâlâ paradan bahsediyor, sonsuz ekonomik büyüme masalları anlatıyorsunuz. Buna nasıl cüret edersiniz!" Herhangi bir ideolojik nedenden dolayı değil, acil durum böyle gerektirdiği için sistem değiştirmek zorundayız. İkinci Dünya Savaşı sırasında Birleşik Krallık gibi ülkelerdeki gıda karnesi uygulamalarının nedeni sosyalizm değildi, hayatta kalmaktı. Ama bu uygulamalar toplumun daha eşit, insanların daha sağlıklı olmasıyla sonuçlandı. Yine böyle güzel bir denk gelişi yakalama şansımız var: Hayatta kalmak için yapmamız gereken şeyle daha iyi hayatlar sürebilmek için ihtiyacımız olan şey aynı.

Jason kitabın ilk bölümlerinde kapitalizmin dehşet verici hikâyesini anlatıyor. Bu o kadar karanlık bir hikâye ki insanın inkâr edesi geliyor. Ama tamamı gerçek. Hakikatle yüzleşmemiz, yaşadığımız iklimsel ve ekolojik krizin altında yatan gerçekleri görmemiz ge-

rekiyor. Jason'ın "GSYH büyümesi insanların değil kapitalizmin refahının bir göstergesidir," diyerek işaret ettiği acı gerçeğe kulak vermemiz gerekiyor.

Şunu aklımızdan çıkaramayız: Yıkım şimdi, şu anda gerçekleşiyor. Hem de dünyanın bu sürece en az katkıda bulunmuş kesimlerinde gerçekleşiyor ve bunlar Batı medyasına pek yansımıyor. "Her ne pahasına olursa olsun büyüme" modelinin ötesine geçmeyi talep eden hareketin Güney'le dayanışma içinde doğması gerekiyor. Bu sürecin sömürgelikten çıkarmaya ve tazmin etmeye, onarmaya odaklanması gerekiyor, yoksa asıl mesele gözden kaçırılmış olur.

Bu toplumun fertleri olarak problemlerimizi daha fazla teknolojik yeniliğin çözebileceğini düşünmeye eğilimliyiz. Peki *toplumsal* yenilikleri tahayyül etmeye neden aynı oranda hevesli değiliz? Kapitalizmi son durak olarak görmek, başka alternatifi olmadığını düşünmek son derece kısır bir hayal gücüne işaret ediyor. Hayır! Biz yaratıcı varlıklarız. Daha fazlasını hayal edebiliriz. *Her* alanda yenilik yapabiliriz. *Çoğu Zarar Azı Karar* bize *nihai* cevabı vermiyor, ama bir cevabın *mümkün* olduğunu; sormaya, bakmaya, harekete geçmeye hazırsak başka cevaplar da olabileceğini açık seçik gösteriyor.

Çoğu Zarar Azı Karar taleplerimizin gerçekçilikten uzak bir yanı olmadığını gösteren bir kanıt niteliğinde olduğu için kıymetli en çok da. Tam tersine: İnsan gerçeğe yüzleşmeye kararlı olduktan sonra, statükoyu daha da uzun süre devam ettirme fantazisi kadar gerçekçilikten uzak bir şey yoktur.

Jason kitabında ya başarısız olursak ne olur diye düşünmüyor uzun uzun, bu uçurumun derinliklerine bakarak vakit kaybetmiyor. XR şu âna kadar başarılı oldu çünkü gitgide daha çok insan nihayet böyle bir çöküşe (ya da bunun ihtimaline) dair korkularıyla, hatta çaresizlikleriyle yüzleşmeye, bu konuda ciddi bir adım atmaya karar veriyor. Bu sürece siz de katkı verebilirsiniz. Toplulumlarımızın gidişatını dürüstçe görebilen ve günden güne büyüyen kitleye katılın. Ardından da bu sözde kadere, kendimizi yok etmeye doğru ilerlediğimiz gidişata yönelik isyana katılın.

Jason'ın bu kitapta sunduğu vizyonu katıyorsanız, buna uygun

hareket etmek gibi ciddi bir sorumluluğunuz da var demektir. Bu vizyonu hayata geçirebilmek için, alternatif senaryoyu bertaraf etmek için harekete geçmeniz gerekir. Bu da statükoyu hızlı bir şekilde, standart siyasetin sınırlarını aşan yöntemlere başvurarak dönüştürecek radikal eylemler gerektiriyor. Korona sonrası dönem, ortak kırılabilirliğimizden bir şeyler öğrenerek çok daha eşit ve çok daha sürdürülebilir bir dünya yaratacak bir vizyonu yaratıp uygulamaya koymak için insanlığın elindeki son fırsat olabilir.

Jason'ın kitabı dünyayı son derece kıvrak bir şekilde yorumluyor. Şimdi bize katılın ve dünyayı değiştirelim.

Yaşam boyu isyancı, yaşam isyancıları:

Rupert Read ve Kofi Mawuli Klu. İngiltere, Nisan 2020.

Giriş

Antroposen'e Hoş Geldiniz

Kurtaramadığım her şey kalbime dokunuyor. Onca şey yok edildi. Ben kaderimi çağlar boyunca tekrar tekrar, inatla, elinde olağanüstü bir güç olmadan dünyayı yeniden kuranlarla birleştirmeyi seçiyorum.

– Adrienne Rich

Bazen bir şeyleri ancak belli belirsiz, silik bir hatıra gibi fark ederiz, bir şeylerin yolunda gitmediğine dair belli belirsiz bir histen ibarettir bu fark`ediş.

Afrika'nın güneyinde küçük bir ülke olan Esvatini'de (eski adı Svaziland) geçen çocukluğum esnasında ailemin külüstür bir Toyota kamyoneti vardı, 1980'lerde o bölgede epey yaygın bir araçtı bu. Uzun yolculukların ardından arabanın radyatör ızgarasında biriken böcekleri temizlemek benim görevimdi. Izgarada bazen üst üste üç katman böcek biriktiği olurdu: kelebekler, güveler, eşek arıları, çekirgeler, her boydan ve her renkten, onlarca, belki yüzlerce tür böcek... O zamanlar babamın yeryüzündeki böceklerin toplam ağırlığının insan da dahil olmak üzere bütün hayvanların ağırlığından fazla olduğunu söylediğini hatırlıyorum. Bu bilgiyi hayretle karşılamış, biraz da yüreklendirici bulmuştum. Çocukken canlılar dünyasının kaderiyle ilgili endişe duyuyordum, sanırım pek çok çocuk da böyledir, dolayısıyla böceklerle ilgili bu bilgi bana her şeyin güzel olacağına dair bir güven aşılamıştı. Tüketilemeyecek kadar bol bir canlılığın var olduğunu bilmek içimi rahatlatmıştı. Sıcak gecelerde ten keke damlı evimizin avlusunda oturup azıcık rüzgâr essin diye beklerken, arada sırada karınlarını doyurmak için pike yapan yarasala-

rın önünden kaçan güvelerin ve böceklerin ışığın etrafında toplanmasını izlerken aklıma hep bu gelirdi. Böceklerle büyük bir hayranlık duymaya başladım. Bir noktada elime kalem kâğıt alıp evimizin civarında yaşayan bütün türleri tespit etmeye çalıştım. Sonunda vazgeçtim. Çok fazlaydılar.

Babam böceklerle ilgili bu hikâyesini, heyecanlı bir ifadeyle, babalarımızın sık sık yaptığı gibi, sanki bu hakikati az önce bizzat keşfetmiş gibi, ara sıra anlatıyor hâlâ. Fakat bugünlerde hikâyede aktarılan bilgi kulağa o kadar da doğru gelmiyor. Artık bir şeyler değişmiş gibi sanki. Geçtiğimiz yıllarda araştırma yapmak için Afrika'ya dönünce gördüm ki arabanın önü uzun yolculuklardan sonra bile neredeyse tertemiz kalıyor. Bazen tek tük sinek yapışmış olsa da eskisi gibi bir şey asla olmuyor. Belki hatıralarım beni yanıltıyor. Belki de daha tehlikeli bir şeyler söz konusu.

*

2017'de bir grup biliminsanı tuhaf ve oldukça endişe verici birtakım bulgular paylaştı. Bu araştırmacılar onlarca yıldır Almanya'daki tabiat parklarındaki böcek sayılarını büyük bir dikkatle takip ediyorlardı. Bu uğraş çok az sayıda biliminsanının zaman ayırdığı bir şey olduğundan (böceklerin sayıca çokluğu bunun gereksiz bir uğraş gibi görülmesine yol açıyor) herkes sonuçları merakla bekliyordu. Sonuçlar korkunçtu. Ekip, Almanya'nın tabiat parklarındaki uçan böceklerin dörtte üçünün yirmi beş yıl içinde kaybolduğunu söylüyor ve bunu tarım alanlarının etrafındaki ormanların önce ekili alana çevrilmesine, bunu takiben de yüksek miktarda zirai kimyasal kullanımına bağlıyordu.

Bu çalışma büyük ilgi gördü, dünya çapında manşetlere taşındı. Biliminsanlarından biri, "Öyle anlaşılıyor ki oldukça geniş toprakları çoğu canlı türü için yaşanamaz hale getiriyoruz ve ekolojik kıyamete doğru ilerliyoruz," diyordu. "Böcekleri kaybedersek her şey çökecektir."¹ Böcekler tozlaşmanın gerçekleşmesi ve bitkilerin üre-

1. Damian Carrington, "Warning of 'ecological Armageddon' after dramatic plunge in insect numbers", *The Guardian*, 2017 - <https://rantey.org>

mesi için, binlerce başka türün besin kaynağı olarak hayati önem taşıyor. Ne kadar önemsiz görünseler de yaşam ağının kilit noktalarından birini oluşturuyorlar. Birkaç ay sonra bu kaygıları teyit edersene, iki ayrı çalışmada Fransa'nın tarım bölgelerinde azalan böcek nüfusunun kuş sayısında da müthiş bir düşüşe neden olduğu ortaya kondu. Ortalama kuş sayısı on beş yıl gibi kısa bir süre içerisinde üçte bir azalmış, çayır incir kuşu ve keklik gibi bazı türlerdeki azalma %80'i bulmuştu.² Aynı yıl Çin'den gelen haberler böceklerin yok oluşunun bir tozlaşma krizine yol açtığını söylüyordu. Bir bitkiden diğerine giderek tozlaşmayı elle sağlamaya çalışan işçileri gösteren tuhaf fotoğraflar dolaşıma girmişti.

Sorun bu bölgelere özgü değil elbette. Böceklerin sayısı görüldüğü kadarıyla her yerde azalıyor. 2019'da yayınlanan ve dünya çapındaki kanıtları ele alan bir değerlendirme, böcek türlerinin en az %10'unun, muhtemelen daha fazlasının, soyunun tükenme riski altında olduğunu gösteriyor.³

Bu durum dünyanın en ücra köşelerinde de yaşanıyor. 2018 yılında bir grup biliminsanı Porto Riko'nun otoyollardan, çiftliklerden, fabrikalardan çok uzakta ve koruma altında bulunan, “yaban” tanımına bire bir oturan El Yunque yağmur ormanlarında böceklerle ilgili yürüttükleri çalışmanın sonucunu açıkladı. Bu balta girmemiş ormanın orta yerinde bile böcek biyokütlesinin otuz altı yıllık bir süre içinde %98'e varan oranlarda azaldığını tespit etmişlerdi. Bu da

2. Patrick Barkham, “Europe faces ‘biodiversity oblivion’ after collapse in French birds, experts warn”, *Guardian*, 2018.

3. IPBES, *Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services*, 2019. Kimi tahminlere göre böcek türlerinin %40'ının soyu tükenme riskiyle karşı karşıya olabilir. IPBES raporunu hazırlayan ekibin eşbaşkanı Josef Settele, bu iddialarla ilgili “Belki yüzde kırk çok fazladır, bizim küresel değerlendirmemizdeki %10 da çok az, ama bu aralıkta bir orandan bahsediyoruz,” diyor. Bkz. Ajit Niranjana, “Insects are dying and nobody knows how fast”, *DW*, 2020. Sağlıklı tarihsel verilerin azlığı nedeniyle uzun vadeli değerlendirme yapmak kolay değil. Biyokütle trendlerinde dalgalanmalar da olabiliyor: Britanya'da yürütülen bir araştırma güve biyokütlesinin 1967 ile 1982 arasında arttığını, o zamandan beridir de düzenli olarak azaldığını gösteriyor. Bkz. Callum Macgregor ve diğ., “Moth biomass increases and decreases over 50 years in Britain”, *Nature Ecology & Evolution* 3, 2019, s. 1645-49. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

böcek popülasyonunun neredeyse topyekûn çöküşü anlamına geliyordu. Aralarından biri *Economist*'e verdiği bir röportajda “İlk sonuçlara inanamadık,” diyordu. “1970’lerde yağmurdan sonra her yeri kelebeklerin sardığını hatırlıyorum. 2012’de buraya geri geldiğimde, ilk gün neredeyse hiç kelebek göremedim.”⁴ Daha da kötüsü, böcek sayılarındaki çöküş, böceklerle beslenen kertenkele, kuş gibi çok sayıda türün sayısının da azalmasına yol açmıştı. Sistem tamamen yıkılıyor gibi görünüyordu.

Bir yağmur ormanının göbeğinde böyle bir felakete yol açan şey ne olabilir? Bu örnekte, biliminsanları sebebi iklim değişikliği olarak tespit ediyor. Porto Riko’nun yağmur ormanları sanayi öncesi döneme göre yaklaşık iki santigrat derece ısındı, bu da dünya ortalamasının yaklaşık iki katı demek. İki derecelik bir ısınma, pek çok tropik böcek türü için termal sınırın aşılması anlamına geliyor. ABD’li entomolog David Wagner, bu çalışmanın o zamana kadar karşılaştığı en ürkütücü sonuçları içerdiğini söylüyordu. Bu sonuçların ürkütücü olma sebebi, bize küresel ısınma hız kazandıkça dünyanın geri kalanında neler olabileceğini işaret etmesi. Şimdiye dek dünya çapındaki sıcaklıklar 1°C arttı. 2°C’ye yaklaştıkça dünyanın dört bir yanındaki böcek nüfusları çöküşe uğrayabilir. El Yunque ormanında ölen kelebekler, zamanında kömür madenlerinde zehirli gazları tespit etmekte kullanılan kanaryaları andırıyor.⁵

Bu bir kıyamet kitabı değil. Bir umut kitabı. Tahakküm ve kaynak sömürüsüne dayalı bir ekonomiden, canlılar dünyasıyla karşılıklılık esasına dayanan bir ekonomiye nasıl geçebileceğimizi anlatıyor. Fakat bu yolculuğa çıkmadan önce neyin tehlikede olduğunu iyice anlamamız gerek. Yaşadığımız ekolojik kriz, genelde varsaydığımızdan çok daha ciddi. Her şey olduğu gibi devam ederken, belli başlı

4. “Cry of cicadas”, *Economist*, 2019.

5. Ben Guarino, “‘Hyperalarming’ study shows massive insect loss”, *Washington Post*, 2018. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

noktalarda spesifik müdahalelerle çözebileceğimiz bir-iki münferit vakadan bahsetmiyoruz.

Birbirine bağlı, çoklu sistemlerin, insan varlığının temelden bağlı olduğu sistemlerin çöküşüyle karşı karşıyayız. Olup biteni zaten yakından takip ediyorsanız bu bölümü atlayabilirsiniz. Etmiyorsanız az sonra duyacaklarınıza iyi hazırlanın. Olay böceklerden ibaret değil.

Kitlesel yok oluş çağında yaşamak

Toprağı büyük şirketlere aktarmak, üstünde bulunan her türlü çalıyı, ağacı söküp tek bir mahsul ekmeye başlamak, mahsulü uçaklarla ilaçlayıp dev biçerdöverlerle toplamak bir zamanlar kulağa iyi bir fikir gibi geliyordu. Yirminci yüzyılın ortalarından başlayarak uçsuz bucaksız araziler endüstriyel kâr mekanizmasının totaliter mantığına uyduruldu. Bunun en büyük sebebi büyükbaş hayvan yemi üretmek, nihai hedef de elde edilen kaynak miktarını azamileştirmekti. Buna o zamanlar Yeşil Devrim adını verdilerse de ekoloji açısından ortada “yeşil” bir şey yoktu. Karmaşık ekolojik sistemler tek bir boyuta indirgenerek geri kalan her şey görünmez kılındı. Böceklerin ve kuşların, hatta toprağın başına neler geldiğini kimse fark etmedi.

Şöyle verimli, koyu renkli, kokulu bir toprağı avcunuza alıp bakmışlığınız varsa içinin yaşamla dolup taşıtığını görmüşsünüzdür: Toprak solucanla, kurtla, böceklerle, mantarla, milyonlarca mikroorganizmayla doludur. Toprağı dayanıklı ve verimli kılan da bu canlılıktır. Fakat toprağın agresif bir şekilde sürülmesine ve kimyasal katkılara dayalı endüstriyel tarım son yarım yüzyıldır toprak ekosistemlerini hızla öldürüyor. BM için çalışan biliminsanları gezegenimizdeki toprağın %40'ının ciddi anlamda nitelik kaybına uğradığını söylüyor. Tarım toprakları, yenilenme kapasitesinden 100 kat hızlı kayboluyor.⁶ 2018'de Japonya'dan bir biliminsanı dünyanın farklı

6. IPCC, *Special Report on Climate Change and Land* (2018)

bölgelerindeki solucan nüfuslarını incelemeye girişti. Ulaştığı sonuçlar endüstriyel çiftliklerde solucan biyokütlesinin %83 gibi ciddi bir oranda azaldığını gösteriyordu. Solucanlar yok olunca da toprağın organik içeriği %50'den fazla düşüş gösteriyordu. Topraklarımız canlılıktan mahrum bir toz yığınına dönüştürülüyor.⁷

Sonuçlar en hafif tabirle endişe verici. Dünyadaki tarım topraklarının beşte birinde verim düşüyor.⁸ Biliminsanları bunun böyle devam etmesi durumunda yeryüzünün ancak altmış yıl daha ürün yetiştirmeye uygun kalabileceğini söylüyorlar.⁹ On binlerce yıl boyunca insan uygarlığının temelini oluşturan topraklar birdenbire, kısa bir süre içinde, çöküşün eşiğine geldi.

Benzer bir durum okyanuslarımızda da yaşanıyor. Süpermarkete gittiğimizde dünyanın dört bir yanındaki insanların beslenmesinde önemli yeri olan ve çok sevdiğimiz mezgit, somon, ton balığı gibi deniz ürünlerini bulabileceğimizden pek şüphe etmeyiz. Fakat bu kesinlik ortadan kalkmaya başlıyor. Son veriler, dünyanın balık stoklarının %85'inin tükendiğini ya da tükenmenin eşiğinde olduğunu gösteriyor. Mezgitler eski sayılarının %1'ine gerilerken denizin görkemli devleri olan pisibalıklarının sayısı %1'inin de beşte birine kadar düştü. Dünya çapında yakalanan balık sayısı tarihte ilk kez azalmaya başladı.¹⁰ Asya-Pasifik bölgesinde 2048'den sonra balık tutulamayacağı öngörülüyor.¹¹

Bunun sebebi büyük oranda aşırı avlanma. Büyük şirketler, tarımda olduğu gibi, balık tutma işini de bir savaşa çevirdi; sayıları gi-

7. Robert Blakemore, "Critical decline of earthworms from organic origins under intensive, humic SOM-depleting agriculture", *Soil Systems* 2 (2), 2018.

8. Global Commission on the Economy and Climate (Küresel Ekonomi ve İklim Komisyonu), "Food and Land Use", 2018.

9. Chris Arsenault, "Only 60 years of farming left if soil degradation continues", *Scientific American*, 2014.

10. Daniel Pauly ve Dirk Zeller, "Catch reconstructions reveal that global marine fisheries catches are higher than reported and declining", *Nature Communications* 7, 2016.

11. Jonathan Watts, "Destruction of nature as dangerous as climate change, scientists warn", *Guardian*, 2018. Balıkçılıkta azalan verimi balık çiftlikleri kurarak aşabileceğimizi düşünülür olabilir, fakat bu o kadar kolay bir iş değil. Bir ton çiftlik balığı elde etmek için beş ton balık denizden toplandıktan sonra avlanıp ezilerek

derek azalan balıkları yakalayabilmek için dev trollerle deniz tabanını kazıyor, “piyasa değeri” olan birkaç balığı yakalayabilmek için yüzlercesini öldürüyor, mercan bahçelerini ve rengârenk ekosistemleri yaşamdan mahrum çöllere çeviriyorlar. Kâr amaçlı bu yağma sonucunda uçsuz bucaksız okyanus sahalarının canına okundu. Ama başka etkenler de söz konusu: Nitrojen ve fosfor gibi tarım kimyasalları nehirlerle akıp denizlere ulaşarak dev alg patlamalarına sebep oluyor, bunun sonucunda da suyun altındaki ekosistemlerin oksijeni kesiliyor. Avrupa ve ABD gibi sanayileşmiş bölgelerin kıyılarında uçsuz bucaksız “ölü bölgeler” giderek genişliyor. Bir zamanlar yaşamla dolup taşan denizlerimiz korkutucu şekilde boşalıyor, balıktan çok plastik barındırıyor.

Okyanuslar iklim değişikliğinden de etkileniyor. Küresel ısınmanın yol açtığı ısının %90'ından fazlasını denizler soğuruyor.¹² Okyanuslar bizi salımların en kötü etkilerinden koruyan birer tampon vazifesi görüyor. Ama bunun sonucunda da zarar görüyorlar. Okyanuslar ısındıkça, besin döngüleri ve zincirleri bozuluyor, deniz habitatının geniş kesimleri yok oluyor.¹³ Karbon salımı bir yandan da okyanusların daha asidik olmasına yol açıyor. Bu bir sorun, çünkü okyanus asitleşmesi geçmişte defalarca kitlesel yok oluşa neden oldu. 66 milyon yıl önce gerçekleşen son yok oluşta okyanusların pH değerinin 0,25 azalması önemli bir rol oynamıştı. Bu küçük değişiklik bile denizde yaşayan türlerin %75'inin yok olmasına yetmişti. Şu andaki salım grafiği böyle devam ederse yüzyılın sonuna dek okyanusların pH değeri 0,4 azalmış olacak.¹⁴ Neler olacağını *biliyoruz*.

yeme dönüştürülmesi gerekiyor. Ayrıca balık çiftliklerinde çok miktarda ilaç ve kimyasal dezenfektan kullanılıyor, bunlar da halihazırda deniz kirliliğinin başlıca nedenleri arasında. Bkz. John Vidal, “Salmon farming in crisis”, *Guardian*, 2017.

12. Denize her saniye altı atom bombasına denk ısı vermekte olduğumuz bir noktaya ulaştık. Damian Carrington, “Global warming of oceans equivalent to an atomic bomb per second”, *Guardian*, 2019.

13. Deniz yaşamı, besin maddelerini deniz tabanından yüzeye taşımaya yarayan sıcaklık gradyanlarına bağlıdır. Okyanuslar ısındıkça bu gradyanlar da bozuluyor, besin döngüleri duraklıyor.

14. Damian Carrington, “Ocean acidification can cause mass extinctions, fossils reveal”, *Guardian*, 2019. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Gün gün ilerleyişini görüyoruz. Hatta gerçek zamanlı takibini yapmak da mümkün, deniz canlıları kara canlılarına göre iki kat hızlı yok oluyor.¹⁵ Uçsuz bucaksız mercan ekosistemleri ölü, renksiz, bembeyaz iskeletlere dönüyor.¹⁶ Dalgıçlar, bir zamanlar canlılık fışkıran uzak resiflerin bile çürüyen etle dolu çöplüklere döndüğünü bildiriyor.

*

Güvelerle, böceklerle ilgili belli belirsiz bir fikir, çocukluk anılarından kalma birtakım silik görüntüler birden şok edici bir fark ediş neden oluyor. Kitlessel yok oluşa doğru uyurgezer gibi ilerliyoruz. Gezegenimizin tarihinde altıncı kez yaşanacak bu hadiseye ilk kez insanların ekonomik faaliyetleri neden olacak. Günümüzdeki soy tükenme hadiseleri Sanayi Devrimi'nin öncesine göre 1000 kat hızlı gerçekleşiyor.

Birkaç yıl önce bunları konuşan neredeyse hiç kimse yoktu. Böcek hikâyeleri anlatmaya devam eden babam gibi, herkes yaşam ağının ayakta kalmaya devam edeceğini varsayıyordu. Şimdi iş o kadar ciddiye bindi ki, Birleşmiş Milletler bu süreci takip etmek için özel bir yapı oluşturdu: Biyolojik Çeşitlilik ve Ekosistem Hizmetleri Konulu Hükümetlerarası Platform (IPBES). Bu kuruluş 2019'da ilk kapsamlı raporunu yayınladı. Dünyanın dört bir yanında yapılmış 15.000 bilimsel çalışmadan faydalanan ve yüzlerce biliminsanının mutabakatına dayanan bu rapor, insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir biyoçeşitlilik azalmasına işaret ediyor. Bugün yaklaşık bir milyon tür, kısa süre içinde soyunun tükenme riskiyle karşı karşıya.¹⁷

15. Malin Pinsky ve diğ., "Greater vulnerability to warming of marine versus terrestrial ectotherms", *Nature* 569 (7754), 2019, s. 108-111.

16. Bärbel Hönlisch ve diğ., "The geological record of ocean acidification", *Science* 335 (6072), 2012, s. 1058-63. Mercan resifleri okyanustaki canlılığın dörtte birinin yaşam kaynağı ve bu canlılar arasında insanların besin sistemi açısından son derece önemli türler de yer alıyor. Yarım milyar insan besin için mercan ekosistemlerine bağımlı. Bkz. David Wallace-Wells, "The Uninhabitable Earth", *New York* dergisi, 2017.

17. IPBES, *Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services*, 2019. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bu sayılara bakıp dursam da bir anlam vermekte güçlük çekiyorum. Her şey son derece gerçeküstü geliyor, sanki ateşli bir hastalığın pençesindeyken rüya görüyormuşum da dünya tuhaf, bilinmez ve orantısız bir yere dönüşmüş gibi. IPBES başkanı Robert Watson, BM raporunu “kara haber” olarak niteleyip, “Diğer bütün türlerle birlikte varlığımızın bağımlı olduğu ekosistemlerin sağlığı her zamankinden daha hızlı bir şekilde kötüye gidiyor,” diye ekliyordu. “Ekonomilerimizin, geçim kaynaklarımızın, gıda güvenliğimizin, sağlığımızın ve hayat kalitemizin temelini oyuyoruz.” IPBES idari sekreteri Anne Larigauderie daha da keskin ifadeler kullanıyordu: “Şu anda sistematik bir şekilde insandışı bütün canlıları yok ediyoruz.” Biliminsanları normalde sert, hiddetli bir dil kullanmaz. Nötr, objektif bir yazı üslubunu tercih ederler. Fakat bu raporları okurken pek çoğunun kendilerini bu üslup çerçevesinin dışına çıkmak zorunda hissettikleri fark ediliyor. Son derece ciddi, oturaklı ve prestijli bir bilimsel dergi olan *Proceedings of the National Academy of Sciences*’da yakınlarda yayınlanan bir araştırmada, yok oluş krizi bir “biyolojik imha” olarak tanımlanıyor ve bunun “insan uygarlığının temellerini hedef alan korkutucu bir taarruz” olduğu ifade ediliyor. “İnsanlık, evrende varlığından haberdar olduğumuz yegâne yaşam örgüsünün büyük oranda yok edilmesinden ötürü eninde sonunda büyük bir bedel ödeyecek,” diyor yazarlar.¹⁸

*

Ekolojiyle ilgili en önemli nokta şu: Her şey birbirine bağlı. Dünyayı karmaşık bütünler olarak değil de tekil parçalar olarak görmeye alışık olduğumuzdan bunun nasıl işlediğini kavramakta zorlanıyoruz. Hatta kendimizi de böyle görmemiz, bireyler olarak görmemiz gerektiğini öğreniyoruz. Şeyler arasındaki ilişkiye nasıl odaklanacağımızı unuttuk. Tozlaşma için gerekli olan böcekler, tarım zarar-

18. Gerardo Ceballos ve diğ., “Biological annihilation via the ongoing sixth mass extinction signaled by vertebrate population losses and declines”, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114(36):20170493-20170498 (2017).
<https://doi.org/10.1073/pnas.1704876114>

hılarını yiyen kuşlar, toprağın verimi için hayati önem taşıyan kurtlar ve solucanlar, suyu arıtan mangrov ormanları, balıkların varlığı için gerekli olan mercanlar “oralarda bir yerde”, insanlıkla bağlantısız bir şekilde varlığını sürdüren şeyler değil. Tam aksine, kaderlerimiz birbirine bağlı. Onlar –oldukça hakiki bir biçimde– *biz* ile aynı şey.

Ekolojik krizi, bu krize neden olan indirgemeci düşünme biçimiyle doğru dürüst anlamamız imkânsız. Bu durum özellikle iklim değişikliği konusunda görünür hale geliyor. İklim değişikliğini en başta bir sıcaklık meselesi olarak görüyoruz. Pek çok insan da bunu çok dert etmiyor, çünkü gündelik hayatımızda birkaç derecelik sıcaklık değişimleri çok büyük bir fark yaratmıyor. Ama sıcaklık meselesinin sadece ilk adımı, kazaktan sökülen ilk iplik parçası.

Sıcaklık değişiminin bazı sonuçları son derece bariz, çünkü bunları doğrudan görüp tecrübe edebiliyoruz. 1980’lerden bu yana gerçekleşen güçlü fırtınaların sayısı iki katına çıktı.¹⁹ Aşırı şiddetli fırtınalar o kadar sık gerçekleşiyor ki hangisinin hangisi olduğunu hatırlamakta güçlük çekiyoruz. Hatırlayacak olursanız, sadece 2017 yılında Amerika kıtası kayda geçmiş en yıkıcı kasırgalarla boğuşmuştu. Harvey kasırgası Teksas’ın oldukça geniş bir kısmını yıkıp geçmiş, Irma kasırgası Barbuda’yı neredeyse yaşanamaz hale getirmiş, Maria kasırgası Porto Riko’yu aylarca karanlıkta bırakmış ve adadaki tarım ürünlerinin %80’ini yok etmişti. Bunlar beşinci kategori denen en şiddetli kasırgalardı. Bu tür fırtınaların her nesilde en fazla bir kez gerçekleşmesi beklenir. Fakat 2017’de birbiri ardına gerçekleştiler ve arkalarında büyük bir kargaşa ve yıkım bıraktılar.

Artan sıcaklıklar ölümcül sıcak hava dalgalarını da beraberinde getiriyor. 2003 yılında Avrupa’yı vuran sıcak hava dalgası birkaç gün içinde 70.000 kişinin ölümüne yol açtı. Sıcaklıkların bir hafta boyunca 40°C’nin üstünde seyrettiği Fransa en kötü etkilenen ülke oldu. Kıtayı kasıp kavuran kuraklık sonucunda buğday verimi %10 azaldı. Moldova’da mahsulün tamamı tarlada kaldı. Üç yıl sonra ay-

19. Avrupa Akademileri Bilimsel Danışma Konseyi (European Academies’ Science Advisory Council) Periklinap görseli - <https://rantey.org>

nı şey tekrar yaşandı ve Avrupa'nın kuzeyinde sıcaklık rekorları kırıldı. 2015'te Hindistan ve Pakistan'ı etkileyen sıcaklık dalgaları 45°C'nin üstünde sıcaklıklara yol açarak 5000'den fazla insanın ölümüne sebep oldu. 2017'de Portekiz'i vuran sıcaklık dalgası ülkenin ormanlarını mahveden yangınlara neden oldu. Yangından kaçmaya çalışan insanların arabalarının içinde kavrularak can verdiği yollar mezarlığa döndü. Gökyüzü, Londra'ya kadar uzanan bir alanda dumandan simsiyah kesildi. 2020'de Avustralya'da çıkan yangınlar kıyamet filmlerini andıran sahnelerle yol açarak insanları sahillere sığınmak zorunda bıraktı. Bir milyara yakın yaban hayvanı öldü. Kimi bölgelerde arazi kömüre dönmüş kanguru ve koalaların dehşet verici görüntüleriyle doldu.

Bunlar gerçek ve somut olaylar. Medya bunları haber yapıyor. Fakat iklim değişikliğinin daha tehlikeli yanları haberlere yansımıyor. En azından şimdilik durum böyle. Şimdiye dek sanayi öncesi döneme kıyasla ancak 1°C kadar bir sıcaklık artışı yaşadık. Aynı şekilde devam edersek yüzyılın sonunda bu artışın 4°C'yi bulacağı öngörülüyor. Ülkelerin gönüllülük esasına dayalı ve bağlayıcı olmayan Paris Anlaşması çerçevesinde bulundukları taahhütleri hesaba kat-sak bile, artış yine de 3,3°C seviyelerini buluyor. Bunlar tolere edilebilecek, kademeli artışlar değil. İnsanlar şimdiye dek hiç bu şartlar altındaki bir gezegende yaşamadılar. 2003'te Avrupa'yı kasıp kavu-ran sıcak hava dalgasını hatırlıyor musunuz? Yaz mevsiminin nor-mali öyle olacak. İspanya, İtalya ve Yunanistan bugünkü Akdeniz ikliminden ziyade Sahra bölgesini andıran bir iklime sahip olacak, çöle dönecek. Ortadoğu kalıcı bir kuraklığa mahkûm olacak.

Aynı zamanda yükselen deniz seviyesi de dünyayı tanınmayacak ölçüde değiştirecek. 1900'den bu yana deniz seviyesi 20 cm kadar yükseldi. Küçük görünen bu yükseliş bile selleri artırdı, fırtınaların yarattığı deniz kabarmalarını daha tehlikeli hale getirdi. 2018'de ABD'yi vuran Michael kasırgası Florida'da denizi 4 metre yükselte-rek sahillerin cehennemvari paramparça evlerle, metal hurdalarıyla dolmasına neden oldu. Yolumuza aynı şekilde devam edecek olursak her şey daha da kötü olacak. Hatta Paris Anlaşması'na uyup sıcaklık artışını 2°C ile sınırlandırmaya söz verdiğimiz 21. yüzyıl sonuna kadar

30 ila 90 cm yükseleceği öngörülüyor.²⁰ 20 cm'lik artışın yol açtığı hasara bakarak bunun dört katı bir artışın neye benzeyeceğini hayal edebiliriz. Sırf fırtınalar sebebiyle yükselen deniz suları bile son derece yıkıcı olacaktır. Buna kıyasla Michael kasırgasının sebep olduğu o dev dalgalar bile küçük kalacaktır. Sıcaklık 3-4°C yükselecek olursa deniz seviyesindeki artış 100, belki 200 cm'yi bulabilir. Bu durumda gezegenimizdeki sahillerin tamamı su altında kalacak. 164 milyon insanın yaşadığı Bangladeş haritadan silinecek. New York, Amsterdam, Jakarta, Miami, Rio, Osaka gibi şehirler tamamen sular altında kalacak. Sayısız insan kıyı bölgelerinden kaçmak zorunda kalacak. Hepsini bu yüzyılın içersinde gerçekleştirecek.

Bütün bunlar son derece ciddi felaketler olsa da iklim değişikliğinin en kaygı verici yanı çok daha gündelik bir meseleyle, gıdayla ilgili. Asya nüfusunun yarısı hem içme suyu ve evsel ihtiyaçları, hem de tarım için Himalaya buzullarından eriyip akan sulara muhtaç. Binlerce yıldır bu buzullar her yıl yeni buz katmanlarının oluşmasıyla yenileniyordu. Oysa şimdi buzun yenilenme hızı erime hızına yetişemiyor. 3°C veya 4°C ısınma gerçekleşecek olursa içinde bulunduğumuz yüzyıl bitmeden bu buzulların çoğu erimiş olacak, bölgenin gıda sistemini paramparça ederek 800 milyon insanı zor durumda bırakacak. Güney Avrupa'da, Irak'ta, Suriye'de ve Ortadoğu'nun geri kalanının büyük kısmında aşırı kuraklık ve çölleşme koca koca bölgeleri tarım yapılamaz hale getirecek. ABD ve Çin'deki önemli tarım bölgeleri de zarar görecek. NASA'ya göre ABD'nin "Büyük Düzlükler" diye de bilinen, Rocky dağlarının doğusu boyunca uzanan ovaları ve Güneydoğu ABD'deki tarım arazileri kuraklık nedeniyle birer toz yığınınına dönebilir.²¹

Biliminsanlarının hesaplarına göre gezegendeki her 1°C'lik ısınma, %10 daha az temel tahıl ürünü yetişmesi anlamına geliyor.²² Şu

20. IPCC, *Special Report: Global Warming of 1.5°C*, 2018.

21. NASA, "NASA study finds carbon emissions could dramatically increase risk of US megadroughts", 2015.

22. David Battisti ve Rosamond Naylor, "Historical warnings of future food insecurity with unprecedented seasonal heat", *Science* 323 (5911), 2009, s. 240-44.

andaki gibi ilerlemeye devam edersek bu yüzyıl içersinde %30 kadar bir kayıp yaşayabiliriz. Kimi durumlarda tablo daha kötü de olabilir: Hindistan'daki buğdayın ve ABD'deki mısırın verimi %60'a kadar düşebilir.²³ Normal şartlar altında bölgesel kıtlıklar, gezegenin başka kısımlarındaki fazla mahsulle dengelenebilir. Ama iklim yıkımı birden fazla kıtada aynı anda kıtlık yaşanmasına yol açabilir. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'ne (IPCC) göre 2 derecenin üstündeki ısınma “dünya çapındaki besin tedarik zincirinde kalıcı bozulmalara” yol açabilir. Bu bilginin yer aldığı raporu kaleme alan uzmanlardan birinin de ifade ettiği gibi, “tahıl ambarı tabir edilen birden fazla bölgede ürün alınamama riski artıyor”. Buna bir de toprak bozulmasını, tozlayıcı ve balık nüfuslarının kritik derecede azalmasını ekleyince müthiş bir hızla gıda krizlerine doğru ilerlediğimizi görebiliriz.

Bunun siyasi istikrar açısından da dünya çapında ciddi etkileri olacaktır. Kıtlık yaşanan bölgelerdeki insanlar düzenli gıda kaynakları bulmak amacıyla göç eder ve böylelikle büyük nüfus hareketleri yaşanır. Bu zaten günümüzde de gerçekleşiyor.²⁴ Guatemala, Somali gibi yerlerden kaçanlar aslında tarlalarından geçimlerini sağlayacak kadar ürün alamadıkları için kaçıyorlar. Uluslararası sistem şimdiden zorlanıyor: 65 milyon insan savaş ve kuraklık sebebiyle yerinden edilmiş durumda, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki en yüksek seviyedeyiz. Göçlerin sebep olduğu baskı arttıkça siyaset daha da kutuplaşıyor, faşist hareketler güçleniyor, uluslararası ittifaklar sarsılıyor. Buna bir de kıtlık, fırtına, yükselen deniz seviyesi, ekilebilir arazilerin azalması gibi etkenlerin tetikleyeceği yerinden edilmeleri ekleyince ne gibi çatışmalar yaşanabileceğini tahmin etmek güç.

*

23. Dünya Bankası, *Turn Down the Heat: Why a 4°C Warmer World Must Be Avoided*, ön rapor 7445 (Washington, DC: Dünya Bankası, 2012).

24. Deepak Ray, “Climate change is affecting crop yields and reducing global food supplies”, *Cüretsin*, 2019, Rap Arsivi - <https://rantey.org>

Ekosistemler karmaşık ağlardır. Baskı altında son derece dirençli kalabilirler, ama belli başlı kilit noktaları çökerse, bunun yaratacağı domino etkisi yaşam ağının bütün parçalarını etkileyebilir. Geçmişteki kitlesel yok oluş hadiseleri de bu şekilde gerçekleşti. Bu hadiseler meteor, yanardağ gibi harici şoklar değil, bunu takip eden dahili çöküşler sebep olur. Bu tür olayların nasıl ilerleyeceğini önden kestirmek zordur. Kritik eşikler, geribesleme döngüleri gibi süreçler her şeyi çok daha riskli hale getiriyor. İklim yıkımını bu kadar endişe verici yapan da bu.

Kutuplardaki buz tabakalarını ele alalım. Buz, dev bir reflektör gibi çalışarak güneşten gelen ışığı uzaya geri yansıtır. Buna albedo etkisi deniyor. Fakat buz katmanları eriyip yok oldukça, alttaki daha koyu renkli karalar ve okyanuslar ortaya çıktıkça güneşten gelen enerji de soğuruluyor ve atmosfere ısı olarak geri veriliyor. Bu da daha fazla ısınmaya yol açarak buzların erimesini—insanların yol açtığı salımdan tamamen bağımsız bir şekilde—hızlandırıyor. 1980’lerde kuzey kutbundaki deniz buzı 7 milyon kilometrekarelik bir alanı kaplıyordu. Bu satırları yazdığım sırada ise 4 milyon kilometrekareye kadar düşmüş durumdaydı.

Geribesleme döngüleri ormanları da etkiliyor. Gezegenimiz ısındıkça ormanlar daha kuru, yangına daha açık hale geliyor. Ormanlar yanınca atmosfere karbon salıyor, ormanlar ortadan kalktığı için sonraki dönemde karbon yutağı işlevi görme ihtimali de yok oluyor. Bütün bunlar küresel ısınmayı artırdığı gibi yağmur miktarını da doğrudan etkiliyor. Ormanlar kelimenin tam anlamıyla yağmur *üretir*. Örneğin Amazon ormanları her gün atmosfere 20 milyar ton su buharı verir, adeta göğe doğru akan dev bir nehir gibidir. Bunun büyük kısmı yağmur olup tekrar ormana inse de bir kısmı çok daha uzaklara, Güney Amerika’nın farklı bölgelerine, hatta Kanada kadar uzak noktalara yağış bırakır. Ormanlar gezegenimizin dolaşım sistemi için hayati önem taşır, yaşam kaynağı olan suyu dünyanın dört bir yanına ulaştıran dev kalplere benzerler.²⁵ Ormanlar yok

25. Ferris Jabr, “The Earth Is Just a Ball of Fire,” *New York Times*, 2019.

oldukça kuraklık hadiseleri sıklaşır, ormanların yanma riski artar. Bütün bunlar korkutucu derecede hızlı gerçekleşiyor. Şimdiki gidişatımızla çoğu yağmur ormanı bu yüzyıl bitmeden savana dönüşmüş olacak.

Bazı durumlarda kritik eşikler o kadar hızlı işliyor ki koskoca sistemler kısa bir süre içinde çökebiliyor. Biliminsanları özellikle deniz buzu kararsızlığı denen bir fenomen konusunda endişeli. Geçmişte iklim modelleri, küresel ısınma Batı Antarktika'daki buz tabakasını tamamen eritecek olsa bile bu çözülmenin birkaç yüzyıla yayılacağını öngörüyordu. Fakat 2016'da Rob DeConto ve David Pollard isimli ABD'li iki biliminsanı *Nature* dergisinde bir makale yayınlarak bunun çok daha hızlı gerçekleşebileceğine işaret etti. Buz tabakaları orta noktalarında kıyılara göre daha kalın olduğundan, büyük buz kütlelerinden buzdağları koptukça arkalarında gitgide daha yüksek buz uçurumları oluşuyor. Bu da kötü bir şey, çünkü yüksek buz katmanları kendi ağırlıklarını taşıyamıyor, dış etkenlere maruz kalmaya başladıkça bükülmeye, ardından da birbirinin üstüne yıkılan gökdelenler gibi, domino etkisiyle yıkılmaya başlıyor. Bu sebeple buz tabakalarının çözülme süreci yüzyıllar değil, belki yirmi ila elli yıl gibi kısa bir süre içinde bile gerçekleşebilir.²⁶

Böyle bir şey yaşanması durumunda sadece Batı Antarktika buz tabakası, yaşam süremiz içersinde, deniz seviyesini bir metre veya daha fazla yükseltebilir. Aynı şey Grönland'da da yaşanacak olursa durum daha da kötüye gidecek demektir. Böyle bir durumda kıyı bölgelerindeki şehirler uyum sağlamak için yeterli zaman bulamayacağımız kadar hızlı bir şekilde su altında kalacaktır. Kalküta, Şangay, Mumbai ve Londra beraberlerinde dünyanın ekonomik altyapısının önemli bir kısmını da götürerek sulara gömülecektir. Bu da neredeyse hayal bile edilemeyecek ölçekte bir felaket anlamına geliyor. Bunun gerçekleşebileceğini biliyoruz, çünkü daha önce gerçekleşti. Hatta tam olarak en son buz çağının sonunda gerçekleşti. Buz uçurumlarının dinamiklerini inceleyen biliminsanları devletleri ik-

26. Robert DeConto ve David Pollard, "Contribution of Antarctica to past and future sea-level rise," *Nature* 531 (7596), 2016, <https://doi.org/10.1038/531497a>

lim modellerinde bu hususu dikkate almadıkları için açıkça eleştiriyorlar.

Bütün bu karmaşıklık, dünya çapındaki sıcaklıkları kontrol etme kabiliyetimizle ilgili birtakım ciddi soruları da beraberinde getiriyor. Bazı biliminsanları Paris Anlaşması'nda varsayılanın aksine, sıcaklık artışını 2 derecede sabitleyemeyebileceğimizden endişe ediyor. İki derecelik ısınma gerçekleşirse zincirleme reaksiyonların tetikleneceğini, bunların da kontrolden çıkarak dünyayı kalıcı bir "sera etkisi" altında bırakacağını düşünüyorlar. Böylelikle sıcaklıklar eşik değerlerin çok üstüne çıkabilir ve bunu durdurmaya gücümüz yetmeyebilir.²⁷ Bu risklerin ışığında, verilebilecek tek rasyonel tepki, sıcaklık artışını 1,5 derecenin üstüne çıkarmamak için mümkün olan her şeyi yapmak olacaktır. Bu da dünya çapındaki salımları yürürlükteki her türlü planlamaya kıyasla çok çok daha hızlı bir şekilde azaltmayı gerektiriyor.

Eko-olguların arkasındakiler

Bunları elbette ilk defa duyuyor değilsiniz. Bu kitabı okuduğunuza göre muhtemelen bu konuda kaygılanan birisiniz. İçinde bulunduğumuz krize dair canınızı yakan onlarca olgudan haberdarsınız. Son derece yanlış giden bir şeyler olduğunu biliyorsunuz. Sizi ikna etmeme gerek yok. Bu kitabın amacı da bu değil.

Felsefeci Timothy Morton eko-olgulara yönelik takıntımızı travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) yaşayan kişilerin gördüğü kâbuslara benzetiyor. TSSB sahibi kişiler rüyalarında travmalarını tekrar yaşar, uykularından bedenlen dehşete düşmüş bir halde, terleyip titreyerek uyanırlar. İnsanlar bir sebepten dolayı bu kâbusları tekrar tekrar görür. Sigmund Freud bunun sebebinin zihnimizin bizi trav-

27. Will Steffen ve diğ., "Trajectories of the Earth System in the Anthropocene", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115 (33), 2018, s. 8252-59.

ma gerçekleşmeden hemen önceki anlara tekrar götürerek korkumuzu hafifletmeye çalışması olduğunu söylüyordu. Böylelikle travmaya neden olan hadiseyi öngörebilir hale gelerseniz bundan kaçınmanız, en azından psikolojik olarak hazırlanmanız mümkün olur. Morton da eko-olguların benzer bir işlevi olduğunu düşünüyor. Birtakım korkunç eko-olguları sürekli tekrarlamak suretiyle bilinçaltı seviyede kendimizi bu çöküşün gerçekleşeceği ânın hemen öncesinde kurgusal bir noktaya koymaya çalışıyor, böylelikle felaketin yaklaştığını görüp onu durdurabilecek bir şeyler yapabilir durumda olmak istiyoruz. En azından gerçekleştiği zaman buna hazırlıklı olmak istiyoruz.²⁸

Bu anlamda eko-olgular ikili bir mesaj taşıyor. Bir yandan çığlık çığlığa bizi uyandırmaya ve hemen eyleme geçirmeye çalışıyorlar. Ama aynı zamanda travmanın henüz gerçekleşmediğini, felaketten kaçınabilmek için hâlâ vaktimiz olduğunu hatırlatıyorlar. Onları bu kadar cazip, bu kadar ikna edici kılan ve onlara bu kadar düşkün olmamıza neden olan şey de bu. Buradaki tehlikeli nokta şu: Ortaya çıkan olguların daha da keskinleşmesini bekleyerek rehavete kapılabiliriz. Kendimizi, işler belli bir noktaya geldiğinde duruma müdahil olacağımıza ikna edebiliriz. Oysa o nihai eko-olgu asla karşımıza çıkmayacak. Hiçbir olgu yeterince “güçlü” olmayacak. TSSB rüyaları gibi, eko-olgular da hiçbir zaman kendilerinden beklenen amaca hizmet etmiyor. Hep başarısız oluyorlar ve sonunda gecenin bir yarısı çığlık çığlığa, tarifsiz bir korkunun pençesinde titreyerek uyanıyoruz çünkü derinlerde bir yerde aslında travmanın zaten gerçekleşmiş olduğunu biliyoruz. Zaten travma sürecinin ortasındayız. Can çekişen bir dünyada yaşıyoruz.

Olgular yıllardır biriktikçe birikiyor. Yıldan yıla detaylanıyor, daha kaygı verici bir hal alıyorlar. Fakat her nasıl olduysa yönümüzü değiştirmeyi bir türlü başaramadık. Geçtiğimiz yarım yüzyıl, eylemsizliğin kilometre taşlarıyla dolu. Antropojenik iklim değişikliği konusundaki bilimsel mutabakat 1970’lerin ortalarında şekillenmeye başlamıştı. İlk uluslararası iklim zirvesi ben doğmadan üç yıl önce,

28. Timothy Morton, *Being Human: The Problem of Consciousness* (Chicago, 2018) org

1979'da gerçekleşmişti. NASA iklimbilimcisi James Hansen, ABD Kongresi'ne fosil yakıt tüketiminin iklim yıkımına neden olduğunu anlattığı meşhur konuşmasını 1988'de yapmıştı. BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) sera gazı salımları konusunda bağlayıcı olmayan sınırlar belirlemek üzere 1992'de benimsendi. 1995 yılından beri salımların azaltılması konusundaki planların müzakeresi için her yıl uluslararası iklim zirveleri (BM Taraflar Konferansı) düzenleniyor. BM çerçeve anlaşması üç kez genişletildi: 1997 Kyoto Protokolü, 2009 Kopenhag Mutabakatı, 2015 Paris Anlaşması. Yine de CO₂ salımı dünya çapında her yıl artmaya, ekosistemler ölümcül bir hızla çözülmeye devam ediyor.

Yaklaşık yarım yüzyıldır insan uygarlığının tehlike altında olduğunu bilmemize rağmen ekolojik yıkımı durdurma konusunda herhangi bir ilerleme kaydedilmedi. Bu olağanüstü bir paradoks. Gelecek nesiller geri dönüp baktığında, olup biteni kesin bir şekilde, bütün detaylarıyla bilmemize rağmen sorunu çözmekte başarısız olmamızı hayretle karşılayacaklar.

Bu ataleti nasıl açıklayabiliriz? Fosil yakıt şirketlerine, bu şirketlerin siyasi sistemlerimizi cendereye sokmuş olmasına işaret edenler olacaktır. Tabii ki bunda haklılık payı da var. Bir kısım büyük şirketler, iklim yıkımının tehlikelerini konunun kamuya mal olmasının çok öncesinden beri biliyor olmalarına rağmen bilimsel verileri doğrudan inkâr etsinler ya da atılabilecek anlamlı adımları sabote etsinler diye bazı siyasetçileri fonladılar. Uluslararası iklim anlaşmalarının bağlayıcı olmama nedeni de büyük oranda bu şirketler, çünkü bağlayıcı karar alınmaması yönünde çok güçlü lobi faaliyetleri yürüttüler. Aynı zamanda, yıllardır çok başarılı bir dezenformasyon kampanyası da yürüterek, özellikle ABD'de (yani dünya çapında bir geçiş sürecine başarılı bir şekilde öncülük etme ihtimali en yüksek olan ülkede), iklim konusunda adımlar atılmasına verilebilecek halk desteğinin önünü kestiler.

Fosil yakıt şirketleri ve satın aldıkları siyasetçilerin içinde bulunduğumuz açmazda büyük bir sorumlulukları var. Fakat eyleme geçmekteki başarısızlığımızı sadece bununla açıklayamayız. Başka bir şeyler, daha derinde yatan bir şeyler de var. Fosil yakıtlara bağımlı-

lığımız ve fosil yakıt sektörünün soytarılıkları, önceden var olan bir sorunun semptomları. Asıl mesele son birkaç yüzyıldır gezegenimizin tamamına hâkim olan ekonomik sistem, yani kapitalizm.

*

İnsanlar kapitalizm sözcüğünü duyar duymaz adeta küplere biniyor. Herkesin kapitalizme dair —çoğunlukla haklı sebeplere dayanan— öyle veya böyle son derece keskin duyguları var. Fakat kapitalizm hakkında ne düşünersek düşünelim, bu sistemin ne olduğuna ve nasıl işlediğine dair net bir bakış açısına sahip olmamız gerekiyor.

Kapitalizmi genelde “piyasa” ve “ticaret” gibi tanıdık, harcıâlem sözcüklerle tarif ediyoruz. Fakat bu çok da doğru değil. Piyasalar ve ticaret kapitalizmden önce de binyıllardır vardı ve bunlar kendi başlarına oldukça masum kavramlar. Kapitalizm, sürekli yayılma zorunluluğuna dayanan ilkeyi, yani “büyümeyi” temel aldığı için tarihteki diğer ekonomik sistemlerin çoğundan ayrışıyor. Endüstriyel kaynak çıkartımının, üretimin ve tüketimin sürekli artması anlamına gelen bu büyümeyi Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH) ile ölçüyoruz.²⁹ Büyüme, sermayenin bir numaralı yol göstericisidir. Belli bir amaca yönelik büyümeden bahsetmiyoruz, *büyümek için* büyümekten söz ediyoruz. Burada totaliter bir mantık işliyor: Her sanayi kolu, her sektör, her ulusal ekonomi, belli bir nihai hedef olmaksızın sürekli büyümelidir.

Bunun neye yol açtığını kavramak zor olabilir. Genelde büyüme fikrini pek sorgulamıyoruz çünkü bize çok *doğal* geliyor. Aslında öyle de. Bütün canlılar büyür. Ama doğada büyümenin kendini sınırlayan bir mantığı da vardır: Canlılar olgunlaşana kadar büyür,

29. Büyüme tabii ki kapitalizmin *tek* ayırt edici özelliği değil. Proleterin ücretli emeği ve “özel mülkiyet” (yani üretim araçlarının münhasıran kontrol edilmesi) de kapitalizm açısından önemli özellikler. Ama sermayenin ekoloji ile ilişkisi meselesinde önemli olan özellik büyüme. Tabii ki yirminci yüzyılda bir dizi sosyalist rejim de büyümeye odaklandı. Örneğin SSCB adeta büyüme takıntısı olan bir devletti. Bu anlamda da bir tür devlet kapitalizmi karakteri sergiliyordu (artudeğere ve büyümeye odaklı yeniden yatırıma endeksli bir örgütlenmeye sahipti), böyle bir modelin bugünkü kriz anlarında bir alternatif oluşturmamasının bir nedeni de bu.

sonra da sağlıklı bir denge halini sürdürür. Büyümenin durması sağlanamazsa, hücreler sırf çoğalmak için çoğalmaya devam ederse bu bir kodlama hatasıdır, kanserde söz konusu olan da budur. Bu tür bir büyüme hızla ölümcül hale gelir.

Kapitalizmde dünyanın GSYH'sinin her yıl en az %2-%3 büyümesi gerekir, büyük firmaların toplam kârlarını artırabilmeleri için gereken asgari oran budur.³⁰ Bu sayılar gözünüze küçük görünebilir ama bunun üstel bir grafik olduğunu, üstel grafiklerin de akıl almaz bir hızla kontrolden çıkabileceğini bilmemiz gerekiyor. Yüzde üç büyüme, dünya ekonomisinin her yirmi üç yılda bir iki katına çıkması, sonra ikiye katlanmış bu halinin de ikiye katlanması ve bunun tekrar tekrar gerçekleşmesi anlamına geliyor. GSYH yoktan var edilen bir şey olsaydı bu bir sorun teşkil etmeyebilirdi, ama durum öyle değil. GSYH enerji ve kaynak kullanımına göbekten bağlıdır, kapitalizmin tarihi boyunca da öyleydi. Bu ilişkide esneme payı olabilir, ama ancak sınırlı bir esneme payından söz edebiliriz. GSYH büyüdükçe dünya ekonomisi her yıl daha fazla enerji, kaynak ve atık üretir. Bunun sonucunda biliminsanlarının güvenli gezegensel sınırlar olarak tarif ettiği ölçüyü çoktan aşmış durumdayız ve bu durum canlılar dünyası için yıkıcı sonuçları beraberinde getiriyor.³¹

Antroposen teriminin ifade ettiğinin tersine, ekolojik kriz insanların tamamının, eşit şekilde neden olduğu bir şey değil. Bu noktayı iyi kavramamız gerekiyor. Kitabın ikinci bölümünde göreceğimiz gibi, düşük gelirli ülkeler, hatta Küresel Güney'de yer alan ülkelerin çoğu, gezegensel sınırları aşmış değil. Hatta pek çoğunun insan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için enerji ve kaynak kullanımını *artırması* gerekiyor. Mesele yüksek gelire sahip, büyümenin her türlü ihtiyaçtan bağımsız ilerlediği ve insanların iyi hayatlar sürebilmesi için gerekli olanın çok çok üstünde seyrettiği yüksek gelirli ülkeler.

30. Mathias Binswanger, "The growth imperative revisited: a rejoinder to Gilányi and Johnson", *Journal of Post Keynesian Economics* 37 (4), 2015, s. 648-60.

31. Johan Rockström ve diğ., "Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity", *Ecology and Society* 14 (2), 2009; Will Steffen ve diğ., "Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet", *Science* 347 (6223), 2015.

Dünya çapındaki ekolojik yıkım neredeyse tamamen yüksek gelirli ülkelerin aşırı büyümesinden ve özellikle de en zenginlerin elindeki aşırı birikimden kaynaklanıyor; bunun sonucunda da Küresel Güney ve yoksullar orantısız bir şekilde zarar görüyor.³² Son tahlilde bu durum, başka şeylerin yanı sıra bir eşitsizlik krizi.

*

İklim yıkımını engellemek için ne yapmamız gerektiğini tam olarak biliyoruz. On yıl içinde dünyadaki salım miktarını yarıya düşürmek, 2050'ye kadar da sıfırlayabilmek için fosil yakıt tüketimini etkin bir şekilde azaltıp yenilenebilir enerjiyi hızla kullanıma sokmamız, yani dünya çapında bir Yeni Yeşil Mutabakat'a varmamız gerekiyor. Bu hedefin dünya ortalamasıyla ilgili olduğunun altını çizelim. Tarihsel salımlardaki sorumlulukları daha fazla olan yüksek gelirli ülkelerin bu süreci daha hızlı yürütmesi, sıfır salım seviyesine 2030' dan önce ulaşması gerekiyor.³³ Bunun önemini ne kadar vurgulasak az, insanlığın tarihi boyunca karşılaştığı en zorlu sınavla karşı karşıyayız. İyi haber: Bunu başarmamız kesinlikle mümkün. Ama bir sorun da var: Biliminsanları, ekonomiyi büyötmeye devam edersek 1,5 derece hedefini, hatta 2 derece hedefini bile tutturabilecek hızda hareket edemeyeceğimizden emin.³⁴ Neden? Çünkü daha fazla bü-

32. Gezegensel sınırları aşmakta olan ülkeleri görmek için bkz. goodlife.leeds.ac.uk/countries.

33. Bkz. www.calculator.climateequityreference.org.

34. 1,5°C sınırının altında kalma ihtimalimizin %66 olabilmesi için dünya genelindeki salımların 2020'den başlayarak her yıl %10 azalması gerekiyor. Dünya ekonomisi (PwC tahminleri doğrultusunda) yılda %2,6 büyüyecek olursa bu oran yılda %14'lük dekarbonizasyon gerektirecek. Bu da halihazırdaki (yılda %1,6'lık) dekarbonizasyon oranından yaklaşık dokuz kat daha fazla, en iyi senaryo modellerindeki (yılda %4'lük) azami orandan en az üç kat hızlı dekarbonizasyon demek. Yani ulaşılabilir bir hedef değil. 1,5°C sınırının altında kalma ihtimalimizin %50 olabilmesi için her yıl salımların %7,3 oranında azalması, dekarbonizasyonun yıllık %10,7 olması gerekiyor. Bu da mümkün değil. Paris Anlaşması'nın öngördüğü 2°C sınırının altında kalma ihtimalimizin %66 olabilmesi için her yıl salımların %4,1 oranında azalması, dekarbonizasyonun yıllık %7 olması gerekiyor, aynı şekilde bu da ulaşılabilir bir hedef değil. Eğer ekonomi büyümeye devam ederse ulaşılabilir

yüme daha fazla enerji talebi anlamına geliyor. Daha fazla enerji talebi ise sahip olduğumuz kısa süre içinde bu farkı kapatabilecek miktarda yenilenebilir enerjiyi devreye almamızı zorlaştırıyor, hatta imkânsız kılıyor.³⁵

Bu sorunu bir kenara bıraksak bile kendimize şu soruyu sormamız gerek: %100 temiz enerjiye sahip olduğumuzda bu enerjiyi ne için kullanacağız? Ekonomimizin işleyişini değiştirmezsek, fosil yakıtlarla ne yapıyorsak onu yapmaya devam edeceğiz: Bu enerjiyi de giderek artan bir kaynak çıkartımını ve üretimi desteklemek için kullanacak, canlılar dünyasının üstündeki baskıyı artırdıkça artıracakız çünkü kapitalizm bunu gerektiriyor. Temiz enerji salımlarla baş etmekte işe yarayabilir ama ormansızlaşmayı, denizlerdeki aşırı avlanmayı, toprak yitimini, toplu yok oluşu tersine çevirecek herhangi bir işleve sahip değil. Temiz enerjiyle beslenen büyüme takıntılı bir ekonomi bizi ekolojik felakete doğru götürmeye devam edecektir.

Resme buradan bakınca yapabileceğimiz çok bir şey yokmuş gibi görünüyor. Kapitalizm temelde büyümeye *bağımlı* bir sistem. Ekonomi büyümmezse resesyona girer, borçlar birikir, insanlar işinden ve evinden olur, hayatlar parçalanır. Devletler bu krizden kaçınabilmek için sürekli sanayi faaliyetlerini büyütecek tedbirler almak zorundalar. Dolayısıyla bir açmazın içindeyiz. Büyüme bir yapısal zorunluluk, bir demir yasa durumunda. Arkasında da sarsılmaz bir ideolojik destek var: Siyasi yelpazenin sağında ve solunda yer alan siyasetçiler büyümenin getirisinin nasıl dağıtılacağı konusunda fikir ayrılığına düşse de, konu doğrudan büyüme olduğu zaman aynı ka-

bir hedef olabilir). Bunlar dünya geneliyle ilgili hesaplamalar. Yüksek gelirli ülkeler için süreç çok daha zorlu. Paris Anlaşması'nın öngördüğü 2°C hedefine uyup hakkaniyet esasını da gözeterek olurlarsa salımlarını her yıl %12 oranında azaltmaları gerekiyor. Büyümenin olmadığı bir senaryoda bile bu mümkün değil, küçülme yaşanması şart. Bkz. Jason Hickel ve Giorgos Kallis, "Is green growth possible?", *New Political Economy*, 2019 (kaynak makaledeki rakamların yayın tarihinden bu yana güncellenmiş olduğu dikkate alınmalıdır).

35. Burada "daha fazla büyüme daha fazla enerji talebi anlamına geliyor" derken enerji kaynaklarının farklı bir birleşimini kullanacak bir ekonominin gereksinim duyacağı rakamların ya da miktarların büyük bir kısmının fosil yakıtlardan

naatteler. Aralarından su sızıyor. Adına büyümcilik diyebileceğimiz bu fikir modern tarihin en hegemonik ideolojilerinden biri. Kimse durup bunu sorgulamıyor.

Siyasetçilerimizin ekolojik yıkımı durdurabilecek anlamlı adımlar atamayacak durumda kalmasının nedeni de büyümciliğe bağlı olmamız. Bu sorunu çözebilecek onlarca öneri mevcut olsa da, büyümeye zararı olabilir diye bunların hiçbirini uygulamaya cesaret edemiyoruz. Büyümeye bağımlı bir ekonomide böyle şeylere izin verilemez. Ekolojik yıkıma dair korkunç hikâyeleri manşetlerine taşıyan gazeteler GSYH'nin her çeyrekte ne kadar arttığını da büyük bir heyecanla haberleştiriyor, iklim yıkımı konusunda eli kolu bağlı kalan siyasetçiler her yıl sanayinin daha da büyümesi çağrısında bulunuyor. Ortada hayret verici bir bilişsel çelişki var.

Kimileri bu gerilimi, teknolojinin bizi kurtaracağı, teknolojik yeniliklerin büyümeyi “yeşil” hale getirebileceği yönündeki umuda sarılarak yatıştırmayı deniyor. Verimlilik iyileştirmeleri sayesinde GSYH'yi ekoloji üstündeki etkisinden ayrıştırabileceğimizi ve böylelikle kapitalizmle ilgili hiçbir şeyi değiştirmeden dünya ekonomisini sonsuza kadar büyütmeyle devam edebileceğimizi düşünüyorlar. İşler yolunda gitmezse de bizi hemencecik kurtarabilecek devasa jeomühendislik projelerinden medet umabileceğimize inanıyorlar.

Bu rahatlatıcı bir hayal tabii. Hatta bir zamanlar ben de buna inanıyordum. Fakat kulağa hoş gelen bu retoriği derinlemesine incelemeye başlayınca bunun gerçekten de bir hayalden ibaret olduğunu gördüm. Bu konuyu uzun yıllardır, ekolojik iktisat konusunda çalışan meslektaşlarımla birlikte inceliyorum. 2019 yılında mevcut verileri değerlendirdiğimiz bir inceleme yayınladık, 2020'de bilimsanları yüzlerce çalışmadan elde edilen verileri tetkik ettikleri bir dizi meta-analiz çalışması yaptı.³⁶ Bunun ayrıntılarını kitabın üçüncü

36. Hickel ve Kallis, “Is green growth possible?”. Bunun dışında, 835 ampirik çalışmanın incelendiği bir araştırmada iklim hedeflerine ulaşabilmek için ayrıştırma uygulamasının yeterli olmayacağı ortaya kondu. Çalışmanın yazarları da bunun gerçekleştirilmesi için “küçülme” senaryolarının gerekli olduğunu öne sürüyor. Helmut Haberl ve diğ., “A systematic review of the evidence on decoupling of GDP, resource use and GHG emissions: part I: synthesizing the insights”, *Environ-*

bölümünde aktaracağım, ama sonuçları kabaca şöyle özetleyebiliriz: “Yeşil büyüme” diye bir şey yok, bunu destekleyen ampirik veri de yok. Bu bulgular bende ani bir uyanışa neden oldu ve duruşumu değiştirmek zorunda kaldım. İçinde bulunduğumuz ekolojik acil durum çağında hayallere dayalı politikalar geliştirmek gibi bir lüksümüz olamaz.

Yanlış anlaşılacak istemem. Teknoloji, ekolojik yıkıma karşı verdiğimiz mücadelede son derece önemli bir role sahip. Elde edebileceğimiz her türlü verimlilik iyileştirmesine ihtiyacımız var. Fakat biliminsanları bunların tek başına sorunu çözmekte yeterli olamayacağından emin. Neden? Çünkü büyüme odaklı bir ekonomide bize normalde ekoloji üstündeki etkimizi azaltmakta faydalı *olabilecek* verimlilik iyileştirmeleri, yine büyüme hedeflerini beslemek üzere, doğanın daha da geniş kısımlarını kaynak çıkartımı ve üretim mekanizmasına dahil etmek için kullanılıyor. Sorun elimizdeki teknoloji değil, sorun büyümenin kendisi.

Kıpırdanmalar

Fredric Jameson bir zamanlar dünyanın sonunu hayal etmenin kapitalizmin sonunu hayal etmekten kolay olduğunu söylemişti. Aslında bu çok da şaşırtıcı bir şey değil. Sonuçta kapitalizmden başka bir şey bilmiyoruz. Buna bir son verecek olsak bile sonrasında ne olacak? Yerine ne koyacağız? Devrimden bir gün sonra ne yapacağız? Bunun adına ne diyeceğiz? Düşünce kapasitemiz ve hatta dilimiz, kapitalizmin bittiği noktaya kadar gidebiliyor. O noktadan sonra dehşet verici bir uçurum var.

mental Research Letters, 2020. 179 çalışmayı ele alan bir başka inceleme de “ekonominin genelini kapsayan, ulusal ya da uluslararası ölçekte mutlak bir kaynak araştırmasına, ekolojik sürdürülebilirlik için gereken türden bir ayrıştırmaya yönelik herhangi bir kanıt” bulunmadığını belirtiyor. T. Vadén ve diğ., “Decoupling for ecological sustainability: A categorisation and review of research literature”, *Environmental Science and Policy*, 2020. 105-116. Erişim - <https://rantey.org>

Ne tuhaf bir şey. Yeniliğe meftun, icada ve yeni teknolojilere takıntılı bir kültürde yaşıyoruz. Yaratıcı, sınırları aşan düşünme biçimlerini takdir ettiğimizi söylüyoruz. Herhangi bir cep telefonunu veya sanat eserini alıp da asla “Bu şimdiye kadar yaratılmış olan en iyi alet veya sanat eserdir, bunun ötesine geçilemez, buna teşebbüs bile etmemeliyiz!” demeyiz. İnsan yaratıcılığını bu şekilde hakir görmek saflık olur. Öyleyse konu ekonomik sistem olunca neden kapitalizmin tek olası seçenek olduğuna, daha iyi bir şey yaratmayı *düşünmenin* bile yanlış olduğuna inanıyoruz? On altıncı yüzyıldan kalma bu modelin küflü dogmalarına neden bu kadar bağlıyız, bunları uyum sağlayamayacaklarını açıkça gördüğümüz bir geleceğe beraberimizde sürüklemekte neden inat ediyoruz?

Fakat bir şeyler değişiyor olabilir. 2017 yılında Trevor Hill adlı üniversite ikinci sınıf öğrencisi bir genç New York'ta canlı yayınlanan bir toplantı esnasında ayağa kalkıp o sırada ABD Temsilciler Meclisi Sözcüsü olarak görev yapan ve dünyanın en güçlü kişilerinden biri olan Nancy Pelosi'ye basit bir soru sordu. Harvard Üniversitesi tarafından yürütülen ve ABD'de 18-29 yaş aralığındaki gençlerin %51'inin kapitalizme destek vermediğini gösteren bir araştırmadan alıntı yaptıktan sonra Pelosi'nin de mensubu olduğu Demokrat Parti'nin bu hızla değişen gerçekliğe sahip çıkıp çıkmayacağını, alternatif bir ekonomi için yeni bir vizyon oluşturmaya çalışıp çalışmayacağını sordu.³⁷

Pelosi'nin epey şaşırdığı yüzünden belli oluyordu. “Sorunuz için teşekkür ederim,” dedi, “fakat kusura bakmayın bizler kapitalistiz, bunun ötesi yok.”

Bu görüntüler büyük bir ilgi gördü. Bunun sebebi, kapitalizmi sorgulama tabusunu bu kadar açıktan gözler önüne seren bir an olmasıydı. Hill öyle sert bir solcu falan da değil. Z kuşağının ortalama bir bireyi: Zeki, bilgili, dünyaya meraklı, daha iyisini hayal etmeye gönüllü biri. Aslında gayet içten bir soru sormuştu, ama ne diyeceğini bilemeyip savunmaya geçen Pelosi cevap vermeyi başaramadı,

37. “Survey of young Americans’ attitudes toward politics and public service”, Harvard University Institute of Politics, 2016. <https://rantey.org>

hatta kendi durduğu yeri meşrulaştırmaya yarayacak anlamlı bir cümle de kuramadı. Kapitalizm o kadar sorgusuz sualsiz kabulleniliyor ki savunucuları kapitalizmi nasıl meşrulaştırabileceklerini bile bilmiyor. Pelosi'nin "ötesi yok" ifadesi aslında soruyu bastırmaya yönelik bir cevaptı. Ama tam tersi etki yarattı. Yorgun bir ideolojinin kırılğanlığını açığa çıkardı. Oz Büyücüsü'nde perdenin açıldığı âna benzer bir etki yarattı.

Bu video, genç insanların farklı düşünmeye, eskiden kalma kesinlikleri sorgulamaya hazır olduğunu gösterdiği için insanların hayal gücüne hitap etmeyi başardı. Gençler bu konuda yalnız değil. Pek çok insan kendisini antikapitalist olarak tanımlamasa da kamuoyu araştırmaları insanların büyük çoğunluğunun kapitalist ekonominin temel doktrinlerini sorguladığını gösteriyor. 2015'te yapılan bir YouGov anketi, Britanya'daki insanların %64'ünün kapitalizmin adaletsiz olduğuna inandığını gösteriyor. ABD'de bile bu oran %55'i buluyor. Almanya'da %77 gibi güçlü bir çoğunluk söz konusu. 2020'de Edelman Trust Barometer tarafından yürütülen bir kamuoyu araştırması, dünya çapındaki insanların çoğunluğunun (%56) "Kapitalizm faydadan çok zarar veriyor" ifadesine katıldığını gösterdi. Bu oran Fransa'da %69, Hindistan'da ise %74.³⁸ Buna ek olarak, büyük kapitalist ekonomilerde yaşayan insanların dörtte üç gibi büyük bir çoğunluğu büyük şirketlerin yolsuzluğa bulaşmış olduğuna inandıklarını söylüyor.³⁹

Soruları büyüme odaklı sorduğunuzda bu duygular daha da güçleniyor. Yale Üniversitesi'nin 2018'de düzenlediği bir kamuoyu araştırması ABD vatandaşlarının en az %70'inin "çevreyi korumak büyümekten önemlidir" ifadesine katıldığını gösteriyor. Bu sonuçlar Cumhuriyetçilerin yönettiği eyaletlerde, en güneydeki tutucu eyaletlerde bile böyle. İfadeye katılma oranının en düşük olduğu Oklahoma, Arkansas ve Virginia'da bile seçmenlerin çoğunluğu (%64) bu yönde kanaat belirtiyor.⁴⁰ Bunlar Amerikalıların ekonomi yakla-

38. *Edelman Trust Barometer*, 2020.

39. Paragrafın başlarında değinilen 2015 tarihli YouGov araştırmasına göre.

40. Yale İklim Çözüm Hedefleri, Yale İklim Değişikliği İletişim Programı.

şımına dair uzun süredir hüküm süren varsayımları tepetaklak eden sonuçlar.

2019 yılında Avrupa Dış İlişkiler Konseyi bu sorunun daha da keskin bir versiyonunu on dört AB ülkesinin vatandaşlarına yöneltti. Onların sorusu “Ekonomik büyüme *zarar* görecektir olsa bile çevrenin korunmasına öncelik tanınmalı mıdır?” şeklindeydi. Tabii ki böyle bir değiş tokuş söz konusu olunca insanların olumlu cevap vermeye tereddüt etmeleri beklenir. Oysa neredeyse bütün ülkelerde insanların büyük çoğunluğu (%55 ila %70'i) evet cevabı verdi. Desteğin %50'nin az da olsa altına düştüğü sadece iki istisna vardı. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dışındaki bölgelerde de benzer sonuçlara rastlıyoruz. Farklı anketleri inceleyen bir bilimsel değerlendirme, insanların çevrenin korunması ve büyüme arasında seçim yapmak zorunda kaldığı durumlarda “*çoğu ankette ve çoğu ülkede çevrenin korunmasına öncelik verildiği*”ni ortaya çıkardı.⁴¹

Bazı araştırmalar insanların daha da ileri gitmeye istekli olduğunu gösteriyor. Geniş çaplı bir tüketici araştırması, orta ve yüksek gelire sahip ülkelerde yaşayan insanların yaklaşık %70'inin aşırı tüketime gezegenimizi ve toplumumuzu riske attığını, daha az şey satın almamız ve daha az şeye sahip olmamız gerektiğini, bunun mutluluğumuz ve refahımızı olumsuz etkilemeyeceğini düşündüğünü gösteriyor.⁴² Bunlar son derece çarpıcı sonuçlar. İnsanlar siyasi görüşlerini nasıl tanımlarsa tanımlasın, kapitalizmin temel mantığına cepheden karşı çıkan ilkeleri dile getiriyorlar. Bu da bizden büsbütün saklanan olağanüstü bir hikâyenin varlığına işaret ediyor. Dünyanın dört bir yanındaki insanlar, sessizce de olsa, daha iyi bir şeyin özlemini duyuyor.

41. Stefan Drews ve diğ., “Challenges in assessing public opinion on economic growth versus environment: considering European and US data”, *Ecological Economics* 146, 2018, s. 265-272.

42. *The New Consumer Paradigm: Sharing Economy*, May 2015.

Küçülme

Bilimsel veriler bazen belli bir uygarlığın hâkim dünya görüşüyle çatışabiliyor. Böyle anlar karar anlarıdır. Ya bilimi inkâr eder ya da dünya görüşünüzü değiştirirsiniz. Charles Darwin insan da dahil bütün türlerin derin zamanda ortak atadan türediğini kanıtladığında insanlar gülüp geçmişti. İnsanların tanrı suretinde yaratılmamış, insandışı canlılardan türemiş olduğu; gezegenimizdeki yaşamın tarihinin Kitabı Mukaddes'te iddia edilen birkaç bin yıldan çok daha gerilere gittiği, o dönem için kabul edilemeyecek iddialardı. Statükoyu koruyabilmek adına Darwin'in ortaya koyduğu kanıtları olmayacak alternatif teoriler uydurarak açıklamaya çalışanlar oldu. Ama cin şişeden çıkmıştı bir kere. Çok geçmeden Darwin'in çalışmaları bilimsel mutabakat haline geldi ve dünyaya bakışımızı sonsuza dek değiştirdi.

Tam şu anda da buna benzer bir şey gerçekleşiyor. GSYH büyümesi ile ekolojik yıkım arasındaki ilişkiye dair kanıtlar biriktikçe dünyanın dört bir yanındaki biliminsanları da konuya yaklaşımlarını değiştiriyor. 2018 yılında 238 biliminsanı Avrupa Komisyonu'na çağrıda bulunarak GSYH büyümesi hedefinin terk edilerek insan refahına ve ekolojik kararlılığa odaklanılmasını talep etti.⁴³ Ertesi yıl 150 ülkeden 11.000 biliminsanı dünya devletlerini "GSYH büyümesi ve zenginlik peşinde koşmayı bırakıp ekosistemlerin sürdürülebilirliğine katkıda bulunmayı ve insan refahını artırmayı" hedeflemeye davet eden bir makale yayınladı.⁴⁴ Daha birkaç yıl önce anaakım çevrelerde böyle bir şeyin gerçekleşebileceğini hayal bile edemedik, ama şu anda son derece çarpıcı yeni bir mutabakat oluşuyor.

Büyümeden uzaklaşmak ilk başta sanıldığı kadar vahşi bir süreç değil. Bize onlarca yıldır insanların hayatlarının daha iyi olabilmesi

43. "The EU needs a stability and well-being pact, not more growth", *Guardian*, 2018.

44. William Ripple ve diğ., "World scientists warn of a climate emergency", *BioScience*, 2019, Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

için büyümeye ihtiyacımız olduğu söylendi. Fakat anlıyoruz ki bu doğru değil. Belli bir noktadan sonra (ki yüksek gelirli ülkeler bu noktayı aşalı çok oldu) GSYH ile refah arasındaki ilişki tamamen kayboluyor. Kitabın dördüncü bölümünde göreceğimiz gibi, önemli olan *büyüme* değil, gelirin ve kaynakların nasıl dağıtıldığı. Şu anda bunlar çok ama çok eşitsiz bir şekilde dağıtılıyor. Bir düşünün: En zengin %1 (tamamı halihazırda milyonlarca dolarlık servete sahip insanlar) her yıl 19 trilyon dolar kadar gelir elde ediyor, bu da dünyanın toplam GSYH'sinin yaklaşık dörtte birine denk geliyor.⁴⁵ Bunlar dudak uçuklatan sayılar. Yani ortaya koyduğumuz emeğin, çıkardığımız kaynakların ve atmosfere saldırdığımız karbondioksitin dörtte biri zenginleri daha da zenginleştirmek için kullanılıyor.

Büyümeye *ihtiyaç* olmadığını fark ettiğimizde karşı karşıya olduğumuz krize nasıl karşılık verilebileceği konusunda çok daha rasyonel düşünebilmeye başlıyoruz. Biliminsanları küresel ısınmayı 1,5, hatta 2 derecelik sınırın altında tutabilmenin tek yolunun yüksek gelirli ülkelerin çılgınlık seviyesindeki kaynak çıkarma, üretim ve atık hızlarını etkin bir şekilde düşürmesi olduğunu açıkça ortaya koyuyor.⁴⁶ Kaynak kullanımını azaltmak ekosistemlerin üstündeki baskıyı azaltıyor ve yaşam ağının kendini toparlamasına fırsat tanıyor. Enerji kullanımını azaltmak da yenilenebilir enerjiye geçişi çok daha hızlı bir şekilde, kritik eşikler birbirini tetiklemeye başlamadan (yirmi-otuz yılda değil, birkaç yıl içinde) başarmamızın önünü açıyor.

Ekonomiyi güvenli, adil ve hakkaniyetli bir şekilde canlılar dünyasıyla dengeli bir hale getirmek amacıyla aşırı enerji ve kaynak kullanımını planlı bir biçimde azaltmaya dayalı bu yaklaşıma “kü-

45. Dünya Eşitsizlik Veritabanı.

46. IPCC'nin 2018 raporundaki ana senaryo, malzeme ve enerji kullanımının azalmasını esas alıyor. Spekülatif negatif salım teknolojilerine dayanmayan ve 1,5°C veya 2°C sınırının altında kalmayı hedefleyen tek senaryo bu. Referans aldığı çalışma: Arnulf Grubler ve diğ., “A low energy emissions scenario for meeting the 1.5 C target and sustainable development goals without negative emission technologies”, *Nature Energy* 3 (6), 2018, s. 513-27. Bu senaryoya dair benim görüşlerim için bkz. Hicret ve Kadıs, “Isağresingronthe25century.org”

çölme” deniyor.⁴⁷ İşin güzel yanı, bunu bir yandan yoksulluğu ortadan kaldırarak, refahı artırarak ve herkesin hayatının daha anlamlı olmasını sağlayarak yapabileceğimizi biliyoruz.⁴⁸ Hatta küçülmenin temel ilkesi bu.

Bu fikir pratikte neye denk geliyor? İlk adım, ekonominin bütün sektörlerinin sürekli büyümesi gerektiğine dair irrasyonel inancın ötesine geçmek. Her sektörde sorgusuz sualsiz, buna gerçekten ihtiyacımız olup olmadığını düşünmeden büyüme hedeflemek yerine hangi sektörleri büyütmek istediğimize (örneğin temiz enerji, kamu sağlığı, önemli hizmet kolları, yenileyici tarım uygulamaları vb.) ve hangilerini radikal bir şekilde küçültmek istediğimize (misal fosil yakıt, özel jet, silah ve lüks cip üretimiyle ilgili sektörler) karar verebiliriz. Ekonominin belli insan ihtiyaçlarını karşılamak yerine kâr azamileştirmesini sağlamak üzere kurgulanmış kısımlarını, örneğin ürünlerin belli bir zaman içinde bozulması için başvurulmuş planlı eskitmeyi, insanların duygularını manipüle edip bizi sahip olduklarımızın yetersiz olduğuna ikna etmekte kullanılan reklamcılık stratejilerini ortadan kaldırabiliriz.

İnsanları gereksiz işlerin yükünden kurtararak ve haftalık çalışma saatlerini azaltarak tam istihdam sağlayabilir, geliri ve varlığı daha adil bir şekilde dağıtabilir, kapsayıcı sağlık hizmetleri, eğitim ve uygun fiyatlı barınma gibi kamusal varlıklara daha çok yatırım yapabiliriz. Kitabın beşinci bölümünde de göreceğimiz gibi bu tedbirlerin insanların sağlığı ve mutluluğu üzerinde olumlu etkisi olduğu tekrar tekrar kanıtlandı. Bunlar bir toplumun gönenmesi için gerekli olan şartlar. Bu yöndeki kanıtlar da oldukça umut verici.

47. Bkz. Serge Latouche, *Farewell to Growth* (Polity, 2009); Giorgos Kallis, Christian Kerschner ve Joan Martinez-Alier, “The economics of degrowth”, *Ecological Economics* 84, 2012, s. 172-180; Giacomo D’Alisa ve diğ., *Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı*, çev. A. C. Sarı ve diğ. (Metis, 2020); Giorgos Kallis, *Degrowth* (Agenda Publishing, 2018); Jason Hickel, “What does degrowth mean? A few points of clarification”, *Globalizations*, 2020.

48. Joel Millward-Hopkins ve diğ., “Providing decent living with minimum energy: A global scenario”, *Global Environmental Change* 65, 2020; Michael Lettenmeier ve diğ., “Eight tons of material footprint — suggestion for a resource cap for household consumption in Finland”, *Resources, Behavior, & Society* 31(3), 2014.

Küçülmenin GSYH'yi azaltmakla ilgili *olmadığının* altını çizmek isterim. Tabii ki gereksiz kaynak çıkartım faaliyetlerini ve üretimi azaltmak GSYH'nin artışını yavaşlatabilir; hiç artmamasına, hatta azalmasına da neden olabilir. Öyle bile olsa bu bir sorun teşkil etmeyecektir. Normal şartlar altında bu gibi etkenler resesyonu tetikleyebilir. Ama resesyon, büyümeye bağımlı bir ekonomi büyüyemediğinde gerçekleşir. Kaotik ve yıkıcı bir süreçtir. Burada benim önerdiğim ise bambaşka bir şey. Tamamen farklı bir ekonomiye, en başta büyümeye *ihtiyacı* olmayan bir ekonomiye geçiş yapmayı öneriyorum. O noktaya gelebilmek için, insanları, ticari faaliyetleri, devletleri ve hatta doğrudan teknolojik yenilikçiliği büyüme zorunluluğunun pençesinden kurtarıp kendimizi daha yüksek hedeflere odaklanabilecek hale getirebilmek için borç sisteminden bankacılığa kadar her şeyi baştan ele almamız gerekiyor.

Bu yönde gerçek adımlar attıkça heyecan verici yeni imkânlarla karşılaşacağız. Sonsuz sermaye birikimi yerine insanların huzuru ve refahını merkeze alan bir ekonomi, yani bir *post-kapitalist ekonomi* yaratabiliriz. Bu daha adil, daha hakkaniyetli ve daha duyarlı bir ekonomi olacaktır.

Bu fikirler yıllardır farklı kıtalarda, umutlu fısıltılar gibi kulaktan kulağa yayılıyor. Bu fikirleri borçlu olduğumuz kişiler arasında ekolojik iktisadın kurucuları Herman Daly ve Donella Meadows, Vandana Shiva ve André Gorz gibi felsefeciler, Arturo Escobar ve Maria Mies gibi sosyal bilimciler, Serge Latouche ve Giorgos Kallis gibi iktisatçıların yanı sıra Ailton Krenak ve Berta Cáceres gibi yerli halklara mensup yazar ve aktivistler de var.⁴⁹ Bu tip yaklaşımlar birden anaakıma da sızmaya ve bilimsel söylemde olağanüstü bir değişime neden olmaya başladı. Şu anda yapmamız gereken bir seçim var: Dünya görüşümüzü değiştirmemek için bilimi inkâr mı edeceğiz, yoksa dünya görüşümüzü mü değiştireceğiz? Darwin'in dönemiyle kıyaslanınca şu anda kaybedebileceğimiz çok daha fazla şey

49. Küçülmenin tarihi ve genel bir değerlendirmesi için bkz. Kallis, *Degrowth*; Küresel Güney'den perspektifler için bkz. Arturo Escobar, "Degrowth, postdevelopment, and transitions: a preliminary conversation", *Sustainability Science*, 2015.

var. Bu defa bilimsel veriler ortada değilmiş gibi davranma lüksümüz yok. Bu kez mesele ölüm kalım meselesi.

Kendimize bir yol bulabilmek için önce bu büyüme zorunluluğuna nasıl mahkûm olduğumuzu anlamamız gerekiyor. Bunun için de kapitalizmin derin tarihine uzanmalı, işleyişinin iç mantığını kavramalı, dünyanın dört bir yanına nasıl dayatıldığını görmeliyiz. Bu yolculuğa kitabın birinci bölümünde başlıyoruz. Bu yolda ilerlerken tehlike altında olan bir şeyi daha fark edeceğiz, beklenmedik bir şeyi. Kapitalist büyüme için kilit önem taşıyan doğal kaynak çıkarma faaliyetleri belli bir ontolojiye, bir varlık teorisine dayanıyor. Zaten meselenin dayandığı asıl kaynak da burası.

Bugün kapitalist toplumlarda yaşayanlarımıza insan toplumuyla canlılar dünyasının geri kalanı arasında temel nitelikte bir fark olduğu öğretiliyor: İnsanlar “doğa”dan ayrı ve üstündür; insanlar ruh, zihin ve fail olma kudretine sahip öznelerdir, oysa doğa âtıl ve yalnızca fiziksel süreçlerle tarif edilebilecek bir nesnedir. Dünyayı böyle görmeye ikicilik adı veriliyor. Bu fikirleri Platon’dan Descartes’a, bizi insanların doğayı haklı olarak sömürebileceği ve tahakküm altına alabileceğine ikna etmeye çalışmış olan bir dizi düşünürden miras aldık. İnsanlar hep böyle düşünmüyordu. Hatta on altıncı yüzyılda kapitalizme giden yolu döşemeye çalışanlar önce dünyayı daha bütüncül gören bakış açılarını yok etmek zorunda kaldılar, sonra da insanları ikna ederek veya zorla ikiciliğin tarafına çektiler. İkici felsefe büyüme uğruna yaşamın ucuzlaştırılması için kullanıldı, yaşadığımız ekolojik krizde büyük bir payı var.

Oysa tek var olma biçimi bu değil. Antropologlar uzun süredir insanlık tarihinin büyük kısmı boyunca insanların çok daha farklı bir ontolojiyi esas alarak hareket ettiğine işaret ediyorlar; bu ontolojiye geniş bir tanımlamayla animizm diyoruz. İnsanlar tarihin büyük kısmında kendileriyle canlılar dünyasının geri kalanı arasında temel bir ayrım görmemişlerdi. Tam aksine, nehirlerle, ormanlarla, hayvanlarla, bitkilerle, hatta doğrudan gezegenimizle derin bir kar-

şıklı bağımlılık ilişkisi içinde olduğumuzu kabul etmiş, bunları tıpkı insanlar gibi hissetme kabiliyeti olan varlıklar olarak kabul edip onların da bizimle aynı ruhu paylaştığına inanmışlardı. Bazen bunları akraba olarak bile görmüşlerdi.

Bu felsefenin izlerine günümüzde de insanların insandışı varlıkları (jaguarları, nehirleri) “doğa” olarak değil akrabaları olarak gördüğü ve onlarla buna uygun ilişkiler kurduğu Amazon havzasında, Bolivya dağlarında, Malezya ormanlarında ve başka pek çok yerde rastlayabiliyoruz. Dünyayı bu şekilde gördüğünüz zaman davranışlarınız da kökten değişiyor. Bütün varlıkları ahlaki seviyede birer “kişi” olarak görürseniz, onlardan karşılıksız bir şey almazsınız. Doğayı insanların zenginleşmesi için bir “kaynak” olarak görüp sömürmek kölelik gibi, hatta yamyamlık gibi ahlaken düşkün bir pozisyonun göstergesi olur. Bunun yerine karşılıklılığa dayanan, hediyeleşme ruhunu yaşatan bir ilişki kurarsınız. En az aldığınız kadar vermeniz gerekir.

İçsel bir ekolojik değer taşıyan bu mantık, kapitalizmin temel mantığının, yani sadece bir şey almaya dayalı, hatta verdiğinden fazlasını almaya dayalı mantığın tam karşısında yer alıyor. Zaten ileride de göreceğimiz gibi, büyümenin temel mekanizması budur.

Aydınlanmacı düşünürler animist fikirleri geri kalmış, bilime uygun olmayan fikirler olarak görüp küçümsediler. Bu fikirleri kapitalist yayılmanın önünde bir engel olarak görüyor ve silip atmak istiyorlardı. Fakat günümüzde bilimsel veriler durumu tersine çeviriyor. Biyologlar insanın tek başına, izole bir canlı olmadığını, sindirim gibi temel işlevler için bile büyük oranda bağımlı olduğu mikroorganizmalarla birlikte meydana gelen bir canlı olduğunu keşfediyor. Psikiyatristler bitkilerin yakınında bulunmanın insanların akıl sağlığı için çok önemli olduğunu, hatta belli bitkilerin karmaşık psikolojik travmaları iyileştirebileceğini öğreniyor. Ekolojistler ağaçların hareketsiz olmak şöyle dursun birbiriyle haberleştiğini, topraktaki görünmez miselyum ağları aracılığıyla birbirlerine besin ve ilaç gönderdiğini öğreniyor. Kuantum fizikçileri birbirinden ayrı gibi görünen parçacıkların, aslında –aralarında uzun mesafeler bile olsa– başka parçacıklarla sımsıkı bağlantılara sahip olduğunu gösteriyor.

Yer sistemleri çalışan biliminsanları ise gezegenimizin doğrudan canlı bir süperorganizma gibi işlediğini ortaya çıkarıyor.

Bütün bunlar yaşam ağındaki yerimizi düşünme tarzımızı değiştiren, yeni varlık teorilerinin önünü açan gelişmeler. Gezegenimiz ekolojik bir felakete sürüklenirken bizler de kendimizi canlılar dünyasının geri kalanıyla farklı bir ilişki içinde görmeyi öğrenmeye başlıyoruz. Uzun zaman önce unuttuğumuz sırları, yüreğimizde atalarımızın fısıltıları gibi dolaşan sırları yeniden hatırlıyoruz.

Bütün bunlar yirminci yüzyıl çevreciliğinin köhnemiş dilini de geride bırakmamıza yol açıyor. Çevreciler zaman zaman “sınırlar”, yetinmek, kişisel püritenlik gibi ifadeler kullanabiliyor. Fakat böyle yaparak meseleye en yanlış açıdan yaklaşıyorlar. Sınır kavramına başvurduğumuz zaman daha en baştan hatalı bir yola girmiş oluyoruz. Bu şekilde düşünmek, “dışarıda bir yerde”, bizden ayrı, etrafımızı kuşatan sert ve buyurgan bir “doğa” varmış gibi bir varsayıma dayanıyor. Bu düşünce başımızın belaya girmesinin asıl faili ikici ontolojiden doğuyor. Ben bu kitapta bambaşka bir şey öneriyorum. Önerim sınırlarla değil, bağlantılı olma anlayışıyla, başka varlıklarla kökten bir yakınlığı yeniden elde etmekle ilgili. Püritenlikle değil keyifle, şenlikle, eğlenceyle ilgili. Yetinmekle değil büyüklükle, insan toplumunun sınırlarını, dilimizin sınırlarını, bilincimizin sınırlarını genişletmekle ilgili.⁵⁰

Değişmesi gereken tek şey ekonomi değil. Dünyaya bakış tarzımızı, dünyadaki yerimizi görüş tarzımızı da değiştirmemiz gerekiyor.

50. Bu çerçeveyi borçlu olduğum kaynak: Timothy Morton, *Ecology Without Nature* (Harvard University Press, 2007).

Gelecekten İpuçları

Bazen yeni fikirler her şeyi farklı görebilmenizi sağlar. Eski efsaneler yıkılır, önünüzde yeni imkânlar belirir. Çetin meseleler silinip giderir ya da çok daha kolay çözülebilecek hale gelir. Bir zamanlar düşünmesi bile imkânsız görünen şeyler birden apaçık görünür olur. Dünyalar büsbütün değişebilir.

Gelecekte bir noktada Esvatini'ye döndüğüm, böceklerin çokluğuna şaşırdığım bir ânın hayalini kurmaktan hoşlanıyorum. Yaşlanmışım, akşamleyin avluda oturmuş hayretle böcekleri izliyorum, seslerini dinliyorum, tıpkı çocukken yaptığım gibi. Bu hayalin gerçekleştiği zamanda dünyayla ilgili başka bir sürü şey de değişmiş. Yüksek gelirli ülkeler kaynak ve enerji kullanımlarını sürdürülebilir seviyelere çekmiş. Demokrasiyi ciddiye almaya başlamışız, geliri ve varlığı daha adil bölüşmüşüz, yoksulluğu ortadan kaldırmışız. Zengin ve yoksul ülkeler arasındaki uçurum azalmış. “Milyarder” sözcüğü dilimizden silinmiş. Haftalık çalışma süresi kırk-elli saat seviyesinden yirmi-otuz saat civarına düşmüş, insanlar içinde bulundukları topluma, bakım ve ilgiye dayalı işlere, hayatın tadını çıkarmaya daha çok vakit ayırabiliyor. Herkes nitelikli sağlık ve eğitim hizmetlerine ulaşabiliyor. İnsanlar daha uzun, daha mutlu, daha anlamlı hayatlar sürüyor. Kendimizi başka bir gözle görmeye başlamışız, canlılar dünyasının geri kalanından ayrı değil, onlarla bağlantılı varlıklar olduğumuzu düşünüyoruz.

Gezegenimizde de son derece önemli değişimler olmuş. Amazon'da, Kongo'da, Endonezya'da sık, yeşil, yaşamla dolup taşan yağmur ormanları tekrar yeşermiş. Avrupa'da ve Kanada'da ılıman iklim ormanları yayılmış. Nehirler berrak akıyor, balıkla dolu. Ekosistemler tamamen toparlanmış. Hızla yenilenebilir enerjiye geçmiştiz, dünya çapında sıcaklıklar dengeye oturmuş, hava sistemleri kadim döngülerini geri kazanmaya başlamış. Kısacası, her şey iyileşmeye başlamış... *Biz* iyileşmeye başlamışız. Hem de en iyimser tahminlerden bile kısa bir süre içinde. Az şey almaya başlamışız, ama çok şey kazanmışız.

Bu kitap bu hayalin kitabı. Birlikte 500 yıllık bir tarih yolculuğu yapacağız. Şu andaki ekonomik sistemimizin köklerini, nasıl yerleştiğini, nasıl işlediğini keşfedeceğiz. Ekolojik yıkımı tersine çevirip alternatif, post-kapitalist bir ekonomiyi kurmak için atabileceğimiz somut, pratik adımları ele alacağız. Farklı kıtaları ziyaret edip, dünyayla insanın hayal gücüne yeni ufuklar açan biçimlerde etkileşimler kuran kültürleri ve insan topluluklarını göreceğiz.

Bunlar şimdilik bir ihtimalin zayıf bir fısıltısından ibaret belki. Ama fısıltılar rüzgâra dönüşebilir, dünyayı fırtınaya tutabilir.

Birinci Bölüm

Çoğu Zarar

Bir

Kapitalizm: Bir Yaratılış Hikâyesi

Animizm nesnelere ruh bahşediyordu, endüstriyalizm ise ruhları nesnelere dönüştürüyor.

– Max Horkheimer ve Theodor Adorno

Bu gezegende insanlar olarak; evrimini tamamlamış, en zeki haline ulaşmış insanlar olarak, yani bugünkü halimizle yaklaşık 300.000 yıldır varız. Bu sürenin yaklaşık %97’lik kısmı boyunca atalarımız yeryüzünün ekosistemleriyle görece uyum içinde yaşadı. Eski insan toplumlarının ekosistemleri değiştirmedini ya da eskiden hiç sorun yaşanmadığını iddia etmiyoruz tabii. Örneğin kimi insan topluluklarının yünlü mamutlar, dev tembelhayvanlar ve kılıç dişli kediler gibi kadim iri hayvanların yok oluşunda rol oynadığını biliyoruz. Fakat bu insanların dünyaya verdiği zararın bugün tanık olduğumuz çok cepheli ekolojik tahribatla uzaktan yakından ilgisi yoktu.

Evrensel ölçekte birtakım şeylerin dengesinin altüst olmaya başlaması ancak son birkaç yüz yıl içinde kapitalizmin yükselişiyle ve 1950’lerden sonra sanayideki nefes kesici hızlanma sonucunda gerçekleşti. Bunu anlayabilirsek bu soruna dair düşünme biçimimizi de değiştirebiliriz. İçinde bulunduğumuz insan çağına Antroposen adını veriyoruz, ama aslında bu kriz doğrudan insanın *insan oluşuyla* değil, yakın dönemde ortaya çıkmış, tarihin belli dönemlerinde ve belli yerlerde gelişmiş, bütün toplumlar tarafından aynı ölçüde benimsenmemiş belli bir ekonomik sistemin baskınlığıyla ilgili bir şey.

Sosyolog Jason Moore'un da belirttiği gibi, içinde bulunduğumuz çağa Antroposen değil Kapitalosen demek gerekiyor.¹

İlk bakışta bu fikri sindirmek o kadar kolay olmayabilir. Kapitalizmi o kadar kanıksamış durumdayız ki, tam gelişmemiş haliyle de olsa hep var olduğunu farz ediyoruz. Sonuçta kapitalizm piyasayla, pazarla ilgili bir kavram ve pazarlar da ezelden beri var. Fakat böyle düşününce sahte bir denklik kurmuş oluyoruz. Pazarlar farklı zamanlarda ve yerlerde binlerce yıldır var olsa da kapitalizm görece yakın tarihli bir şey, yaklaşık 500 yaşında.² Kapitalizmin ayırt edici özelliği pazarlara sahip olması değil, sürekli büyüme ilkesi etrafında örgütlenmiş olması; hatta kapitalizm tarihteki bünyesi gereği yayılmacı ilk ekonomik sistem. Doğayı ve insan emeğini sürekli artan miktarlarla meta üretim mekanizmalarının içine çeker. Sermayenin amacı da ortaya artıdeğer çıkarmak ve bunu biriktirmek olduğu için ilgili bileşenleri mümkün olduğu kadar ucuza mal etmesi gerekir. Başka bir deyişle, sermaye “Verdiğinden fazlasını al” şeklinde özetlenebilecek oldukça basit ve net bir formüle göre çalışır, aldıklarını da doğadan ve emekten alır.

Ekolojik kriz bu sistemin kaçınılmaz bir sonucu. Kapitalizm, canlılar dünyası ile aramızdaki dengeyi bozdu. Bunu anladığımızda da aklımıza hızla yeni sorular hücum ediyor: Bu nasıl oldu? Kapitalizm nereden geldi? Nasıl tutundu?

Mikroekonominin standart metinlerinde de karşılaştığımız bilindik hikâyeye göre, kendi çıkarını önceleyen, kârını azamileştirme amacı güden aktörler olmak, kimilerinin *homo economicus* diye tabir ettiği kâr peşinde koşan otomatlar olmak “doğamızın” bir parçası. Bize bu doğal yönelimin feodalizmin zincirlerini kıra kıra ilerlediği, serfliğe son verdiği ve bugün bildiğimiz haliyle kapitalizmi ortaya çıkardığı öğretilir. Hikâyemiz budur. Türeyiş Destanımız budur. Bu hikâye o kadar çok tekrar ediliyor ki, insanlar bunu böylece kabul ediyor. Kapitalizmin yükselişi insanın doğuştan gelen özellik-

1. Jason Moore, *Hayatın Dokusundaki Kapitalizm: Sermaye Birikimi ve Ekoloji*, çev. Alaz Munzur, Epos, 2017.

2. Burada Braudel'i temel alıyorum. Ayrıca bkz. David Graeber, *Borç*, çev. Muammer Pehlivan, Everest, 2019, s. 406.

lerinin –bencilliğinin, açgözlülüğünün– bir ifadesi olarak yansıtıldığı için de eşitsizlik ve ekolojik tahribat gibi sorunlar kaçınılmaz ve neredeyse değiştirilmesi imkânsız şeyler olarak görülüyor. Ancak, kültürümüzde bu kadar yer etmiş bir hikâyeden beklenmeyecek şekilde, bunların hiçbiri doğru değil. Kapitalizm öylece “ortaya çıkmış” değil. Kapitalizme yumuşak, doğal bir “geçiş” yapılmadı, bu neticenin insan doğasıyla bir ilgisi de yok. Tarihçiler, ekonomimizin aslında nasıl işlediğine dair birtakım şaşırtıcı hakikatleri gösteren çok daha ilginç ve epeyce de karanlık bir hikâye anlatıyor bize. Bu hikâyeyi anlamak ekolojik krizin derinindeki itici güçleri kavramamıza yardımcı olmanın yanı sıra, bu konuda neler yapabileceğimize dair de önemli ipuçları sunuyor.

Unutulmuş bir devrim

Okullarda feodalizmin vahşi bir sistem olduğu ve insanları korkunç eziyetlere maruz bıraktığı öğretilir. Burası doğru. Efendiler, soylular, toprağın kontrolünü ellerinde tutuyordu ve o topraklarda yaşayanlar (serfler) kira, vergi, öşür, ücretsiz emek gibi yollarla efendilere bağ vermeye zorlanıyordu. Fakat günümüzün hâkim anlatılarında söylenenin aksine, bu sisteme son veren şey kapitalizmin yükselişi olmadı. Bu zafere, –nedense neredeyse hepten unutulmuş olan– köklü bir gündelik hayat devrimcileri geleneğinin verdiği yürekli mücadele sayesinde ulaşıldı.

1300’lerin başlarında Avrupa’nın dört bir yanındaki halklar feodal sisteme karşı ayaklanmaya başladı. Ücretsiz çalışma dayatmasını kabul etmiyor, efendilere ve kiliseye vergi ödemek istemiyor, ettikleri toprağın doğrudan kendi tasarruflarına verilmesini talep ediyorlardı. Bunlar tek tük yükselen cılız şikâyetler değildi. Örgütlü bir direniş söz konusuydu. Bazı durumlarda bu gibi gelişmeler düpedüz askeri çatışmalara yol açtı. 1323’te Flandre’de köylü ve işçiler silahlanıp ayaklandı ve sonunda Flaman soyluları tarafından mağlubiye uğratılana dek beş yıl boyunca çatıştı. Avrupa’nın Brugge, Gent, Flo-

ransa, Liège ve Paris gibi farklı noktalarında da benzer ayaklanmalar yaşandı.³

Başlangıçtaki bu ayaklanmalar genelde başarılı olamadı. Çoğu durumda tam teçhizatlı ordular tarafından bastırıldılar. 1347’de Kara Veba baş gösterince işler iyice kötüleşecekmiş gibi görünmeye başladı. Hastalık Avrupa nüfusunun üçte birini yok ederek eşi benzeri görülmemiş bir toplumsal ve siyasi krizi tetikledi.

Fakat bu felaketin hemen ardından hiç beklenmedik bir şey gerçekleşti. İşgücü kısıtlı, arazi çok olduğu için birden çiftçilerin ve işçilerin pazarlık gücü arttı. Toprakları için daha az kira ödemeyi, emekleri karşılığında daha yüksek ücret almayı talep edebilir hale geldiler. Efendiler hazırlıksız yakalanmıştı, çok uzun süredir güç dengesi ilk kez halkın lehine dönmüştü. Halk bunun önemli bir fırsat olduğunun farkına varmaya başladı, toplumsal ve siyasi düzeni temelden değiştirme fırsatı ellerindeydi. Umutları, kendilerine güvenleri arttı ve ayaklanmalar hız kazanmaya başladı.⁴

İngiltere’de Wat Tyler 1381 yılında feodalizme karşı bir köylü isyanı başlatırken “Esaretin boyunduruğunu (dilerseniz) kırıp atabileceğiniz, hürriyetinizi elinize alabileceğiniz zaman geldi işte,” demesiyle ünlü asi vaiz John Ball’dan ilham alıyordu. 1382’de İtalya’nın Ciompi şehrinde çıkan bir isyan sonucunda şehrin yönetimi ele geçirildi. Paris’te, 1413 yılında bir “işçi demokrasisi” iktidara geldi. 1450’de İngiltere’de Jack Cade İsyanı yaşandı, köylülerden ve işçilerden oluşan bir ordu Londra üstüne yürüdü. Bu dönemde koca koca bölgeler ayağa kalktı, ittifaklar kuruldu, ordular toplandı.

1400’lerin ortalarına gelindiğinde Batı Avrupa’nın pek çok noktasında köylüler ve efendiler arasında savaşlar patlak veriyordu, isyankârların hareketi büyüdükçe talepleri de genişliyordu. Artık sis-

3. Bu tarihten ilk kez Silvia Federici, *Caliban and the Witch* (Autonomedia, 2004; Türkçesi: *Caliban ve Cadı*, çev. Öznur Karakaş, Otonom, 2012) aracılığıyla haberdar oldum. Kitabın bu bölümünde kendisinin eserlerinden bolca yararlandım. Ayrıca Jason Hirsch’ten ve *Wildflower Counter-Power* (Triarchy Press, 2020) isimli kitabındaki görüşlerinden de faydalandım.

4. Samuel Kline Cohn, *Lust for Liberty: The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425* (Harvard University Press, 2009).

temi kenarından köşesinden biraz değiştirmek peşinde değildiler, düpedüz devrim istiyorlardı. Ortaçağ siyasi ekonomisi konusunda uzman tarihçi Silvia Federici'ye göre "asiler feodal düzene getirilecek birtakım kısıtlamalarla yetinecek durumda değildi, yaşam koşulları iyileştirilsin diye pazarlık da yapmıyorlardı. Amaçları efendilerin tahakkümüne son vermektir."⁵

Bu gibi münferit isyanlar çoğu durumda bastırıldı (Wat Tyler ve John Ball, isyana katılan 1500 kişiyle birlikte idam edildi) ise de genel anlamda bu hareket Avrupa'da serfliği yok etmekte başarılı oldu. İngiltere'de serflik uygulaması 1381 isyanının ardından neredeyse tamamen ortadan kalktı. Serfler özgür çiftçilere dönüştü; kendi topraklarını işlemeye ve hayvanlarını otlatmak için meraları, avlanmak ve kereste çıkarmak için ormanları, balık avlamak ve tarla sulamak için akarsuları, kısacası müsterekleri ücret ödemeden kullanabilmeye başladılar. Fazladan gelir elde etmek isteyenler ücret karşılığında çalışabiliyordu, zorla çalıştırma uygulaması nadirdi. Almanya'da köylüler arazilerin %90'ını kontrol eder hale geldi. Feodal ilişkilerin sürdüğü yerlerde bile köylülerin koşulları azımsanmayacak ölçüde iyileşti.

Feodalizm dağılırken özgür köylüler oldukça net bir alternatif ortaya koydular: Temellerini yerelde kendine yetebilme ilkesinden alan eşitlikçi, işbirliğine dayalı bir toplum. Yaşanan devrimin halkın refahı üzerindeki sonuçları müthişti. Ücretler kayıtlı tarihte hiç görülmemiş seviyelere çıktı, kimi bölgelerde ikiye, hatta üçe katlandı, hatta ücretlerin altı kat arttığı yerler bile vardı.⁶ Kiralar azaldı, gıda ucuzladı, insanlar daha iyi beslenmeye başladı. İşçiler çalışma saatlerini azaltmak, hafta sonu çalışmamak, işveren tarafından yemek çıkarılması, işe geldikleri mesafeye göre ek ücret almak gibi konularda pazarlık gücüne kavuştu. Kadınların aldığı ücretler de fırladı tabii, feodalizmin erkek ve kadınlara layık gördüğü ücretler arasındaki makas daraldı. Tarihçiler 1350-1500 yılları arasındaki dönemi

5. Federici, *a.g.y.*

6. James E. Thorold Rogers, *Six Centuries of Work and Wages: The History of English Labour* (Londra, 1894), s. 326 vd; P. Boissonnade, *Life and Work in Medieval Europe* (Alfred A. Knopf, 1927), s. 316-20.

“Avrupa proletaryasının altın çağı” olarak değerlendirir.⁷

Bu dönem Avrupa ekolojisi için de bir altın çağıdır. Feodal sistem aynı zamanda bir ekolojik felaketti. Efendiler köylüler üstünde müt-hiş bir baskı oluşturuyor, hiçbir şey vermeksizin sürekli topraktan ve ormanlardan ürün çıkartmaya zorluyorlardı onları. Bu da bir or-mansızlaşma ve aşırı otlatma krizine yol açarak toprağın verimlili-ğinin giderek düşmesine neden olmuştu. Fakat 1350’den sonra orta-ya çıkan siyasi hareket bu gidişatı tersine çevirerek bir ekolojik ye-nilenme döneminin kapılarını açmıştı. Serbest köylüler toprağın kontrolünü doğrudan ellerine alınca doğayla karşılıklılık esasına da-ha çok dayanan bir ilişki kurdular; meraları ve diğer müşterek alan-ları kolektif olarak, demokratik meclisler eliyle, ekim-dikim, otlat-ma ve orman kullanımını düzenleyen özenli kurallar oluşturarak yö-netmeye başladılar.⁸ Avrupa toprakları toparlanmaya başladı. Or-manlar yeniden yeşerdi.

Geri tepme

Avrupa seçkinleri, tahmin edilebileceği gibi, bu gidişattan memnun değildi. Yüksek ücretlerin “kepezelik” olduğunu düşünüyor, insan-ların ücretli işleri yalnızca belirli dönemlerde ve belli görevleri ya-pacak şekilde kabul etmesinden, ihtiyaçlarını görecek kadar parayı biriktirince çekip gitmelerinden şikâyet ediyorlardı. John Gower, *Miroir de l’Omme* (İnsanın Aynası, 1380) isimli eserinde “Artık hiz-metkârlar efendi, efendiler hizmetkâr,” diye şikâyet edecekti. 1500’lerin başında başka bir yazar şu satırları kaleme alıyordu: “Köylüler haddinden fazla zengin (...) itaatin ne olduğundan haberleri yok, ka-nunu saymıyorlar, soylular ortadan kalksın istiyorlar (...) ve toprak-larımızı ne fiyattan kiraya vereceğimize kendileri karar vermek is-

7. Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800* (Harper and Row, 1967), s. 128 vd; Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt.

8. Carolyn Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution* (HarperCollins, 1980).

tiyorlar.”⁹ Yine bir başkası şöyle yazıyordu: “Köylüler özgür vatandaşları taklit eder gibi yapıyor, yeni giyimleriyle onların kılığına giriyor.”¹⁰

1350 ile 1500 yılları arasındaki devrimci dönemde seçkinler, tarihçilerin “kronik birikim erimesi” adını verdiği şeyi yaşadı.¹¹ Ulusal gelir, nüfusa daha dengeli bir şekilde dağılınca seçkinlerin feodalizm dönemindeki gibi kâr edebilmeleri giderek zorlaştı. Bu oldukça önemli bir nokta. Genellikle kapitalizmin bir şekilde feodalizmin çöküşüyle doğal olarak ortaya çıktığını varsayıyoruz ama böyle bir geçişin gerçekleşmesi imkânsızdı. Kapitalizm için seçkinlerin birikim süreci mecburidir, aşırı miktarda zenginlik tek elde toplanarak büyük ölçekli yatırıma dönüştürülür. Fakat feodalizm sonrası toplum eşitlikçi koşulları –kendine yetme, yüksek ücretler, tabandan demokrasi ve kaynakların kolektif yönetimi– seçkinlerin birikim yapabilmesine uygun değildi. Seçkinlerin şikâyet ettiği şey de tam olarak buydu zaten.

Gelişip serpilmesine izin verilseydi bu yeni toplum neye benzerdi asla bilemeyeceğiz, çünkü bu ihtimal hunharca bastırılıp yok edildi. Soylular, kilise ve ticaret burjuvazisi köylü özerkliğine son vermek ve ücretleri tekrar düşürmek için örgütlenip güçlerini birleştirdi. Amaçlarını gerçekleştirmek için köylüleri tekrar serfleştirmeye teşebbüs etmediler, bunu başaramayacaklarını anlamışlardı. Kıtanın tamamına yayılan, şiddete dayalı bir yerinden etme operasyonuna girişerek köylüleri topraklarından zor yoluyla çıkarmaya başladılar. Müşterekler –kırsaldaki yaşamın sürdürülmesini sağlayan ve kolektif olarak idare edilen meralar, ormanlar, akarsular– çitlerle çevrildi, özelleştirilip seçkinlerin kullanımına sunuldu. Tek bir sözcükle özetlemek gerekirse hepsi *mülk* haline geldi.

Bu sürece “çitleme” hareketi dendi.¹² Çitleme hareketi esnasında

9. Christopher Dyer, “A redistribution of income in 15th century England”, *Past and Present* 39, 1968, s. 33.

10. John Hatcher, “England in the aftermath of the Black Death”, *Past and Present* 144, 1994, s. 17.

11. Terim Federici’ye ait.

12. Feodal dönemden kalma müşterek arazilerin çitlenmesi ilk kez Merton Ya-

binlerce kırsal topluluk yok edildi, mahsuller yakıldı, koca koca köyler haritadan silindi. Halkın toprağa, ormana, av hayvanlarına, otlığa, suya, balığa, yani yaşamlarını sürdürmek için ihtiyaç duydukları her şeye erişimi engellendi. Reform süreci de bu mülksüzleştirme ateşini körüklemeye yaradı. Avrupa'nın dört bir yanındaki Katolik manastırları dağıtılınca, manastır arazilerinde yaşayan insanlar buralara el koyan soylular tarafından kovuldu.

Köylüler de savaştan teslim olmadı tabii. Fakat çok kıymetli olsa da pek az başarı elde edebildiler. 1525'te Almanya'da gerçekleşen örgütlü bir köylü ayaklanması 100 binden fazla köylünün ölümlüyle sonuçlanan bir katliamla bastırıldı, ki bu dünya tarihinin en kanlı kıyımlarından biridir. 1549'da, Robert Kett adında bir İngiliz'in başını çektiği bir ayaklanma, ülkenin ikinci büyük şehri olan Norwich'in kontrolünü ele geçirmeyi başardıysa da ordu eliyle bastırıldı, 3500 asi katledildi, liderleri şehir surlarında asılarak idam edildi. 1607'de Midland İsyanı diye bilinen olayların sonucunda Newton şehrinde de bir ayaklanma yaşandı ve köylüler yine çitleme hareketini yönetenlerle silahlı çatışmaya girdiler. Yenilginin ardından elli köylü idam edildi.

Üç yüzyıla yayılan bir süreçte Britanya'nın ve Avrupa'nın geri kalanının büyük bir kısmı çitlerle çevrildi, milyonlarca insan toprağından edildi, bir iç göç krizi başladı. Bu döneme damgasını vuran kargaşanın büyüklüğünü ne kadar anlatsak az, yaşanan şey çok büyük bir insanlık felaketiydi. Tarihte ilk kez halkın hayatta kalmak için gereken en temel kaynaklara erişimi sistematik olarak engellendi. İnsanlar evsiz ve gıdasız kaldı. Çitleme hareketinin sebep olduğu koşulların ne kadar kötü olduğunu anlatmak için geçim ekonomisine dayalı hayatı romantikleştirmeye gerek yok, bunlar çok daha korkunç, serflikten dahi korkunç koşullardı. İngiltere'de çitleme hareketinin ortaya çıkardığı beş parasız (*pauper*), başıboş (*vagabond*)

sası (1235) ve Westminster Yasası (1285) ile gerçekleşti, bunlardan kısa bir süre önce ise müstereklerle dair haklar Orman Nizamnamesi (1217) ile kayıt altına alınmıştı. Daha fazlası için bkz. Guy Standing, *Plunder of the Commons* (Penguin, 2019).

kitlelerin durumunu tarif edebilmek için “yoksulluk” anlamına gelen *poverty* sözcüğü ilk kez yaygın kullanıma girdi; bu sözcüklere o zamana kadar metinlerde olsa olsa nadiren rastlanıyordu.

Fakat Avrupa kapitalistleri açısından çitleme hareketi son derece başarılı ilerliyordu. Bu yolla o zamana dek erişemedikleri muazzam genişlikte arazilere ve çok miktarda kaynağa el koydular. İktisatçılar kapitalizmin yükselişi için bir tür başlangıç birikimine ihtiyaç olduğunu kabul eder. Adam Smith buna “ilkel birikim” deyip bunun bazı insanların çok çalışarak kazançlarını biriktirmesi sonucunda ortaya çıktığını öne sürüyordu. Bu hoş masalın temel ekonomi metinlerinde günümüzde de tekrarlanıp durduğunu görüyoruz. Fakat tarihçiler bunu naif bir bakış açısı olarak görüyor. Ortada masum bir para biriktirme süreci değil, bir yağma süreci vardı. Karl Marx buna ısrarla “ilkel birikim” diyerek söz konusu sürecin içerdiği şiddetin barbarca yanını vurguluyordu.

Kapitalizmin yükselişinin dayandığı bir nokta daha vardı. Bu süreç için emek, hem de çok miktarda ve ucuz emek gerekiyordu. Çitleme hareketi bu sorunu da çözdü. Geçim ekonomileri dağıtılıp müşterek kaynaklar çitlerle çevriline insanların ücret karşılığında emeklerini satmak dışında bir seçenekleri kalmadı. Bu defa, bir önceki düzende olduğu gibi ek gelir elde etmek için değil, serflik dönemindeki gibi efendilerinin taleplerini yerine getirmek için de değil, *sırf hayatta kalabilmek için* çalışıyorlardı. Dolayısıyla artık proleter olmuşlardı. Dünya tarihi için bu yepyeni bir gelişmeydi. Bu insanlara o dönemde “serbest çalışan” deniyorduysa da bu yanıltıcı bir ifadedir. Evet, köleler veya serfler gibi zor kullanılarak çalıştırılmıyorlardı ama serbestçe karar verebilecekleri bir durum da yoktu ortada, çalışmadıkları takdirde açlıktan ölüyorlardı. Üretim araçlarını ellerinde tutanlar çalışanlara asgarinin de asgarisinde ücretler vermeye cüret edebiliyordu, insanların bunu kabul etmek dışında bir seçeneği yoktu. Ne kadar az olursa olsun, her türlü gelir açlıktan ölmekten iyiydi.

Bütün bunlar kapitalizmin yükselişine dair bize anlatılan hikâyeyi yalanlıyor. Yaşanan şey doğal ya da kaçınılmaz bir süreç değildi. Ortada insanların genelde varsaydığı gibi aşamalı bir “geçiş” de yoktu, ve kesinlikle barışçıl bir süreç değildi. Kapitalizm organize şiddetin, kitlesel yoksullaştırmanın ve kendine yeten geçim ekonomilerinin sistematik yıkımının sırtında yükseldi. Kapitalizm serfliği bitirmedi, serfliğe son veren ilerici devrimi bitirdi. Hatta kapitalistler üretim araçlarının kontrolünü neredeyse tamamen ellerine geçirerek, köylü ve işçileri hayatta kalabilmek için bunlara muhtaç duruma düşürerek, serfliği daha da ileri bir noktaya taşıdılar. İnsanlar bu yeni sistemi güle oynaya değil, isyan ederek karşıladı. 1500 yılından 1800’lere, Sanayi Devrimi’ne kadar uzanan süreç dünya tarihinin en kanlı, en çalkantılı dönemlerinden biri oldu.

Çitleme hareketi insan refahı açısından korkunç sonuçlar doğurdu. Özgür köylülerin bütün kazanımları tersine döndü. Henry Phelps Brown ve Sheila Hopkins adlı iktisatçılara göre 1500’lerden 1700’lere kadar gerçek ücretlerde %70’e varan düşüşler yaşandı.¹³ Beslenme standartları düştü, açlıktan ölmek sıradanlaştı: Avrupa tarihinin en kötü kıtlık dönemleri 1500’lerde, geçim ekonomilerinin baltalandığı dönemde gerçekleşti. Toplumsal doku o kadar büyük hasar gördü ki, Batı Avrupa nüfusu 1600 ile 1650 yılları arasında azaldı. Bu felaketler döneminin İngiltere’deki etkilerini sağlık sisteminin tarihsel kayıtlarında da görebiliyoruz: Doğumda ortalama yaşam beklentisi 1500’lerde kırk üç yıl iken 1700’lerde otuzların başlarına kadar geriledi.¹⁴

Thomas Hobbes’un “doğa durumunda” hayatın “kötü, vahşi ve kısa” olduğuna dair sözleri sık sık alıntılanır. Hobbes bu satırları 1651 yılında yazmıştı. Hobbes’u okurken kapitalizmden önce var olan, güya kapitalizmin çözeceği farazi bir sefalet halini tarif ettiğini

13. Henry Phelps Brown ve Sheila V. Hopkins, *A Perspective of Wages and Prices* (Routledge, 2013).

14. Edward Wrigley ve Roger Schofield, *The Population History of England 1541-1871* (Cambridge University Press, 1989).

düşünüyoruz. Oysa gerçek bunun tam tersi. Hobbes'un tarif ettiği sefalet doğrudan kapitalizmin yükselişinin neden olduğu bir şeydi. Gerçekten de o dönemde Avrupa, dünyanın en yoksul, en sağlıksız yerlerinden biriydi, en azından halk kitleleri açısından durum böyledi.¹⁵ Hobbes'un farkında olmadığı nokta, işlerin daha da kötüye gideceğiydi.

Çitleme hareketi Britanya'da, Avrupa'nın geri kalanına göre çok daha ileri gitti. Monarşi ilk başta sebep olduğu toplumsal krizlerden ötürü çitleme hareketini sınırlamaya çalıştı. Fakat 1640'larda yaşanan iç savaşın ve burjuvazinin parlamentonun kontrolünü ele geçirdiği, neredeyse istediği her şeyi yapabilmesine imkân tanıyacak iktidarı elde etmesini sağlayan 1688 tarihli sözde "Şanlı Devrim" in ardından bu sınırlamalar kaldırıldı. Burjuvazi, devletin gücünü tamamen arkasına alınca bir dizi yasa çıkardı, bu yasalar da o zamana kadarki her şeyi gölgede bırakacak kadar hızlı ve daha kapsamlı bir mülksüzleştirme dalgasının önünü açtı. 1760 ile 1870 yılları arasında otuz milyon dönüme yakın arazi, yani İngiltere'nin yaklaşık altıda biri, yasalarla çitleme kapsamına alındı. Bu süreç tamamlandığında ülkede müşterek kullanıma uygun nitelikte neredeyse hiç arazi kalmamıştı.

İngiliz köy sisteminin yok edilme sürecinin bu son ve karanlık adımı Sanayi Devrimi'yle bire bir örtüşüyordu. Mülksüzleştirilmiş köylüler çaresizce, ne yapacaklarını bilemez halde şehirlere akın etti, William Blake'in şiirleriyle ölümsüzleşen o karanlık ve şeytani atölyelerin ucuz işgücü haline geldi.

Sanayi kapitalizmi büyük bir yükseliş yakaladı, fakat bunun insanlığa maliyeti de büyük oldu. Tarihsel kamu sağlığı verileri açısından dünyanın önde gelen uzmanları arasında sayılan Simon Szreter, Sanayi Devrimi'nin ilk yüzyılının tanımlayıcı özelliğini, ortalama yaşam süresinin on dördüncü yüzyıldaki Kara Veba salgınından beri görülmemiş sayılara düşmesi olarak tespit ediyor. Sanayileşmenin yarattığı iki dev şehir olan Manchester ve Liverpool'da ortalama

15. Bu gözlemimin kaynağı Mark Cohen, *Health and the Rise of Civilisation* (Yale University Press, 1989).

yaşam süresi, ülkenin sanayileşmemiş kısımlarına kıyasla büyük oranda düştü. Manchester’da ortalama yaşam süresi yirmi beş yıla kadar indi. Bu sadece İngiltere açısından geçerli bir durum da değildi, aynı durumun benzer çalışmalara konu olan Avrupa şehirlerinde de geçerli olduğu görüyoruz. Kapitalizmin ilk birkaç yüzyılı, kapitalizm öncesi dönemde hiç görülmemiş ölçekte bir sefalet yarattı.¹⁶

Bir sömürgecilik yöntemi olarak büyüme

Tarihçiler, kapitalizmin yükselişinin çitleme hareketine bağlı olduğunu anlamakta büyük mesafe kaydettiler. Fakat bu hikâyeler aynı zaman dilimi içerisinde Avrupa kıyılarından uzaklarda, aynı sürecin bir parçası olarak gerçekleşmekte olan ilkel birikim mekanizmalarını genellikle gözden geçiriyor. Küresel Güney’in pek çok yerinde doğanın ve insanların maruz kaldığı “çitleme hareketi” Avrupa’da yaşananları gölgede bırakacak düzeydeydi.

1492’yi takip eden yıllarda Amerika’yı sömürgeleştirmeye başlayan Avrupalıları harekete geçiren şey bugünkü ders kitaplarında aktarıldığı gibi “keşif” tutkusu değildi. Sömürgeciliği tetikleyen şey, Avrupa’da yaşanan köylü isyanlarının yarattığı birikim kriziydi. Sömürgecilik “çözüm” olarak görülüyordu. Seçkinler Avrupa’da çitleme hareketini başlattıkları gibi, Kristof Kolomb’un ilk Amerika seyahatinden itibaren dışarıda da el koyacak yeni yerler peşinde oldular. Bu iki süreç eşzamanlı ilerledi. 1525’te, yani Alman soylularının 100.000 köylüyü katlettiği sene, İspanya kralı V. Carlos, krallığının en büyük nişanını ordusuyla Meksika boyunca ilerleyip Aztek başkenti Tenochtitlán’ı yerle bir eden, bu süreçte 100.000 yerliyi kılıç-

16. Simon Szreter, “The population health approach in historical perspective”, *American Journal of Public Health* 93 (3), 2003, s. 421-431; Simon Szreter ve Graham Mooney, “Urbanization, mortality, and the standard of living debate: new estimates of the expectation of life at birth in nineteenth-century British cities”, *Economic History Review* 51 (1), 1998, s. 84-112.

tan geçiren Hernán Cortés'e verdi. Bu iki olayın kesişmesi tesadüf değildi. Kapitalizmin yükselişinin gerçek anlamıyla başladığı sonraki yıllarda da çitleme ve sömürgecilik aynı stratejinin parçaları olarak uygulamaya konuldu.

Sömürgeci temellük akıl almaz bir ölçekte gerçekleşiyordu. 1500'lerin başlarından 1800'lerin başlarına kadar sömürgeciler yüz milyon kilogram gümüşü And Dağları'ndan Avrupa limanlarına taşıdı. Söz konusu zenginliğin boyutunu aklımızda canlandırabilmek için şöyle düşünebiliriz: Bu miktarda gümüş, 1800 yılında yatırıma dönüştürülüp tarihsel ortalama faiz getirisine tabi olsaydı bugün 165 trilyon dolar değerine ulaşacaktı, yani dünyanın toplam gayrisafi yurtiçi hasılasının iki katından fazlasına denk gelecekti. Tabii buna bir de aynı dönemde Güney Amerika'dan alınan altınları eklemek gerekir. Bu beklenmedik zenginlik, Avrupa kapitalizminin yükselişinde önemli bir rol oynadı. Sanayi Devrimi'nde yapılan yatırımlara temel teşkil eden artıdeğerin bir kısmının kaynağı buydu, Şark'tan tarım mahsulleri bu paralarla satın alındı ve Avrupa böylelikle nüfusunu tarımdan çekip sanayi üretimine yönlendirebildi. Askeri yayılmayı da bu kaynaklar fonladı, yeni sömürgeci fetih seferleri bu askeri yayılma sayesinde mümkün oldu.¹⁷

Sanayi Devrimi'ni besleyen temel hammaddeyi sağlayan şey de sömürgecilikti. Pamuk ve şekeri ele alalım. Britanya'nın sanayi atılımında en önemli rolü oynayan, Lancashire'ın meşhur tekstil atölyelerinin can damarı niteliğindeki meta pamuktu. Şeker de Britanya'nın sanayi işçileri için ucuz kalori anlamına geliyordu. Ama pamuk da şeker de Avrupa'da yetişmiyordu. Avrupalılar bu hammaddeyi elde etmek için plantasyon tarımı yapmak üzere Brezilya'da, Batı Hint Adaları'nda ve Kuzey Amerika'da milyonlarca dönüm araziye ele geçirdi. 1830 yılına gelindiğinde yalnızca Britanya'nın Yeni Dünya sömürgelerinde temellük ettiği verimli arazilerin alanı 100

17. Timothy Walton, *The Spanish Treasure Fleets* (Pineapple Press, 1994); Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton University Press, 2009). Bu tarihe dair daha fazla ayrıntı ve konuya dair kaynaklar için bkz. *The Divide* (Penguin Random House, 2018).

ile 120 milyon dönüm arasındaydı.¹⁸ Tabii burada bahsettiğimiz şey denetime tabi, özenle yürütülen faaliyetler değil. Sömürgecilik kapsamında yapılan madencilik, kerestecilik ve plantasyon tarımı faaliyetleri, o döneme dek tarihte görülmemiş ölçekte bir ekolojik hasara yol açtı. Hatta sömürge topraklarını sermaye için bu kadar çekici kılan en önemli şey, oraların toprağına –ve insanına– cezalandırılma riski olmadan kötü muamele edilebiliyor oluşuydu.

Bu maden ve plantasyonlardaki işgücü meselesine gelecek olursak, sayıları beş milyonu bulan Amerika yerlisi bu amaç için köleleştirilmişti. Bu süreç o kadar çok şiddet içeriyordu ki bölgedeki nüfusun büyük bir kısmının ölümüne yol açtı.¹⁹ Bununla da yetinilmedi. 1500'lerden 1800'lere uzanan, Avrupa güçlerinin devlet desteğiyle insan kaçırma faaliyeti yürüttüğü üç yüzyıl içersinde, 15 milyon kadar insan da Afrika'dan alınıp gemilerle okyanusun karşı yakasına taşındı. Amerika Birleşik Devletleri Afrikalı kölelerin emeğini o kadar yoğun bir şekilde kullandı ki, ABD'deki asgari ücret üzerinden ve asgari faiz uygulanarak bir hesaplama yapılacak olsa bu emeğin karşılığı günümüzde 97 trilyon dolara, yani ABD'nin gayrisafi yurtiçi hasılasının dört katına denk geliyor.²⁰ Üstelik bu işin ABD ile ilgili kısmı, Karayipler ve Brezilya'nın ayrıca hesap edilmesi gerekiyor. Köle ticareti son derece büyük boyutlu bir emek temellükü anlamına geliyordu, yerlilerin ve Afrika halklarının emeği Avrupa sanayicilerinin cebine zenginlik olarak giriyordu.

Temellük süreci bu kadar göze batmayan başka şekillerde de ilerliyordu. Britanyalı sömürgeciler, Hindistan'da çiftçi ve zanaatkârlardan vergi adı altında çok büyük paralar topluyordu. 1765 ile 1938 yılları arasında 45 trilyon dolara denk miktarda parayı Hindis-

18. Pomeranz, *The Great Divergence*, altıncı bölüm; Sven Beckert, *Empire of Cotton: A Global History* (Vintage, 2015).

19. Andrés Reséndez, *The Other Slavery: The Uncovered Story of Indian Enslavement in America* (Houghton Mifflin Harcourt, 2016).

20. Bu rakamlar *Harper's* dergisinde 1993 yılında çıkan bir makaleden alındı. Asgari ücret 1993 rakamlarına göre, 1993'e kadar faiz uygulanarak ve doların 1993'teki değeri esas alınarak hesaplandı. Güncel rakamlar bundan çok daha yüksek çıkacaktır.

tan'dan kendi kasalarına aktardılar. Bu akış sayesinde Britanya demir, katran, kereste gibi ülkenin sanayileşmesi için hayati önem taşıyan stratejik malzemeleri satın alabildi. Bu kaynakları ayrıca Kanada ve Avustralya gibi beyaz yerleşimci sömürgelerini finanse etmek ve çitleme hareketinin yarattığı sefaletle nihayet müdahale etmek üzere 1870'lerden itibaren başlattıkları refah sistemine para aktarmak için de kullandılar (19. yüzyıl sonunda Britanya'nın iç bütçesinin yarıdan fazlası Hindistan ve diğer sömürgelerden elde edilen parayla finanse ediliyordu).²¹ Bugün Britanyalı siyasetçiler sık sık ülkelerinin Hindistan'ın "kalkınmasını" sağladığını dile getiriyorlar. Oysa gerçek bunun tam aksi: Britanya kendisi kalkınmak için Hindistan'ı kullandı.

Buradaki temel mesele, Avrupa'da kapitalizmin yükselişinin (ve Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'nin) yoktan var olmadığı. Bunların arkasında köleleştirilmiş işçilerin sömürgeleştirilmiş halklardan çalınmış topraklarda yetiştirdiği, çitleme hareketiyle mülksüzleştirilmiş Avrupa köylülerinin çalıştırıldığı fabrikalarda işlenen metaller vardı. Kimi zaman bunları birbirinden ayrı süreçler olarak değerlendiriyoruz ama hepsi aynı projenin parçalarıydı ve aynı mantık çerçevesinde işliyordu. Çitleme hareketi bir iç sömürgeleştirme süreci, sömürgeleştirme de bir çitleme süreciydi. Avrupa köylüleri de Amerika yerlileri gibi topraklarından edilmişti (tabii ki yerliler çok daha kötü muamele görüyor, haklar âleminin, hatta insanlık âleminin tamamen dışında görülüyorlardı). Köle ticareti de insan bedeninin –tıpkı toprak gibi artıdeğer birikimi için temellük edilmiş ve tıpkı toprak gibi mal muamelesi gören bedenlerin– hapsedilmesi (yani bir anlamda "çitlenmesi") ve sömürgeleştirilmesinden başka bir şey değildi.

Bu şiddet anlarını kapitalizmin tarihi içindeki sapmalar diyerek geçiştirmeye çalışmak kimilerine cazip bir fikir gibi gelebilir. Fakat durum öyle değil. Bu şiddet kapitalizm tarihinin temelinde yatıyor.

21. Utsa Patnaik, *Agrarian and Other Histories* (Tulika Books, 2018); Jason Hickel, "How Britain stole \$45 trillion from India", *Al Jazeera*, 2018; Gurminder Bhambra, "'Our Island Story': The Dangerous Politics of Belonging in Austere Times", *Austere Histories in European Societies* (Routledge, 2017) içinde.

Kapitalizm şartlarında büyüme, daima tazmin edilmeyecek değer elde etmekte kullanılacak yeni sınırlara doğru ilerlemeyi gerekli kılar. Yani kapitalizm bünyesi gereği sömürgeci bir sistemdir.

Sömürgeci müdahaleler kapitalizmin yükselişine yeni bir boyut kazandırdı. Avrupa kapitalistleri bir seri üretim sistemi yaratmıştı ama mallarını satacak yerlere gereksinimleri vardı. Bu kadar üretimi kim tüketecekti? Çitleme bu soruna kısmi bir çözüm oluşturuyordu: Kendine yeten ekonomileri yok ederek bir işçi kitlesi yaratmakla kalmamış, gıda, giyim ve diğer gerekli eşya için sermayeye tamamen bağımlı bir tüketici kitlesi de yaratmışlardı. Ama bu da tek başına yeterli değildi. Dışarıdaki yeni pazarlara açılmaları gerekiyordu. Fakat şöyle bir sorun vardı: Küresel Güney'in büyük kısmının, özellikle de Asya'nın, zanaata dayalı kendi ekonomileri vardı. Dünyanın en iyi zanaat üretimini yapmasıyla bilinen bu bölgeler, kendi başlarına zaten yapabildikleri şeyleri satın almakla ilgilenmiyordu. Sömürgeciler bu sorunu da Küresel Güney'de asimetrik ticaret kuralları uygulayıp yerel sanayiye yok ederek, sömürgeleri yalnızca bir hammadde kaynağı olarak değil aynı zamanda Avrupa'da seri üretimi yapılan malların tutsak pazarı haline getirerek aştılar. Böylelikle devre tamamlanmış oldu. Fakat ortaya korkunç sonuçlar çıktı: Avrupa sermayesi büyüdükçe Güney'in küresel üretimdeki payı azaldı, 1750'de %77 olan bu pay 1900'de %13'e geriledi.²²

Yapay kıtlık paradoksu

Avrupa köylüleri (yani şehre göçmeyip kırsalda kalanlar) çitleme hareketinin hemen ardından kendilerini yeni bir ekonomik rejimin içinde buldular. Yeniden arazi sahiplerinin emrine girmişlerdi, ama bu kez şartları daha da kötüydü. Serfken en azından toprağa erişimleri garantideydi, şimdiyse toprağı sadece geçici kiralama yoluyla

22. B.R. Tomlinson, "Economics: The Periphery", *The Oxford History of the British Empire* (1990) içinde, s. 69.

kullanabiliyorlardı. Bu bildik anlamda bir kiralama sistemi de değildi, toprak üretkenlik temeline göre tahsis ediliyordu. Dolayısıyla köylülerin toprağı işlemeye devam edebilmek için sürekli verimi artıracak yöntemler bulması, daha uzun çalışması, topraktan her yıl daha fazla mahsul alması gerekiyordu. Bu yarışta geride kalanlar kiracılık haklarını yitirip açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı. Dolayısıyla köylüler doğrudan birbirlerinin, akraba ve komşularının rakibi haline geldi ve eskiden kolektif işbirliği ile yürüyen sistem her şeyin göze alınabileceğı bir husumete dönüştü.

Bu yeni mantığın toprağı ve çiftçiliğı uygulanması insanlık tarihinde köklü bir değişime yol açtı. Bu değişim, tarihte ilk kez, insan yaşamının üretimi artırmak ve hasılatı azamileştirmek zorunlulukları tarafından yönetildiğı anlamına geliyordu.²³ Üretim artık ihtiyacın giderilmesi için, yerel düzeyde yeterlilik için yapılmıyordu, kâr elde etmek ve sermayenin yararlanması için düzenleniyordu. Bu nokta çok önemli: İnsan doğasının ayrılmaz bir parçası varsaydığımız *homo economicus* ilkeleri çitleme hareketi sürecinde *tesis edildi*.²⁴

Aynı baskılar şehirlerde de söz konusuydu. Çitleme sebebiyle bulunduğu yerden göçüp şehirlerin varoşlarına yerleşen insanların son derece düşük ücretler karşılığında çalışmayı kabul etmek dışında bir şansı yoktu. Bu insanların sayısı çok fazla, işlerin sayısı da az olduğundan işçiler arasındaki rekabet emeğın maliyetini aşağıya çekiyor, önceden yetenekli zanaatkârların gelirini korumasını sağlayan lonca sistemini yok ediyordu. İşini başkasına kaptırma korkusuyla yaşayan işçiler fiziksel imkânların elverdiği kadar çok üretmek zorundaydı. Çitleme öncesine göre çok daha fazla çalışıyor, günde on altı saat mesai yapıyorlardı.

Bu zorunlu rekabet rejimleri büyük bir üretim artışına yol açtı. 1500 ile 1900 yılları arasında dönüm başına alınan mahsul miktarı dört kata kadar arttı. O dönemde “ıslah” olarak görülen bu durum çitlemenin meşrulaştırılması için kullanılan bir numaralı argümandı.

23. Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, çev. A. Cevdet Aşkın, Yordam, 2021.

24. Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İletişim, 2020.

İngiliz toprak sahibi ve filozof John Locke, çitleme hareketinin halktan ve müştereklerden çalmak anlamına geldiğini kabul ediyor, ama bu hırsızlığın nihayetinde tarımsal üretimi artıran yoğun ticari yöntemlere doğru değişimi mümkün kıldığı için ahlaken meşru görülebileceğini savunuyordu.²⁵ Toplam üretimdeki her artışın “kamu yararı” için, insanlığın refahı için faydalı olduğunu söylüyordu. Aynı mantık sömürgeciliği meşrulaştırmak için de uygulanıyordu. Bizzat Locke, Amerika’daki toprakları sahiplenmek için bu fikre başvurmuştu. Böylelikle ıslah, temellükün mazereti haline getirildi.

Aynı mazeret bugün de –toprağa, ormanlara, balık yataklarına, doğrudan atmosfere yönelik– yeni çitleme ve sömürgecilik girişimlerini meşrulaştırmak için sık sık devreye sokuluyor ama artık buna “ıslah” değil “kalkınma” ya da “büyüme” diyoruz. Gayrisafi yurtiçi hasılanın artışına hizmet edecekse neredeyse her şey meşrulaştırılabiliyor. Büyümenin bir bütün olarak insanlığın yararına olduğunu, insanlığın ilerlemesi için bunun vazgeçilmez olduğunu sorgusuz sualsiz kabul ediyoruz. Oysa bu Locke’un yaşadığı dönemde bile altı boş bir mazeretti. Tarımın ticarileştirilmesi toplam üretimi artırırdıysa da “ıslah” olan tek şey toprak sahiplerinin kârıydı. Üretim artarken halk arka arkaya iki yüzyıl boyunca kıtlıkla boğuştu. Aynı şey fabrikalar için de geçerliydi. Emek üretkenliğindeki artışın getirdiği kazanç işçilere dönmüyordu, hatta çitleme döneminde ücretler *geriledi* bile. Elde edilen kâr, üretim araçlarını ellerinde bulunduranların cebine giriyordu.

Bu noktada, kapitalizmin tanımlayıcı özelliklerinden biri olan olağanüstü üretim kapasitesinin, *yapay kıtlık* şartları yaratmaya ve bu şartları sürdürmeye bağlı olarak ortaya çıktığının altını çizmemiz gerekiyor. Kıtlık –ve açlık tehlikesi– kapitalist büyümenin itici gücü olarak işlev görüyordu. Kıtlığı yapay olarak niteliyoruz, çünkü aslında bir kaynak yetersizliği söz konusu değildi. Toprak aynı toprak, orman aynı orman, su aynı suydı fakat insanların bu kaynaklara erişimi birden kısıtlanmıştı. Dolayısıyla kıtlık, seçkinlerin birikim süreci esnasında yaratılan bir şeydi. Bunun sürdürülmesini sağlayan

25. John Locke, *The Second Treatise of Government*, 1689.

şey de devlet eliyle uygulanan şiddetti, toprakla aralarına örülmüş çitleri sökme cesaretini bulabilen köylüler nerede olursa olsun katlediliyordu.²⁶

Bütün bunlar Avrupa kapitalistleri açısından bilinçli bir stratejinin parçasıydı. Britanya'nın tarihsel kayıtları, köylülerin devrimci dönemde müşterek alanlara erişiminin onları rahata ve “küstahlığa” alıştırdığını düşünen toprak sahipleri ve tüccarların kanaatleriyle dolu, çünkü bu insanlar çitlemeyi kitlelerin “üretkenliğini” artırmakta kullanılacak bir araç olarak görüyorlardı.

Quaker cemaatinden John Bellers, 1695'te “Ormanlarımız ve müşterek arazilerimiz, üzerlerinde yaşayan yoksulların Kızılderililere benzemesine neden oluyor,” diye yazıyordu. Bu kaynaklar “üretimin önünde bir engeldir, tembelliğin ve küstahlığın beslendiği yerlerdir.” 1794'te Shropshire'da tarımsal faaliyetlere dair bir rapor hazırlayan Lord John Bishton da aynı fikirdeydi: “Müşterek arazilerin kullanımı zihinlerde bir tür bağımsızlık fikri yaratıyordu,” diyordu. Oysa çitleme hareketinden sonra “insanlar yılın her günü çalışır oldu, çocukları da erken yaşta çalışmaya başladı” ve “toplumun alt kesimlerinin bugün son derece ihtiyaç duyduğumuz itaatkârlığı böylelikle büyük oranda tesis edilmiş oldu.”

1771'de ziraat uzmanı Arthur Young “alt sınıfların yoksul bırakılması gerektiğini, aksi takdirde üretken olmayacaklarını –ahmak değilse– herkes bilir,” diyordu. Rahip Joseph Townsend, 1786'da “onları işe koşmaya yarayacak tek şey açlıktır,” diye yazıyordu. Townsend satırlarına şöyle devam ediyordu: “Kanun gücünü dayatmak için pek çok sorunla, şiddetle, gürültü patırtıyla baş etmek gerekebilir (...) oysa açlık hem son derece sessiz, sakın, imtina edilmesi imkânsız bir baskıdır, hem de üretkenlik yönünde en doğal dürtüdür, canla başla çalışmayı teşvik eder (...) Açlık en vahşi hayvanı

26. Kıtılığın tarihine dair daha fazla bilgi için bkz. Nicholas Xenos, *Scarcity and Modernity* (Routledge, 2017).

bile uysallaştırır, en vahşi, en dik kafalı, en sapkın insana bile terbiyeli, medeni, itaatkâr olmayı, boyun eğmeyi öğretir.”

Nüfuzlu İskoç tüccar Patrick Colquhoun yoksulluğu sanayileşmenin vazgeçilmez bir koşulu olarak görüyordu:

Yoksulluk, toplumdaki bireyin fazla emeğini bir kenara ayıramadığı, başka bir deyişle çeşitli hayat gaileleri için sürekli çalışması karşılığında eline geçenin dışında bir mülk ya da geçim kaynağı elde edemediği hal ve koşuldur. Dolayısıyla yoksulluk toplumun son derece gerekli ve vazgeçilmez bir bileşenidir, milletler ve cemiyetler yoksulluk olmaksızın medeniyet safhasına erişemez. Yoksulluk insanın nasibidir. Varlığın kaynağı da yoksulluktur, yoksulluk olmadan emek olmaz; o zaman da zenginlik olmaz, incelikli şeyler olmaz, rahatlık olmaz, zenginliği elinde tutacakların elde edebileceği bir fayda olmaz.

David Hume (1752) aynı hissiyatı paylaşıyor ve bunun üzerine bir “kıtlık” teorisi inşa ediyordu: “Görebiliyoruz ki aşırı olmamak kaydıyla kıtlığın hüküm sürdüğü senelerde yoksullar daha çok çalışıyor ve aslında daha iyi yaşıyorlar.”²⁷ Bu alıntılarda dikkat çekici bir paradoks göze çarpıyor. Büyüme için insanları *yoksullaştırmak* gerektiğini bizzat kapitalizm yanlıları dile getiriyordu.

Avrupa sömürgeciliği esnasında dünyanın geri kalanının büyük kısmında da aynı strateji uygulandı. Sömürgeciler Hindistan’da insanları geçimlik tarımdan vazgeçip İngiltere’ye gönderilecek afyon, çivit otu, pamuk, buğday ve pirinç gibi ticari mahsulleri yetiştirmeye zorlamaya çalıştılar. Fakat Hintliler bu dönüşüme rızalarıyla teslim olmadı. Britanyalı yetkililer bu direnci kırmak için köylüleri borç yükü altında bırakacak vergiler koyunca köylülerin de boyun eğmek dışında bir seçeneği kalmadı. Doğu Hindistan Şirketi (British East India Company) ve sonraları da bölgedeki Britanyalı yöneticiler, bu geçiş sürecini hızlandırmak üzere insanların bel bağladığı komünal destek sistemlerini ortadan kaldırmaya girişti: Tahıl ambarlarını yok ettiler, sulama sistemlerini özelleştirdiler, insanların yakacak, yem ve av hayvanı elde etmek için kullandıkları müşterek alanları çitle-

27. Bu alıntıların kaynağı: Michael Perelman, *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation* (Duke University Press, 2000).

diler. Bu sürecin ardında bu geleneksel refah sistemlerinin insanları “tembelleştirdiği”, kolay lokmaya ve rahata alıştırdığı kanaati vardı; bunları ortadan kaldırarak insanları açlık korkusuyla disipline etmek, topraktan daha fazla ürün almak için birbirleriyle rekabet etmeye zorlamak mümkündü.

Bu tedbirler tarımsal üretim artışı anlamında işe yaradı, ama geçimlik tarımın ve komünal destek sistemlerinin ortadan kaldırılması köylüleri piyasa dalgalanmaları ve kuraklık karşısında çaresiz bıraktı. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, Britanya İmparatorluğu’nun zirvede olduğu bir dönemde, 30 milyon Hintli, tarihçi Mike Davis’in “Üzerinde Güneş Batmayan Katliam” diye tabir ettiği kuraklıklar yüzünden yok yere yaşamını kaybetti. Bu insanlar yok yere öldüler, çünkü kuraklığın en sert döneminde bile aslında gıda fazlası vardı. Hatta bu dönemde Hindistan’ın ihraç ettiği tahıl miktarı üç katına çıktı, 1875’te üç milyon ton olan ihracat 1900’de 10 milyon ton hacmine ulaşmıştı. Bu yaşanan şey yapay kıtlığın en aşırı haliydi, Avrupa’da uygulanan benzerlerini bile gölgede bırakıyordu.²⁸

Sömürgeciler Afrika’da da açık açık “Emek Sorunu” diye adlandırdıkları bir meseleyle, yani Afrikalıları düşük ücretler karşılığında madenlerde ve plantasyonlarda nasıl çalıştıracakları meselesiyle karşı karşıya geldiler. Afrikalılar genellikle geçim ekonomisine dayalı kendi hayat tarzlarını sürdürmeyi tercih ediyor, Avrupalıların ağır ve yıpratıcı işlerinde çalışmaya gönüllü olmuyordu. Gereksiz bir çaba gibi görünen işlerde çalışmaları için teklif edilen ücretler de göz doyurucu değildi. Avrupalılar bu direniş karşısında küplere binip ya insanları zor kullanarak topraklarından kovdu (Örneğin Güney Afrika’daki Yerli Arazileri Yasası siyahları ülkenin %13’lük bir kısmına hapsediyordu) ya da Avrupa para birimleriyle vergi ödemeye zorladı. Her iki durumda da Afrikalıların emeklerini ücret karşılığında satmak dışında bir seçeneği kalmadı.

Avrupa sömürgeciliği bu çitleme ve zorla proleterleştirme sürecini defalarca tekrar etti. İngilizler dışında İspanyolların, Portekiz-

28. Mike Davis, *Üzerinde Güneş Batmayan Katliam: El Nino Kutlukları ve Üçüncü Dünyanın Açlıkla İnşası*, çev. Umut Haskan, Yordam, 2012.

lilerin, Fransızların ve Hollandalıların da tekrar ettiği bu süreçlerin her birinden örnek vermek kitabımızın kapsamını aşıyor. Fakat her bir örnekte kapitalist yayılmaya yol açmak amacıyla, kasıtlı olarak kıtlık yaratıldı.

*

Bu kadar olağanüstü bir maddi üretkenlik yaratan kapitalizmin tarihinin sürekli üretilmek zorunda kalınan kıtlıklarla, açlıkla, yüzyıllarca süren ve insanları sefalete sürükleyen politikalarla dolu olması ne kadar tuhaf. Bu bariz çelişkiye ilk kez 1804'te, VIII. Lauderdale Kontu James Maitland dikkat çekiyordu.²⁹ Maitland kendi tarifiyle “şahsi zenginlik” ile “kamusal varlık” yani müşterekler arasında bir ters orantı olduğunu, birindeki artışın diğerinin azalmasıyla sonuçlandığını söylüyordu.

“Kamusal varlık,” diyordu Maitland, “*insanların işlerine yaradığı ya da hoşlarına gittiği için arzuladığı şeyler* olarak tanımlanabilir.” Diğer bir deyişle, Maitland –hava, su ve gıda dahil olmak üzere– bolca mevcut oldukları durumlarda bile özünde kullanım değerine sahip şeyleri tarif ediyordu. Buna karşılık şahsi zenginliği “*insanların işlerine yaradığı ya da hoşlarına gittiği için arzuladığı ama bir ölçüde az bulunan şeyler*” diye tanımlıyordu. Bir şey ne kadar kıtsa, az bulunuyorsa o şeye ihtiyacı olan insanlardan o kadar çok para talep edebilirsiniz. Örneğin su gibi bol miktarda bulunan bir kaynağın etrafını çitleyip orada bir tekel oluştursanız suya ulaşım hakkını insanlara parayla satabilir ve şahsi zenginliğinizi artırabilirsiniz. Bu durumda Maitland'ın “şahsi zenginliklerin yekûnu” diye tanımladığı, bizim bugün GSYH diyebileceğimiz değer de artar. Fakat bunu elde etmenin tek yolu insanların en başta bol ve ücretsiz olan bir şeye erişimlerini kısıtlamaktır. Kişisel zenginlikler artar, ka-

29. Maitland bu paradoksu *Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth and into the Means and Causes of its Increase* adlı kitabında ele alıyor. Daha fazlası için bkz. John Bellamy Foster, Brett Clark ve Richard York, *The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth* (NYU Press, 2011).

musal varlık azalır. Bu durum “Lauderdale Paradoksu” olarak da bilinir.

Maitland sömürgecilik sürecinde yaşanan şeyin bu olduğunu tespit etmişti. Sömürgecilerin toprağın doğal bolluğundan faydalanaarak yaşayan insanları ücret karşılığı çalışmaya ve Avrupalılardan yiyecek satın almaya zorlamak amacıyla meyve bahçelerini yaktığını görmüştü. İlk başta bolca bulunan şeyler kıtlaştırılıyordu. Bunun belki de en simgesel örneği İngiliz idaresinin Hindistan’da uyguladığı tuz vergisidir. Tuz Hindistan’ın sahilleri boyunca para vermeden elde edilebilen, eğilip toplayabildiğiniz bir şeydi. Fakat İngilizler sömürge idaresine gelir elde etmek için oluşturulan bir proje kapsamında halkı tuz toplayabilme hakkını satın almaya zorladı. Kamusal varlığın şahsi zenginliğe kurban edilmesi, büyüme için müştereklerin sabote edilmesi gerekiyordu.

Büyük ayrılma

Çitleme ve sömürgecilik Avrupa kapitalizminin yükselişi için gereken önkoşullardı. Ucuz doğal kaynakların temellükü için gereken cepheyi açan, geçim ekonomilerini yok eden, bir ucuz emek kitlesi yaratan, yapay bir kıtlık doğurarak rekabetçi üretkenliği hayata geçiren şey bu ikisiydi. Fakat ne kadar kuvvetli olurlarsa olsunlar, seçkinlerin birikim mekanizmasının önündeki engelleri yıkıp atmak için yeterli değildiler. Başka bir şey daha, diğerlerinden daha az göze çarpan ama bir o kadar şiddet içeren bir şey daha gerekiyordu. Erken dönemdeki kapitalistler insanları kendileri için çalışmaya ikna etmenin yanı sıra, onların inançlarını da değiştirmenin bir yolunu bulmak zorundaydılar. İnsanların canlılar dünyasına bakışını değiştirmeleri gerekiyordu. Dolayısıyla kapitalizmin doğaya dair yeni bir hikâyeye ihtiyacı vardı.

300.000 yıllık tarihimizin büyük bir kısmında canlılar dünyasının geri kalanıyla yakın bir ilişki içinde olduk. Biz bugün nasıl aktörleri, ünlüleri, siyasetçileri, markaları tanıyorsak ilk insan topluluklarının mensuplarının da muhtemelen yüzlerce, belki binlerce bitkinin, böceğin, hayvanın, nehrin, dağın, toprak türünün adlarını, özelliklerini ve kişiliklerini tarif edebilir durumda olduğunu biliyoruz. Bu insanlar, varlıklarının etraflarındaki canlı sistemlerinin sağlıklı işleyişine bağlı olduğunun bilinci içinde, bu sistemlerin nasıl işlediğini büyük bir dikkatle takip ediyorlardı. İnsanları da canlılar âleminin geri kalanıyla aynı bütünün ayrılmaz bir parçası olarak görüyor, dolayısıyla onların da insanlığa has bazı temel nitelikleri haiz olduğunu düşünüyorlardı. Atalarımızın dünyanın dört bir yanındaki kayalara işlediği sanat eserlerini inceleyerek insanlar ve insandışı varlıklar arasında bir tür ruh geçişkenliğine inandıkları kanaatine varabiliriz. Antropologlar dünyayı bu şekilde yorumlamaya, yani tüm canlı varlıkların bağlantılı olduğuna ve aynı ruhu veya özü paylaştıkları inancına animizm adını veriyor. Animistler insan ve doğa arasında kökten bir ayrım yapmadığı, hatta çoğu durumda bunlar arasında altta yatan bir yakınlık –hatta *akrabalık*– bulunduğuna inandıkları için diğer canlı sistemlerini kötüye kullanmamaya yönelik katı ahlaki kurallara sahipti. Bugünkü animist kültürlerden de biliyoruz ki bu insanlar balık tutuyor, avlanıyor, avcılık ve toplayıcılık yapıyorlar ama bu fiilleri doğadan bir şey çıkarıp almak olarak görmüyor, *karşılıklık* ilkesi etrafında değerlendiriyorlar. İnsanların kendi aralarında hediyeleşmesinde söz konusu olduğu gibi, insandışı varlıklarla alışverişlere de saygı ve nezaket ritüelleri eşlik ediyor. Biz yakınlarımızı istismar etmemeye nasıl özen gösteriyorsak, animistler de ekosistemlerden o sistemin yeniden yaratabileceğinden daha fazlasını almamaya ve toprağı koruyarak, yeniden canlandırarak mukabele etmeye dikkat ediyor.

Antropologlar son yıllarda bu durumun bir kültürel farktan daha fazlası olduğu kanaatini benimsemeye başladı. Kültür farkından daha derin bir şey bu. İnsanı kavramsallaştırmanın tamamen farklı bir biçimi. Farklı bir *ontoloji*, bir varlıklar-arası ontoloji.

Bu ontoloji imparatorlukların yükselişiyile saldırı altında kaldı, dünya tanrıların manevi âlemi ile onun altında yer alan mahlukatın geri kalanı arasında iki ayrı parçaya bölünmüş olarak görülmeye başlandı. Bu yeni düzende insanlara ayrıcalıklı bir konum veriliyordu: İnsan tanrının öz suretinde yaratılmıştı, dolayısıyla mahlukatın geri kalanına hükmetme hakkına sahipti. Bu fikir, bu “hükümrancılık” ilkesi belli başlı Avrasya uygarlıklarında aşkın felsefe ve dinlerin (Çin’de Konfüçyüsçülüğün, Hindistan’da Hinduizmin, İran’da Zerdüştcülüğün, Levant’ta Yahudiliğın, Yunanistan’da Sofizmin) ortaya çıktığı Eksen Çağı’nda iyice kök saldı. Üç bin yıllık kadim Mezopotamya metinlerinde dile getirildiğini de gördüğümüz bu gerçeklik belki de en açık seçik ifadesini Tekvîn’de bulur:

Ve Allah dedi; Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım; ve denizin balıklarına, ve göklerin kuşlarına, ve sığırlara, ve bütün yeryüzüne, yerde sürünen her şeye hâkim olsun.*

Milattan önce beşinci yüzyılda dünyayı görmenin bu yeni biçimi, felsefesini dünyevi âlemden ayrı, aşkın bir âlem fikri üstüne kurarak Platon tarafından daha da güçlendirildi. Aşkın âlem soyut Hakikat ve Gerçeklik’in, şeylerin ideal özünün kaynağı iken maddi dünya kötü bir taklitten, bir gölgeden ibaretti. Hristiyanlıktaki günahla dolu, çürümekte olan, ölümlü salt madde dünyası ile karşıtlık içinde kurgulanan ruhani öte âlem kavramı da buradan beslendi. Hatta kilise ve Avrupa geneline yayılan Hristiyan Roma İmparatorluğu Platoncu görüşe canla başla arka çıktı ve bu görüş *contemptus mundi*, yani “dünyayı küçümseme” doktrininde kristalize oldu.

Fakat bu yeni fikirlerin yükselişine rağmen çoğu insan kendi ilişkisel ontolojilerine sınımsız bağlı kalmaya devam ediyordu. Filozoflar arasında bile karşıt görüşler gücünü koruyordu. Platon’un en ünlü öğrencisi olan Aristoteles aşkıncılığı açıktan reddediyor, şeylerin özünün birtakım ruhani âlemlerde değil kendi içlerinde bulunduğunu, her varlığın bir ruha sahip olduğunu ve aynı tinin farklı biçimlerini paylaştığını savunuyordu. Aristoteles’i temel alan pek çok baş-

* *Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, 2015. –ç.n.

ka felsefeci de canlılar dünyasını kendi başına akıl sahibi bir organizma, hatta ilah olarak gördü. Cicero milattan önce ikinci yüzyılda “dünya yaşayan ve akıl sahibi bir varlıktır,” diye yazıyor; dünyanın akıl yürüttüğünü, hissettiğini, bütün parçalarının birbirine bağımlı olduğunu savunuyordu. Birinci yüzyılda Atina’da oldukça etkili olan Stoacılar göre Tanrı ve madde eşanlamlıydı, dolayısıyla madde ilahi olanla dopdoluydu. Romalı filozof Seneca yeryüzünü yaşayan bir organizma olarak görüyor, dünyanın damarlardaki kan gibi akan dere ve nehirlerle sarılı olduğunu, rahminde metal ve minerallerin yavaş yavaş büyüyüp olgunlaştığını, sabahları düşen çiyin de bu organizmanın tenindeki ter olduğunu yazıyordu.³⁰

Bu fikirler Avrupa’nın pek çok yerinde, pagan diye adlandırılan ve Hristiyanlığın kutsal ve dindışı şeyler arasında yaptığı ayrımı reddeden kültürlerde varlığını sürdürmeye devam etti. Bu insanlar canlı bir varlık olarak dünyayı –bitki ve hayvanları, dağ ve ormanları, nehirleri ve yağmuru– büyülü, ruhlarla ve ilahi enerjiyle dolu bir yer olarak görüyordu. Hristiyanlık dünyası sınırlarını genişletip Avrupa’da yayıldıkça bu fikirleri her karşılaştığı yerde (Kelt Druidlerine yönelik baskılarda görüldüğü gibi) bastırmayı amaç bildiyse de tamamen yok edemedi, köylüler arasında bu inançlar yaygın bir şekilde varlığını sürdürmeye devam etti. Hatta 1200 yılından sonra, Aristoteles metinlerinin yeni çevirileriyle dolaşıma girip köylülerin inançlarına meşruiyet kazandırmasıyla animist fikirler kayda değer bir canlanma yaşadı.³¹ Köylü ayaklanmalarının hemen ardından, 1350 yılı sonrasında feodalizminin çöküşü ve halkın toprakları feodal efendilerin elinden almasıyla bu fikirler açıktan sahiplenilir oldu.

Tarihte animist ontolojilerin izini, egemen bakış açısında bile maddi dünyanın yaşam dolu bir şey, yeryüzünün de canlı, evlatlarını besleyen bir anne olarak görüldüğü Rönesans dönemine kadar sürebiliyoruz. On beşinci yüzyılda Pico della Mirandola şöyle yazıyordu:

30. Bu tarih Merchant, *Death of Nature* kitabında etraflıca ele alınıyor.

31. Stephen Gaukroger, *The Emergence of a Scientific Culture: Science and the Shaping of Modernity 1210-1685* (Clarendon Press, 2008).

Dünyanın bu muazzam bedeni bir ruhtur, akılla ve Tanrı'yla doludur, o Tanrı ki dünyayı içeriden ve dışarıdan doldurur, Bütün'e can verir (...) Dünya canlıdır, her madde canla doludur (...) Madde ve bedenler, yahut cevherler (...) Tanrı'nın enerjileridir. Bütün'ün içinde Tanrı olmayan herhangi bir şey yoktur.

*

Fakat sonradan bir şey oldu. 1500'lerde Avrupa toplumunun içinde animist fikirlerin canlanışından kaygı duyan iki güçlü kesim bu fikirleri yok etmek için harekete geçti.

Bu güç odaklarından biri kiliseydi. Ruhun maddi dünyayı kapladığı bir bakış açısı, din adamlarının kendilerinden başka ilahi aracı olmadığı, ilahi gücün kendilerinden başka meşru vekili olmadığı yönündeki iddialarına yönelik bir tehdit oluştuyordu. Bu sadece din adamlarının sorunu değildi, onlar tarafından kutsanmaya muhtaç olan kralları ve aristokratları da ilgilendiriyordu. Animist fikirlerin alt edilmesi gerekiyordu çünkü bu fikirlerin altında pek çok bozguncu gönderme vardı. Eğer ruh her yerdeyse tanrı yoktur; tanrı yoksa din adamları, onlar yoksa da krallar yoktur. Böyle bir dünyada kralların tanrıdan aldığı yönetme hakkı anlamsızlaşıp tuzla buz olur.³² Gerçekten de böyle oldu. Aristoteles'in fikirleri, feodalizmi devirmeye çalışan pek çok ortaçağ köylü ayaklanmasına ilham verdi. Kilise bu hareketleri sapkın kabul ediyordu, sapkınlık suçlaması da bu hareketlere karşı acımasızca şiddete başvurulmasını meşrulaştırmakta kullanılıyordu.

Animist fikirleri sorun olarak gören bir diğer güç odağı da kapitalistlerdi. 1500 yılından sonra hâkimiyet kazanmaya başlayan ekonomik sistem araziyle, toprakla, yeryüzünün altında yatan mineralerle farklı bir ilişki; sahiplenmeye, çıkarıp almaya, metalaştırmaya ve giderek artan üretkenliğe (o zamanki tabirle "ıslaha") dayalı bir ilişki kurulmasını gerektiriyordu. Ama bir şeyi sahiplenip sömürmeden önce onu nesne olarak görmeniz gerekir. Her şeyin can taşıdığı,

32. Brian Easle, *Witch-Hunting, Magic and the New Philosophy* (The Harvester Press, 1980), aktaran Federici, s. 149.

ruhla dolu olduğu, fail olduğu, her şeyin kendi başına birer özne kabul edildiği bir dünyada bu tür bir sahiplenmeye dayalı sömürü ilişkisi, yani mülkiyet ilişkisi kurmak ahlaken imkânsız bir işti.

Tarihçi Carolyn Merchant, animist fikirlerin insanların dünyanın ne ölçüde yağmalanabilir bir yer olduğuna dair algılarını belirlediğini, bu sınırı aşağı çektiğini savunur. “Yeryüzünün canlı bir organizma ve büyütüp besleyen bir anne olarak görülmesi insanların eylemlerini de sınırlayan bir kültürel bariyer işlevi gördü,” diyor Merchant. “İnsan annesini vahşice öldürmez, altın bulacağım diye karnını deşmez, sakatlamaz kolay kolay (...) Yeryüzü canlı ve duyarlı bir şey olarak görüldüğü sürece ona karşı yıkıcı eylemlerde bulunmak insanın uyması gereken ahlaki kuralların ihlali kabul edilebiliyordu.”³³

Bu demek değil ki o dönemde insanlar topraktan mahsul elde etmiyor, dağlardan maden çıkarmıyordu. Bunları yapıyorlardı, ama ihtimamla, saygı ritüelleri eşliğinde yapıyorlardı. Madencilerin, demircilerin, çiftçilerin kefareti ritüelleri vardı. Dünyadan –birinden hediye alır gibi– bir şeyler almaya hakları olduğunu düşünüyorlardı ama haddinden fazla şey almanın veya haddinden fazla şiddete başvurmanın felakete davetiye çıkaracağına inanıyorlardı. Milattan sonra birinci yüzyılda Romalı doğabilimci Plinius, depremlerin, ihtiyaç olmadığı halde zenginlik hırsıyla maden çıkarılmasına karşı yeryüzünün verdiği hiddetli tepki olduğunu yazıyordu:

Yeryüzünün her bir damarını açıp altüst ediyoruz ama yine de (...) arada sırada yarılıp açılmasına, titremesine şaşırıyoruz, sanki bunlar mukaddes annemizin hiddetinin bir ifadesinden başka bir şey olabilmemiş gibi! Üstünde yürüdüğümüz her bir nokta zaten yeterince cömert ve bereketli değilmiş gibi (...) dünyanın karnını deşip orada hazineler arıyoruz!

Kapitalizmi ileri taşımak isteyenler, yeryüzünü ruhundan arındırıp onu insanların sömürebileceği bir “doğal kaynak” rezervine çevirmek için hem insanları topraktan ayıracak hem de hüküm süren animist fikirleri yok edecek bir yol bulmak zorundaydı.

*

Bu meseleye verilen ilk yanıtlardan biri “modern bilimin babası” olarak bilinen İngiliz Francis Bacon’dan (1561-1626) geldi.

Günümüz ders kitaplarında Bacon’ın mirasına düzülen övgüler temelsiz değil, Bacon bilimsel yöntemin gelişimine önemli katkılarda bulundu. Ama Bacon’ın hikâyesinin insanların artık büyük oranda farkında olmadığı nahoş bir tarafı da var. Bacon dünyanın canlı bir varlık olduğu fikrini ortadan kaldırmak ve yerine dünyanın sömürülmesine cevaz vermekle kalmayıp bunu teşvik eden yeni bir ahlak koymak için canla başla uğraşmıştı. Bu uğurda, dünyayı dışı kabul eden kadim teoriyi alıp bu koruyucu anneyi “sokak fahişesi” diye adlandırdı. Doğayı, hatta doğrudan maddeyi sapkın, düzensiz, vahşi ve kaotik olarak resmediyordu, kendi sözcükleriyle “dizginlenmesi”, “raptedilmesi” ve “düzene sokulması” gereken bir hayvan olarak görüyordu.

Bacon’a göre bilim ve teknoloji tahakküm kurma araçları olmalıydı. “Bilim bir anlamda doğaya işkence edip sırlarını söyletmelidir,” diye yazıyordu. Bu şekilde elde edilen bilgi sayesinde “insanoğlu doğanın akışını nazikçe yönlendirmekle kalmayacak (...) fetih etme ve boyun eğdirme gücüne, doğayı temellerine kadar sarsma gücüne” kavuşacaktır. Doğa “işe koşulmalı” ve “doğal halinden zorla çıkarılıp” insanların amaçlarına uygun bir şekilde “sıkıştırılıp şekil verilerek” bir “köle” haline getirilmelidir.

Bacon’ın işkence mecazına başvurması önemli bir husus, çünkü Kral I. James’in hukuki danışmanı olarak bizzat dönemin isyankâr köylülerine ve sapkınlarına işkence yaptırıyor, bu yöntemin devlet açısından meşru bir müdafaa aracı olarak kabul edilmesi için çalışıyordu. Bacon işkenceyi köylü ayaklanmalarına karşı bir silah olarak gördüğü gibi bilimi de doğaya karşı bir silah olarak görüyordu. Köylüler gibi, doğa da üstünde tahakküm kurulmasına haddinden uzun bir süre boyunca diremişti. Bu direnci geri dönülmez şekilde kırarak olan şey de bilimdi.

Bacon’ın yazılarında yeni serpilmekte olan bir başka fikre dair ipuçlarını da görürüz. Doğa kontrol edilip arzuya göre şekillendirilecek bir şey olmakla kalmaz, canlı bir organizmadan âtıl bir mad-

deye dönüştürülür. Doğa canlı ve hareketli gibi görünüyor olabilir, ama Bacon'a göre bu hareket bir makineninki gibi anlaşılmalıdır; karşımızdaki şeyin pompalardan, yaylardan, dişlilerden oluşan sistemlerden bir farkı yoktur. "Bir makine olarak doğa" vizyonunun tutarlı bir felsefe içinde formüle edilmesi ise, yalnızca birkaç yıl sonra Fransız düşünür René Descartes eliyle gerçekleştirilecekti.

Descartes, doğa üzerinde Bacon'ın istediği türden bir tahakküm kurulabilmesine meşruiyet kazandırmak için doğanın cansız kılınmasının temel şart olduğunu fark etmişti. Bu amaca ulaşmak için de Platon'un ikiye bölünmüş dünya fikrini tekrar ele alıp biraz değiştirdi. Zihin ve madde arasında temel bir ikili karşıtlık olduğunu öne sürdü. Descartes, insanların zihin (veya ruh) sahibi olma özellikleriyle mahlukatın geri kalanından ayrıldığını, biricik olduğunu ve bunun tanrı ile aralarındaki özel bağlantının bir kanıtı olduğunu savunuyordu. Geri kalan mahluklar ise düşünmeyen maddeden ibaretti. Bitkiler ve hayvanlar ruha, fail olma yeterliliğine, niyet ve motivasyona sahip değildi; saat gibi çalışan, mekanğin yasalarına tabi otomatlardan ibaretti (Descartes saatlere düşkünlüğüyle meşhurdur).

Descartes bu fikrini kanıtlamak için hayvanları canlı canlı kesip biçmeye başladı. Hayvanların kollarını, bacaklarını tahtadan bir zemine çiviliyor, organlarını ve sinirlerini inceliyordu, bunu bir defasında karısının köpeği üstünde de yapacak kadar ileri gitmişti. Hayvanlar acıdan kıvranıp inlese de Descartes'a göre bu, acının "görüntüsünden", reflekslerden ibaretti. Kas ve tendonların fiziksel uyarılara verdiği otomatik tepkiler söz konusuydu. Descartes insanlara bilinç veya zekâ sahibiymiş gibi görünen hayvanlara aldanmamalarını salık veriyordu. Doğru analiz nesnesinin doğrudan geyik veya baykuş olmaması gerektiğini savunuyor, yaşamın mekanik doğasını görebilmek için bütüne değil, içeriye girip tek tek parçalara bakılması gerektiğini söylüyordu. Yaşam gibi görünen şey aslında âtil maddeden ibaretti. Nesneydi.

İnsan ile canlılar dünyası arasındaki süreklilik Descartes tarafından kesilerek net, geri döndürülemez bir ikili karşıtlık haline getirildi. Bu görüşe *ikicilik*, Descartes'ın madde teorisine de mekanik felsefe adı verildi. Bunlar açıkça dünyanın büyüsunü bozmaya yö-

nelik adımlardı, doğrudan animist felsefeden kalma ilkelere yönelik bir saldırıydı. 1630'lardan itibaren de bu fikirler bilime hâkim olmaya başladı. Genelde kiliseyle bilimi birbirinin zıddı gibi düşünürüz, oysa Bilimsel Devrim'in mimarlarının hepsi son derece dindardı ve din adamlarıyla ortak bir hedefe sahiptiler: doğayı ruhtan arındırmak.

Aydınlanma döneminde ikici düşünce tarihinde ilk kez anaakım görüş haline geldi. Toprak artık sahip olunabilecek bir şeyden ibaret görüldüğü için çitlemeye, müşterek arazilerin özelleştirilmesine cevaz veriliyordu. İkiciliğin kültürel tahakküm kurması da çitleme sayesinde gerçekleşti. Halkın kendilerini canlılar dünyasının geri kalanından tamamen ayrı olarak düşünmeye, diğer varlıkları nesne olarak görebilmeye ikna edilmesi ancak toprağa yabancılaştırılıp orman ekosistemlerinden koparılmalarıyla mümkün oldu.

Elbette mekanik felsefenin safsataları uzun süre ayakta duramadı. Biliminsanları aradan daha yüz yıl geçmeden hayvanların, bitkilerin, diğer organizmaların canlı olduğunu açık seçik ortaya koyunca âtıl madde fikri geçerliliğini yitirdi.³⁴ Fakat bu aralıkta vereceği zararı verdi. İkicilik Avrupa kültüründe kendine yer etmişti bile. Bu fikrin bu ölçüde yerleşebilme sebebi, güç odaklarının dünyayı ikiye bölme ihtiyacına seslenmesiydi. Doğayı nesne haline getirdikten sonra ona istediğinizi yapabiliydiniz. Sahiplenmeye, topraktan bir şeyleri çıkarıp almaya dair elde kalan ahlaki sınırlamalar da ortadan kalktı, sermayenin arzusu yerine geldi. Toprak mülke, canlılar nesnelere, ekosistemler doğal kaynaklara dönüştü.

1700'lerin sonlarında eser veren ve Batı felsefesinin en çok rağbet gören ahlakbilimcilerinden biri olan Immanuel Kant, "İnsan olmayanlar söz konusu olduğunda doğrudan hiçbir vazifemiz yok. Bunlar bir sonuca ulaşmakta kullanılabilecek yollar, yöntemlerdir. Sonuç insandır," diye yazıyordu.

“Hammadde” olarak beden

Avrupa seçkinleri Descartes’ın ikiciliğini insanların doğayla ilgili fikirlerini değiştirmek için araç olarak kullandı. Ama bu işi bir adım daha ileri götürüp insanların çalışmaya dair fikirlerini de değiştirmek istiyorlardı.

Devrimler döneminde köylülerin çalışma biçimi, sanayi taraftarlarının düzensiz ve disiplinsiz olarak gördüğü bir ritimde ilerliyordu, havaya ve mevsime, bayram ve ziyafet dönemlerine bağlıydı. Hayat yeterlilik ve arzu ilkeleri etrafında ilerliyordu: İnsanlar ihtiyaç duydukları kadar çalışıyor, kalan zamanlarını dans ederek, hikâye anlatarak, bira içerek, sözün kısası *eğlenerek* geçiriyorlardı. Sosyolog Juliet Schor bu durumu şöyle ifade ediyor:

Ortaçağ takvimleri tatillerle doludur (...) Bunların arasında Noel, Paskalya ve yaz bayramı dönemlerindeki uzun “tatillerin” yanı sıra azizlere ithaf edilmiş çok sayıda istirahat günü de yer alır. Resmi kutlamaların yanında bir de önemli olaylar için düzenlenen (gelin eğlenceleri, cenaze uğurlamaları) veya o kadar da önemli olmayan konularla ilgili (kimi önemli kişilerin içkili davetleri, gelenekselleşmiş kuzu ziyafetleri, hasat sonrası bira şenlikleri) haftalarca süren tören ve eğlenceler vardı. Dolayısıyla İngiltere’de istirahat ve eğlenceye ayrılmış günler muhtemelen yılın üçte birini oluşturuyordu. Üstüne üstlük, öyle anlaşıyor ki İngilizler komşularından daha çok çalışan bir millettir. Fransa’nın *ancien régime*’inde elli iki pazar gününün yanı sıra doksan istirahat ve otuz sekiz de tatil gününü güvenceye alındığı aktarılıyor. Gezinler İspanya’da tatillerin toplamının yılda beş ayı bulduğunu yazıyor.³⁵

İngiliz tarihçi E. P. Thompson’a göre bu eğlence ve karnavallar “büyük oranda erkeklerin de kadınların da yaşama amacını oluşturuyordu”.³⁶

35. Juliet Schor, *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure* (Basic Books, 2008).

36. E. P. Thompson, *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture* (New Press/ORIM, 2015).

1500'lerde yönetici sınıf bütün bunları sorun olarak görüyordu. Seçkinler köylülerin bayramlarından sürekli şikâyet ediyor, onları "azgın ve gevşek" olmakla itham ediyordu.³⁷ Köylülerin yaşam tarzı sermaye birikimi için gerekli olan çalışma biçimine uygun değildi. İhtiyaç duyulandan çok daha fazla çalışılması, bunun topyekûn bir yaşam tarzı haline gelmesi gerekiyordu. Evet, çitleme hareketi köylüleri açlığın insafına bırakıp birbirleriyle rekabet etmeye zorlayarak bu sorunu bir ölçüye kadar çözmüştü ama bu kadarı yeterli değildi. Avrupa, çitleme hareketinin hemen ardından topraktan uzaklaştırılmış ama iş bulamayan ya da yeni kapitalist çiftliklerin, fabrikaların korkunç çalışma şartlarını kabullenmeyen "beş parasız", "başıboş" insanlarla doldu. Bu insanlar dilenerek, işportacılık yaparak ve yiyecek çalarak hayatta kalıyordu.

Bu mesele Avrupa yönetimlerini üç yüzyıl kadar uğraştırdı. Devletler bu sorunla baş etmek ve alt sınıfların siyasi bir tehdit haline gelebileceğine yönelik seçkinlerin giderek çoğalan kaygılarını teskin etmek amacıyla insanları çalışmaya zorlayan yasalar çıkarmaya başladı. 1531'de İngiltere Kralı VIII. Henry ilk Başboşlar Yasası'nı çıkardı. Yasada "tembellik" diye ifade edilen durum "her türlü kötülüğün anası" olarak tanımlanıyor, başboşların yakalanması, kırbaçlanması ve "zorla bir işe koşulması" emrediliyordu. Bu yasa-yı hükümleri gitgide sertleşen bir dizi benzer yasa takip etti. 1547'de VI. Edward ilk kez suç işleyen başboşların vücutlarının V* şeklinde dağlanacağını ve iki yıl zorunlu çalışma cezasına çarptırılacaklarını ilan etti. İkinci kez suç işleyenler ölüm cezasına çarptırılabilirdi.

Bu yasalar mülksüzlere yönelik olağanüstü bir devlet şiddetini de beraberinde getirdi. İngiltere'de, VIII. Henry döneminde 72.000 kadar "başıboş kişi" asılarak idam edildi. 1570'lerde her yıl "ipsiz sapsız" diye tabir edilen 4000 kadar insan öldürülüyordu.³⁸ Bunları yapmaktaki amaç insanların çalışmaya yönelik fikirlerini kökten de-

* İngilizcede başboş anlamına gelen *vagabond* kelimesinin ilk harfi. -ç.n.

37. Bu dil 1536 tarihli Başboşlar Yasası'nda kullanılıyor.

38. William Harrison, *Description of Elizabethan England*, 1577.

ğıştirmekti. Seçkinler insanları kelimenin gerçek anlamıyla kırbaçlaya kırbaçlaya uysal, itaatkâr, üretken işçilere dönüştürdü. Bu dönemde filozoflar ve siyaset kuramcıları insan bedenine yönelik tuhaf bir ilgi geliştirerek bedeni saklı işgücünün depolandığı bir şey, kapitalist artıdeğeri üretmekte kullanılacak temel makine olarak görmeye başladı. Mesele, bedenlerin içinde âtil halde bekleyen bu değerın dışarıya en verimli bir şekilde nasıl çıkarılabileceğiydi.

Bu konuda da Descartes imdada yetişti. İkicilik insan ve doğa arasında, özne ve nesne arasında net bir ayrımı oturtmuştu. Fakat bu yeni sistemde nesneleştirilen tek şey doğa değildi. Beden de nesneleştiriliyordu. İnsan bedeni, yeniden biçimlendirilip doğanın bir parçası olarak sunuldu. Descartes, *L'Homme* (İnsanoğlu) eserinde insanların maddi olmayan zihin ve maddi beden olmak üzere iki farklı bileşenden oluştuğunu savunur. Beden, tıpkı doğa gibi, kaba maddeden oluşur ve aynen bir makine gibi işler. Descartes insan bedeninin halka açık bir biçimde kesilip biçildiği; böylelikle yalnızca etten oluşan, dünyevi, ruhtan mahrum, bir dizi halat ve makaradan oluşan bir sistem olarak sergilendiği ameliyat salonlarına hayrandı. “Ben bedenim değilim,” diye ısrar ediyordu. Ona göre kişiyi meydana getiren şey, bedenden arındırılmış düşünce, zihin veya akıldır. Kendisinin en meşhur sözü de bunu söyler zaten: “Düşünüyorum, öyleyse varım.”

Descartes zihni bedenden ayırmakla kalmadı, bu ikisini hiyerarşik bir ilişki içine oturtmayı da başardı. Egemen sınıfın doğaya hükmedip onu üretkenlik amacıyla kullanması gerektiği gibi, zihnin de aynı amaçla bedene hükmetmesi gerekiyordu.

1600’lerde Descartes’ın fikirleri bedeni denetim altına almak, arzu ve tutkuları yenilgiye uğratmak ve bedeni düzenli, üretken bir sistem içine oturtmak için kullanıldı. Bedensel tecrübenin hazza yönelik tarafları olan keyif, oyun, kendiliğinden davranış gibi eylemlere meyletmek potansiyel olarak ahlak dışı şeyler gibi görülüyordu. 1700’lerde bu fikirler bir dizi belirli değerden oluşan bir sistem şeklinde ortaya kondu: Tembellik günah, üretkenlik erdem olarak kodlandı. O dönemde Batı Hristiyanlığı içinde yaygın olan Calvinist teolojide *kâr*, ahlaki başarının bir işareti, mağfiretin kanıtı haline

geldi. İnsanlar kârı azamileştirmek için hayatlarını üretkenlik ilkesi etrafında kurmaya teşvik ediliyordu.³⁹ Üretkenlik yarışında geri kalıp yoksul düşenler günahkâr yaftası yiyordu. Yoksulluk mülksüzleştirmenin bir sonucu değil, kişisel ahlaki düşkünlüğün bir göstergesi olarak yorumlanmaya başladı.

Disiplin ve kendine hâkimiyet ahlakı, kapitalizm kültürünün temel bileşenlerinden biri oldu. Britanya'nın pek çok yerinde kilise tarafından "aylak" yoksulları ıslah etmek amacıyla kurulan "ıslahhaneler" kısmen fabrika gibi, kısmen de kültürel yeniden eğitim kampı gibi işleyerek üretkenlik, zaman ve otoriteye itaat fikirlerini aşılamanın yanı sıra insanlardaki son direniş kırıntılarını da silip yok ediyordu. 1800'lerde fabrikalar her bir işçiden azami verimi alabilmek amacıyla zaman çizelgelerini ve üretim bandını kullanmaya başladı. 1900'lerin başlarında Taylorizmle tanıştık, işçinin bedeninin en küçük kıpırdanışı bile mümkün olan en verimli harekete indirgendi. Çalışma tedricen anlamdan, keyiften, yetenekten, ustalıktan ayrıştırıldı.

Homo economicus ile ilişkilendirdiğimiz üretkenlik odaklı davranışların doğal ya da doğuştan gelen bir yanı yok. Mevzubahis yaratık, beş yüz yıl süren bir kültürel yeniden programlamanın ürünü.

Descartes'ın beden teorisi insan emeğinin –tıpkı doğa gibi– insanın kendinden ayrılabilir, soyutlanabilir, pazarda değiş tokuş edilebilecek bir şey olarak görülebilmesini sağladı. Toprağın ve doğanın başına gelen şey emeğin de başına geldi, emek bir yüzyıl önce hayal bile edilemeyecek bir şekilde salt metaya dönüştürüldü. Çitleme hareketinin yarattığı mülteciler birtakım haklara sahip öznel değil, kapitalist büyüme uğrunda disipline edilip denetim altına alınması gereken bir emek kütlesi olarak görülür oldu.

39. Bkz. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, Hil, 1997.

Ucuz doğa

1600’ler doğayı görmenin yeni bir biçimini de beraberinde getirdi: Doğayı “başka” bir şey, toplumdan ayrı bir şey olarak ele alan bu bakış açısı sadece araziyi, toprağı, ormanları ve dağları değil insan bedenlerini de aynı şekilde görüyordu. Bu yeni dünya görüşü kapitalistlerin dünyayı nesneleştirmesine ve birikim mekanizmalarının içine çekmesine izin verdi. Fakat bununla da kalmadı. Kapitalistlerin doğayı ekonomi açısından “dışsal” görmelerini de mümkün kıldı. Doğa dışsal olunca da daha ucuza elde edilebiliyordu.

Sermaye, büyümenin gereksinim duyduğu kârı yaratabilmek için doğayı mümkün olduğunca ucuza, mümkünse de bedavaya temellük etmeyi amaçlar.⁴⁰ Seçkinlerin 1500 yılından sonra Avrupa’nın müştereklerine el koymalarını doğanın çok geniş çaplı olarak, herhangi bir şekilde tazmin edilmeden temellük edilmesi olarak görebiliriz. Avrupalıların Küresel Güney’deki uçsuz bucaksız arazilere el koyduğu, Avrupa’nın tamamından daha fazla araziye ve kaynağı gaspettiği sömürgecilik süreci için de aynı şey geçerliydi. Gümüş ve altın için Güney Amerika, pamuk ve şeker yetiştirilecek araziler için Karayipler, yakacak ve gemi inşası için Hindistan ormanları, 1885’ten sonra hızlanan yağmada da elmas, kauçuk, kakao, kahve ve saymakla bitmeyecek başka metalar için Afrika talan edildi. Tüm bunlar neredeyse tamamen bedavaya alındı. Burada “bedava” derken sadece karşılığında para ödenmemiş olduğunu söylemiyorum, karşılığında hiçbir şey verilmediğini vurgulamak istiyorum. Toprakla herhangi bir karşılıklılık gözetme söz konusu değildi. Sadece alıp götürmekten, katışıksız hırsızlıktan ibaret bir süreçti bu. Doğanın “dışsal” olduğu bir sistemde onu yağmalamanın maliyeti de dışarıda bırakılabiliyor.

40. Bkz. Raj Patel ve Jason W. Moore, *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet* (University of California Press, 2017).

Çitleme ve sömürgecilik emeğin ucuza temellük edilmesini de mümkün kıldı. Ayrıca, sermaye (çoğu erkeklerden oluşan) Avrupa'nın proleterlerine az da olsa maaş vermekle beraber, bu emeği yeniden üreten (ve çoğunlukla kadınların ortaya koyduğu) emeğe para ödemiordu: İşçilerin yemeklerini pişiren, hastalandıklarında bakımlarını yapan ve bir sonraki işçi kuşağını yetiştiren kadınlar maaşsız çalışıyordu. Bugün de varlığını sürdüren ev kadını figürünü ilk kez ortaya çıkaran şey de onları geçimlik ekonomiden söküp almakla kalmayıp ücretli çalışmadan da uzak tutan ve yeniden üretim/üreme rollerine hapseden çitleme hareketiydi. Yeni kapitalist sistemde, saklı bir kadın emeği bütününe seçkinler tarafından neredeyse bedava el kondu. Descartes'ın ikiciliği bu konuda da işe koşuldu. İkinci çerçeve bedenleri bir yelpaze içerisinde değerlendiriyordu. Bu yelpazede kadınlar “doğa”ya erkeklere kıyasla daha yakın bir noktada yer alıyordu. Buna uygun olarak kadınlara da doğa gibi muamele ediliyordu: Boyun eğdiriliyor, kontrol altına alınıyor ve sömürülüyorlardı.⁴¹ Herhangi bir şekilde tazmin edilmeleri söz konusu değildi. “Doğa” kategorisi altına atılan her şeyde olduğu gibi burada da edinim maliyeti dışarıda bırakılmıştı.

Sömürgelerde de benzer bir süreç yaşanıyor ama buralarda bir adım daha ileri gidildi. Sömürgecilik döneminde Küresel Güney'in halkları hep “doğa”, “vahşiler”, “yabani” olarak, insandan daha eksik, daha aşağı şeyler olarak görüldü. İspanyolların Amerika yerlilerini *naturales* diye adlandırmasını da bu kapsamda görmek gerekiyor. İkicilik hem sömürgelerdeki toprakların hem de sömürgeleştirilenlerin bedenlerinin temellükünü meşrulaştırmanın aracı olarak kullanıldı. Bunu Avrupalıların köle ticaretinde de açıkça görüyoruz. Sonuçta insanları köleleştirmek için onları önce insanlıktan mahrum bırakmak gerekiyordu. Afrikalılar ve Amerika yerlileri Avrupalıların tahayyülüne nesne olarak yerleştirildi ve buna uygun olarak sömürüldüler. Martinikli yazar Aimé Césaire'in de ifade ettiği gibi, sö-

41. Federici bu konuyu *Caliban ve Cadı*'da etraflıca ele alıyor. Ayrıca bkz. Maria Mies, *Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar*, çev. Yıldız Temurtürkan, Dipnot, 2020.

mürgecilik özünde bir *şeyleştirme* sürecidir.⁴²

Bu arada devam eden başka süreçler de vardı. Sömürgeleştirilenler insan-doğa ikiciliğini benimsemeyi reddettikleri için “ilkel” olarak görülüyordu.⁴³ Avrupalı sömürgecilerin ve misyonerlerin yazılarında görüyoruz ki, karşılaştıkları insanların pek çoğunun dünyayı canlı bir şey olarak görmeleri; dağları, nehirleri, hayvanları, bitkileri, hatta toprağı fail olma yetisiyle, ruhla donanmış duyarlı varlıklar olarak görmekte ısrar etmeleri Avrupalıları çileden çıkarıyordu. Avrupa seçkinleri animist düşüncüyü –Avrupa’da olduğu gibi sömürgelerde de– kapitalizmin önünde bir engel olarak görüyor ve yok etmek istiyordu. Bunu da “medeniyet” adına yapıyorlardı. Yerlilerin medeni olmak için, tam anlamıyla insan olmak (ve kapitalist dünya ekonomisinin gönüllü birer katılımcısı haline gelmek) için animist ilkeleri terk etmeye zorlanması, doğayı bir nesne olarak görmelerinin sağlanması gerekiyordu.

Sömürgecilik sürecinde uygulanan şiddetin, bu şiddetin faileri tarafından bir “medenileştirme misyonu” olarak görüldüğünü biliyoruz. Bu misyonun temel amaçlarından birinin animist düşüncüyü yok etmek olduğunu ise genelde gözden kaçırıyoruz. Amaç *sömürgeleştirilenleri ikici çerçevede düşünür hale getirmek*, yani sadece toprağı ve bedeni değil, zihni de sömürgeleştirmekti. Kenyalı yazar Ngũgĩ wa Thiong’o bu durumu şöyle ifade ediyor: “Sömürgecilik zenginliğin toplumsal üretiminin denetimini askeri seferlerle ve bunları takip eden siyasi diktatörlüklerle dayatabildi. Ama sömürgeciliğin tahakküm kurduğu en önemli alan sömürgeleştirilenlerin zihinsel evreniydi; insanların kendilerini ve dünyayla ilişkilerini algılama biçimlerinin kültür yoluyla kontrol altına alınmasıydı.”⁴⁴

42. Aimé Césaire, *Sömürgecilik Üzerine Söylev*, çev. Güneş Ayas, Doğu Kütüphanesi, 2005.

43. Mario Blaser, “Political ontology: Cultural studies without ‘cultures’?” *Cultural Studies* 23 (5-6), 2009, s. 873-96.

44. Ngũgĩ wa Thiong’o, *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Culture* (James Currey, 1986).

Descartes'ı *retweet* etmek

Hepimiz ikici ontolojinin mirasçılarıyız. Bu durumu bugün doğaya dair kullandığımız ifadelerde de görebiliyoruz. Yaşayan bir sistem olan dünyayı sık sık “doğal kaynaklar”, “hammadde” hatta –dünyanın boyun eğişini ve insana hizmet edişini vurgulamak istercesine– “ekosistem hizmetleri” diye tarif ediyoruz. Atıklardan, kirlilikten, iklim değişikliğinden “dışsallıklar” olarak bahsediyoruz çünkü doğanın başına gelen şeylerin temelde insanlığın meselelerine dışsal olduğuna inanıyoruz. Bu ifadeleri sürekli tekrarlarken anlamlarını düşünmüyoruz bile. İkicilik o kadar derinlere işlemiş durumda ki, kendimizce daha vicdanlı tavır almaya çalıştığımızda bile kullandığımız dile sızıyor. Doğrudan “çevre” kavramı bile (onu korumak gibi bir görevden bahsediyor olsak dahi) canlı bir sistem olan dünyanın edilgen bir mahfazadan ibaret olduğunu, insanların başrolde olduğu hikâyenin dekoru olduğunu varsayıyor.

“Çevre”. Oldukça masum görünen bu sözcük İspanyolcaya çevrilince tuhaflığı daha da net görülüyor: *ambiente*, ambiyans. Canlı bir sistem olan dünya, Güney Amerika’yı fethedenlerin dilinde insanın ruh halini değiştirmekte kullanacağı bir ışık sistemine indirgeniyor. Animist ontoloji açısından bakacak olursak, bu annenizi ve kardeşlerinizi duvar süslemekte kullanılan dekoratif portrelere benzetmeye denk düşüyor. Bu da kabul edilemez bir şey.

Bu fikirler Bacon’la ve Descartes’la bitmedi. Birbirini takip eden çok sayıda felsefeci tarafından *retweet* edildi, rötuşlandı. İkici varsayımlara postmodern düşünce içinde bile rastlanabiliyor. Postmodernizm Zihin, Benlik ve Hakikat kibrini tenkit etmekle, insan ilerlemesine dair büyük anlatıları sorgulamakla övünüyor. Ama yine de nihayetinde ikiciliği yepyeni uç noktalara taşımaktan başka bir şey yapamıyor. Dünya, gerçeklik aslında var değildir; ya da vardır ama kendi başına ne olduğunun önemi yoktur çünkü gerçeklik insanlar ne şekilde inşa ederse o şekilde oluşan bir şeydir. Hiçbir şey insanlar tarafından *gerçekleştirilene* kadar, insan dilinde ifade edilene, ad-

landırılıp anlamlandırılana ve sembolik dünyamıza sokulana kadar gerçekten var sayılmaz. Kendi tecrübemizin dışındaki gerçeklik kelimenin tam anlamıyla ufala ufala önemsizliğe hapsolür. Postmodernistler modernizmi eleştiriyor olabilir, ama daha çıkış noktalarında modernizmin temel terimlerini kabul ediyorlar.⁴⁵

Kitlesel yok oluş krizi hakkındaki şok edici istatistiklerin karşısında istifimizi hiç bozmamamız da çok şaşırtıcı değil. Bu bilgileri hayret verici bir soğukkanlılıkla karşılıyorruz. Ağlamıyoruz. Öfkeye kapılmıyoruz. Neden? Çünkü insanlar olarak kendimizi canlılar topluluğunun geri kalanından kesin olarak ayrı görüyoruz. Yok olan türler *dışarıda bir yerlerdeler, çevre'mizdeler*. Burada değiller, *bizim* parçamız değiller.⁴⁶ Bu şekilde davranmamız beklenmedik bir şey değil. Sonuçta kapitalizmin temel prensibi bellidir: Dünya aslında canlı değildir, akrabamız hiç değildir, içinden bir şeyler alındıktan sonra kenara atılacak bir şeydir, hatta bu tanıma dünyada yaşayan insanların çoğu da dahildir. Kapitalizm, en temel ilkelerinden itibaren doğrudan yaşama savaş açarak yola koyulur.

Descartes bilimin amacının “bizleri doğanın efendisi ve sahibi kılmak” olduğunu savunuyordu. Bu ahlak, dört yüz yıl sonra da kültürümüze derinden işlemiş bir biçimde varlığını sürdürüyor. Canlı bir sistem olan dünyayı başka bir şey olarak görmekle kalmıyor, onu *düşman* belliyor, savaşılmaması ve bilimin, aklın gücüyle boyun eğdirilmesi gereken bir şey olarak görüyoruz. Google yöneticileri 2015 yılında yeni bir yaşam bilimleri şirketi kurunca bu şirkete “Verily”* adını verdiler. Bu tuhaf ismi neden seçtikleri sorulduğunda Verily CEO'su Andy Conrad bu ismin “Doğa Ana'yı ancak hakikat yoluyla yenilgiye uğratabileceğimiz” için tercih edildiğini söylüyordu.

* İng. Hakikaten. –ç.n.

45. Bu bakış açısının kaynağı Timothy Morton'ın *Being Ecological* (Penguin, 2018) kitabıdır.

46. Bu bakış açısının kaynağı Daniel Quinn'in “Yeni Bir Rönesans” başlıklı, 2002 tarihli bir konuşmasıdır.

İki

Yıkım Makinesinin Yükselişi

Nasıl insanlar nefes alıp vermeyi bırakmaya “ikna” edilemezse, kapitalizm de büyümeyi sınırlandırmaya “ikna” edilemez.

– Murray Bookchin

Okulda kapitalizmin tarihine dair ilk kez bir şeyler öğrendiğim dönemi hatırlıyorum. Bize on sekizinci yüzyılda buharlı makinenin bulunuşuyla başlayıp otomatik mekikten kişisel bilgisayara kadar giden bir dizi teknolojik yenilikle taçlanan mutlu bir hikâye anlatıyorlardı. Ders kitabındaki parlak resimlere hayran hayran baktığımı anımsıyorum. Bu hikâyeye göre ekonomik büyüme, doğrudan teknoloji sayesinde gürül gürül akan bir para fıskiyesi gibi bir şeydi. Kulağa oldukça hoş gelen bu umutlu hikâye, doğru teknoloji kullanıldığı takdirde başka pek bir şeye gerek kalmaksızın büyümeyi sağlamanın mümkün olduğunu anlatıyordu.

Fakat kapitalizmin daha uzun tarihini düşündüğümüzde bu hikâyede bir şeylerin eksik olduğunu fark ediyoruz. Çitleme, sömürgecilik, mülksüzleştirme, köle ticareti... Büyüme, tarihsel olarak hep bir temellük sürecidir, doğadan ve (belli türde) insanlardan enerji ve işgücü temellük edilmesine dayanır. Evet, kapitalizm kimi olağanüstü teknolojik yeniliklerin ortaya çıkmasını sağladı, bu yenilikler de büyüme oranlarını olağanüstü ölçüde hızlandırdı. Ama teknolojinin büyümeye yaptığı temel katkı havadan para elde edilmesi şek-

linde gerçekleşmedi, teknoloji sermayenin yayılabilmesi ve temellük sürecini yoğunlaştırabilmesi için kullanılan bir araç oldu.¹

Bu durum daha buharlı makine icat edilmeden bile böyleydi. Şeker işleme tekniğindeki yenilikler, 1500'lerin başlarında plantasyon sahiplerinin eskiden işleyemeyecekleri kadar büyük arazileri şeker üretimi için kullanmalarını mümkün kıldı. Benzer bir şekilde, çırçır makinesinin icadı sayesinde üreticiler pamuk tarımı yapılan monokültür alanlarını genişletebildi. Avrupa'nın el değmemiş sulak alanları yeni icat edilen rüzgâr pompalarıyla kurutuluyor, uçsuz bucaksız yeni araziler tarıma açılıyordu. Yüksek fırın adı verilen yeni fırın türünün geliştirilmesiyle demir daha hızlı işlenebilir oldu, dolayısıyla madencilik faaliyetleri hızlandı. Bu fırınları çalıştırmak için daha fazla yakacak malzemeye ihtiyaç duyulunca Avrupa ormanlarının çok büyük bir kısmı demir üretmek için kesildi. Teknolojinin gücü, sermaye ve emeğin daha üretken olabilmesini, daha fazla ve daha hızlı üretim yapılabilmesini sağlayabilmesinden kaynaklanır. Ama teknoloji bu esnada doğanın temellükü sürecini de hızlandırır.

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda pek çok yerde fosil yakıt (önce kömür, sonradan petrol) yataklarının keşfiyle ve bunları çıkaracak, kullanacak buharlı makine gibi teknolojilerin icadıyla bu süreç daha da hızlandı. Tek bir varil ham petrol 1700 kWsa civarında enerji üretebilir, bu da bir insanın 4,5 yıl boyunca çalışmasına denktir. Yeraltındaki petrol okyanuslarını kullanmaya başlamak, sermaye açısından adeta Amerika'yı yeniden sömürgeleştirmek, Atlantik köle ticaretine baştan başlamak gibi bir şeydi, temellük edilecek yepyeni bir kaynak bulunmuştu. Ama bu süreç temellük sürecinin kendisini de hızlandırmaya yaradı. Fosil yakıtlar sayesinde daha derinlere inebilen sondaj aletleri, daha derinlerden balık avlamakta kullanılan trol gemileri, tarım faaliyetlerinin yoğunluğunu artıran traktör ve biçerdöverler, daha hızlı ve çok ağaç kesmeye yarayan motorlu testereler ve tüm bunları akıl almaz bir hızla dünyanın dört bir ya-

1. Jason W. Moore, "The Capitalocene Part II: accumulation by appropriation and the centrality of unpaid work/energy", *Journal of Peasant Studies* 45 (2), 2018, s. 237-79.

nına taşımak için gereken gemiler, kamyonlar, uçaklar çalıştırılabiliyordu. Teknoloji sayesinde temellük sürecinin hızı katlanarak arttı, kapsamı çok daha genişledi.

Bu hızlanmayı geçtiğimiz yüzyıl içersinde GSYH rakamlarındaki nefes kesen artış grafiğine bakarak da görebiliyoruz. Tabii bu büyümeye fosil yakıtların ve teknolojinin *neden olduğunu* söylemek hatalı olur. Evet, fosil yakıtlar ve teknoloji bu süreci *kolaylaştırdı*, ama kendimize şunu sormamız gerekir: Kapitalist büyümeyi ilerleten temel motivasyon neydi?

Kapitalizmin demir yasası

Birkaç ay önce, seyircili bir salonda düzenlenen ve televizyondan yayınlanan kapitalizmin geleceği konulu bir panelde konuşmacılardan biriydim. Karşımdaki konuşmacı ayağa kalkıp kapitalizmde *doğası itibarıyla* sorunlu bir yan bulunmadığını söyledi. Kendisine göre sorun açgözlü CEO'ların ve rüşvet yiyen siyasetçilerin kapitalizmi doğru yoldan saptırmasıydı. Yapmamız gereken şey çürük elmaları ayıklamaktı, böylelikle her şey yoluna girerdi. Sonuçta kapitalizm temelde, mahallenizdeki sebze pazarında ya da Fas'ın ünlü çarşılarında olduğu gibi, insanların pazarda bir şeyler alıp bir şeyler satması demekti. Bunlar da kabiliyetlerini kullanarak geçimlerini sağlamaya çalışan masum insanlar olduğuna göre, ortada ne gibi bir sorun olabilirdi ki?

Bu hikâye kulağa hoş geldiği gibi ilk bakışta akla yatkın gibiymiş de görünüyor. Fakat aslında burada çizilen sebze pazarı ya da çarşı resminin kapitalizmle herhangi bir ilgisi yok. Hatalı bir analogi kuruluyor. Kapitalizmin neden ekolojik çöküşe yol açtığını da bu şekilde anlamamıza imkân yok. Kapitalizmin nasıl işlediğini anlamak istiyorsak biraz daha derine inmemiz gerekiyor.

İşe insanlık tarihinin büyük bir kısmında ekonomilerin “kullanım değeri” ilkesi temelinde kurulmuş olduğunu kavrayarak başlayabiliriz. Bir çiftçinin armut yetiştirme sebebi, bu sulu ve tatlı mey-

venin tadını seviyor olması ya da öğleden sonraları açlık bastırmak için armut yemekten hoşlanması olabilir. Bir zanaatkâr bir sandalyeyi üstüne oturulsun diye, verandada dinlenirken ya da yemek masasında karın doyurulurken kullanılsın diye üretir. Tabii ki bu insanlar örneğin bahçede kullanacakları bir çapa veya kızlarına hediye edecekleri bir çakı türünden başka işe yarar şeyler alabilecekleri parayı kazanmak için, ürettikleri şeyleri satabilirler de. Aslında günümüzde de çoğumuz ekonomiye bu şekilde dahil oluyoruz. Alışverişe çıktığımızda genelde yemek malzemesi gibi, kış soğğundan korunmakta kullanacağımız bir mont gibi işimize yarayacak, kullanacağımız şeyler alıyoruz. Bu ekonomiyi bir formülle özetleyebiliriz, burada M harfi (armut veya sandalye gibi) metaları P harfi de parayı simgeliyor:

$$M_1 \rightarrow P \rightarrow M_2$$

Bireyler arasında kullanım değeri olan şeylerin değış tokuş edildiğini gösteren bu formül yüzeysel olarak kapitalizmin iyi bir özeti gibi görünebilir. Sebze pazarlarında, geleneksel çarşılarında gerçekleşen şey de budur. Ama aslında burada kapitalizme özgü herhangi bir şey yok. Bu resim herhangi bir ekonomik sisteme, insanlık tarihinde herhangi bir zamana veya mekâna ait olabilir. Kapitalizmin ayırt edici yanı, kapitalistler açısından değerin çok daha farklı algılanmasıdır. Kapitalist, bir armudun ya da sandalyenin kullanım değerini görse de, bunları üretme amacı rahat oturulacak bir eşya veya lezzetli bir akşamüstü atıştırmalığı elde etmek değildir, hatta bunları satarak kendi kullanacağı başka bir şey almak da değildir. Amaç bunları her şeyin üstünde bir nihai hedef doğrultusunda üretip satmaktır ve o hedef de kâr etmektir. Bu sistemde nesnelerin kullanım değeri değil “değişim değeri” önem taşır.² Bunu da aşağıdaki gibi formüle edebiliriz, buradaki kesme işareti (') niceliksel artışı ifade ediyor:

2. “Kullanım değeri” ve “değişim değeri” kavramlarını –ve sermaye birikimi-ne dair genel formülü– Marx’ın *Kapital*’inden alıyorum. Sermaye ve ekolojik bozulma arasındaki ilişkiye dair daha fazla bilgi için bkz. Foster ve Clark, “The Planetary Emergency”, *Monthly Review* 64 (7), 2012.

$$P \rightarrow M \rightarrow P'$$

Kullanım değeri ekonomisine taban tabana zıt bir formül bu. Fakat işler bu noktada ilginçleşmeye başlıyor. Kapitalizmde sabit bir kâr elde etmek yeterli değildir. Amaç o kârı yeniden yatırıma dönüştürüp üretim sürecini genişletmek ve bir önceki yıla kıyasla daha fazla kâr elde etmektir. Bunu da şöyle formülleştirelim:

$$P \rightarrow M \rightarrow P' \rightarrow M' \rightarrow P'' \rightarrow M'' \rightarrow P'''$$

Buradaki olayı anlayabilmek için iki tür şirketi birbirinden ayırmak gerekiyor. Örneğin mahallenizdeki bir restoranı düşünün. Bu restoran yılın sonunda kâr ediyor olabilir, sahipleri de her yıl aynı miktarda kâr elde etmekten, kiralarını ödeyip ailelerini doyuracak, belki yazın tatile gidecek kadar para kazanmaktan memnun olabilir. Böyle bir işletme kapitalist mantığının –ücretli insan çalıştırmak, kâr etmek gibi– kimi öğelerini taşıyor olsa da *doğası itibarıyla* kapitalist değildir, çünkü nihayetinde elde edilen kâr bir tür kullanım değerine yönelik kurgulanmıştır. Küçük işletmelerin pek çoğunun çalışma prensibi budur. Bu türden dükkânlar kapitalizm ortaya çıkmadan binlerce yıl önce de vardı.

Şimdi bir de Exxon gibi, Facebook gibi, Amazon gibi büyük şirketleri ele alalım. Bu tür şirketler mahallenizdeki restoran gibi “durağan durum” yaklaşımıyla işletilmez. Amazon’un kârı Jeff Bezos’un evine ekmek götürmesinden başka amaçlarla da kullanılır, şirketi büyültmeye aktarılır: Rakipler satın alınır, yerel işletmeler batırılır, yeni ülkelere girilir, daha fazla dağıtım merkezi açılır, insanlara ihtiyaçları olmayan şeyleri aldırarak için pazarlama kampanyalarına para akıtılır ve bütün amaç bir önceki yıla göre daha fazla kâr etmektir.

Bu sürekli kendini besleyen döngü, sürekli hızlanan bir koşu bandını andırır: Para kâra, kâr daha çok paraya, daha çok para daha çok kâra dönüşür. Kapitalizmin ayırt edici yanını da burada görmeye başlıyoruz. Kapitalistler için kâr, o günün sonunda belli bir ihtiyacı

tatmin etmekte kullanılabilecek paradan ibaret değildir, kâr *sermaye*'ye dönüşür. Sermayenin temel özelliği de daha çok sermaye elde etmek için tekrar yatırıma dönüştürülmesi gerekliliğidir. Bu süreç hiçbir noktada bitmez, genişledikçe genişler. Belli, somut ihtiyaçları tatmin etmeyi hedefleyen mahalle restoranından farklı olarak, değişim değeri biriktirme sürecinin tespit edilebilir bir bitiş noktası yoktur. Bu da esas itibarıyla herhangi bir insan ihtiyacı kavrayışından bağımsız bir süreçtir.

Yukarıdaki formüle bakarak sermayenin bir anlamda virüsler gibi davrandığını açık seçik görebiliyoruz. Virüsler, kendilerini kopyalamaya programlanmış birer genetik kod olsa da bu işi kendi başlarına gerçekleştiremezler. Önce kendilerine bir konak hücre bulup o hücreyi DNA'larını kopyalamaya zorlarlar, sonra bu yeni kopyaların her biri gidip başka hücreleri enfekte ederek kopyalama sürecini devam ettirir. Virüsün tek amacı kendini çoğaltmaktır. Sermayenin kodu da kendini çoğaltmaya dayalıdır ve virüs gibi sermaye de dokunduğu her şeyi, kendisinin kendi kendini kopyalayan (yani daha fazla sermaye üreten) bir kopyasına dönüştürmeyi amaçlar. Bu sistem böylelikle bir yıkım makinesine, sonsuz yayılma için programlanmış, durdurulamaz bir makineye dönüşür.

*

Amazon ve Facebook gibi büyük şirketlerin dur durak bilmez yayılma eğilimini zaman zaman açgözlülükle açıklıyoruz, Mark Zuckerberg gibi CEO'ların para ve iktidar biriktirmek konusunda takıntılı olduğunu söyleyebiliyoruz. Oysa durum bu kadar basit değil. Esasında bu firmalar ve onları idare eden CEO'lar büyümeye yönelik bir *yapısal zorunluluğa* tabi. Dünyadaki Zuckerberglar aslında büyük bir makinenin gönüllü dişlileri.

Olay şu şekilde işliyor. Yatırımcı olduğunuzu hayal edin. Diye-
lim yılda %5 gibi bir getiri hedefliyor ve paranızı Facebook'a yatı-
rmaya karar veriyorsunuz. Bunun üstel bir fonksiyon olduğunu aklı-
nızdan çıkarmayın. Yani Facebook her yıl aynı kârı elde etmeye de-
vam ederse (%0 büyürse) sizin başlangıçtaki yatırımınızı geri öde-

yebilir ama faiz ödeyecek parayı bulamaz. Yatırımcılara kâr dağıtabilmenin tek yolu her yıl bir öncekine göre daha fazla kâr elde etmektir. Yatırımcılar bu yüzden bir firmanın ne kadar “sağlıklı” olduğuna bakarken net kârına değil kâr *oranına*, yani firmanın kârının her yıl ne kadar arttığına bakarlar. Sermaye açısından kâr tek başına anlamlı değildir. Anlamlı olan tek şey büyümedir.

Yatırımcılar, yani elinde birikmiş sermaye bulunduran insanlar ufacık bir büyüme kokusu peşinde dünyayı altüst ederler. Facebook’ un büyüme göstergeleri yavaşlayacak gibi görünüyorsa paralarını oradan alıp Exxon’a, tütün şirketlerine veya öğrenci kredi fonlarına, neresi büyüyecek gibiyse oraya aktarırlar. Paranın bu şekilde sürekli yer değiştirmesi şirketleri büyüebilmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaya zorlar. Örneğin Facebook daha agresif bir reklam politikası benimser, gitgide daha bağımlılık yaratıcı algoritmalar kullanır, kullanıcı verilerini herhangi bir ahlaki ilke taşımayan birtakım kuruluşlara satar, mahremiyet yasalarını çiğner, siyasi kutuplaşmaya hizmet eder, hatta demokratik kurumların altını oymaya teşebbüs eder çünkü büyüyemezse yatırımcılar çekilerek firmanın batmasına neden olur. Seçenekler açık: Büyü ya da öl. Bu büyüme güdüsü başka şirketleri de baskı altına alır. Birdenbire kimse durağan durum yaklaşımıyla yetinemez olur, büyümek için hamle etmezseniz rakiplerinizi yutar. Büyüme, herkesi kendine tabi kılan demir yasa haline gelir.

Peki yatırımcılar neden bu dur durak bilmez büyüme yarışını arzuluyor? Çünkü sermaye durağan haldeyken (enflasyon, değer düşmesi vb. nedenlerle) değer kaybeder. Dolayısıyla sermaye, onu biriktirenlerin elinde çoğaldıkça muazzam bir büyüme baskısı oluşturmaya başlar. Sermaye ne kadar birikirse baskının miktarı da o kadar artar.

Bir doz daha, bir doz daha

Bu sorunlu bir gidişat çünkü büyüme bileşik bir fonksiyon. Küresel ekonomi şimdiye dek yılda yaklaşık %3 kadar büyüdü. İktisatçılar çoğu sermayedarın pozitif getiri elde edebilmesi için gerekli olan oranın bu olduğunu söylüyor. Yüzde üç kulağa çok büyük bir oran gibi gelmeyebilir, çünkü büyümeyi normalde lineer çerçevede düşünürüz. Sermayenin yeniden yatırıma dönüşmesi sürecinin temel yapıtaşı olan *bileşik* büyümeyi kavramakta biraz zorluk çekebiliriz. Gerçekten tuhaf ve tekinsiz bir kavramdan söz ediyoruz.

Büyümenin gerçeküstü tarafını iyi yansıtan, eski Hindistan'da bir matematikçiyi konu edinen eski bir masal var. Kral bir gün bu matematikçiyi başarılarından dolayı ödüllendirmek için sarayına çağırır ve ona bir hediye vermek ister. “Ne dilersen dile benden, isteğin yerine getirilecek,” der.

Adam alçakgönüllü bir ifadeyle cevap verir, “Efendim, benim yükseklerde gözüm yok, sizden biraz pirinç isteyeceğim yalnızca,” der. Sonra da bir satranç tahtasını önüne çeker ve şöyle der: “İlk kareye bir pirinç tanesi koyun, ikincisine iki tane, üçüncüsüne dört tane, her karede pirinç miktarını ikiye katlayarak son kareye kadar ilerleyin. Bana o kadar pirinç yeter.”

Kral bunun tuhaf bir istek olduğunu düşünse de kabul eder, hatta adam abartılı bir şey istemediği için içten içe memnun olur.

Satranç tahtasındaki ilk sıranın sonuna gelindiğinde ortada 200' den az, karın doyurmaya bile yetmeyecek miktarda pirinç tanesi vardır. Fakat durum giderek tuhaflaşır. Daha tahtanın yarısına gelmeden, otuz ikinci karede, kral iki milyar pirinç tanesi vermek zorunda kalır ve krallığın iflasına yol açar. Eğer devam edebilecek olsaydı altmış dördüncü kareye geldiğinde dokuz milyon trilyon pirinç tanesi vermek zorunda kalacaktı ki bu da Hindistan'ın tamamını bir metrelik örtüyle kaplayacak miktarda pirinç demektir.

Aynı tuhaf mekanizma ekonomik genişleme konusunda da geçerli. Bu eğilimi 1772 yılında ilk kez matematikçi Richard Price fark

etmişti. Price, bileşik büyüme için “önce yavaş yavaş artar (...) ama artış hızı da sürekli olarak yükseldiği için belli bir noktada insanın hayalgücünü zorlayacak bir hıza ulaşır,” diyordu.

2000 yılındaki küresel ekonomiyi ele alalım ve her yıl yüzde üç büyüdüğünü düşünelim. Bu makul sayılabilecek artış oranıyla bile her yirmi üç yılda bir ekonomik üretimin iki katına çıkması gerekir, yani daha yüzyılın ortasına gelmeden (yarım insan ömrü geçmeden) ekonominin *dörde katlanması* gerekir. Aynı hızla büyümeye devam edersek yüzyılın sonunda ekonominin yirmi kat büyümüş olması, 2000’ler gibi hareketli bir döneme göre bile yirmi kat daha fazla şey yapmamız zorunlu olur. Bunun üstüne yüz yıl daha eklerseniz 370 kata, yüz yıl daha eklerseniz 7000 kata çıkmak zorunda kalırsınız ve oranlar bu şekilde katlanarak gider. Gerçekten de insanın hayalgücünü zorlayacak bir gidişat bu.

Bu agresif enerjiyi, kapitalizmin ayırt edici bir özelliği olan hızlı inovasyona bağlayanlar var. Bunda bir hakikat payı olduğuna şüphe yok. Ama bu enerjinin aşırı derecede şiddete başvurmak gibi bir eğilimi de var. Sermaye ne zaman birikimin önüne örülmüş bariyerlerden birine (örneğin doymuş bir piyasaya, asgari ücretle ilgili bir yasaya, çevre koruma uygulamalarına) çarpacak olsa, dev bir vampir kalamar misali, bu bariyeri yıkmak ve dokunaçlarıyla yeni büyüme kaynaklarını bulup onlara tutunabilmek için kıvranıp çırpınmaya başlıyor.³ Buna da “çözüm”^{*} deniyor.⁴ Çitleme hareketi bu çözümlerden biriydi. Sömürgecilik de öyleydi. Atlantik köle ticareti, Çin’e karşı yapılan Afyon Savaşları, Amerika Birleşik Devletleri’nin batıya doğru genişlemesi birer çözümdü. Tamamı şiddete başvuran bu çözümlerin her biri sermayenin büyüme zorunluluğuna uyarak temellük ve birikim için yeni cepheler açtı.

On dokuzuncu yüzyılda küresel ekonominin büyüklüğü bugünün parasıyla bir trilyon dolardan biraz fazlaydı. Yani sermayenin

* Yazarın burada kullandığı “fix” sözcüğü İngilizcede aynı zamanda uyuşturuca dozu anlamına gelmektedir. –ç.n.

3. Dev vampir kalamar metaforu Matt Taibbi’ye ait.

4. David Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. Aylin Onacak, Sel, 2015.

yeni yatırımlar için her yıl yaklaşık 30 milyar dolar gibi azımsanmayacak miktarda para bulması gerekiyordu. Dolayısıyla sermaye büyük bir çaba göstermek zorundaydı, on dokuzuncu yüzyılı biçimlendiren sömürgeci yayılma da bu çabanın bir parçasıydı. Bugün küresel ekonominin büyüklüğü 80 trilyon dolardan fazla, bu da demek oluyor ki kabul edilebilir bir büyüme oranı yakalayabilmek için sermayenin önümüzdeki yıl 2,5 trilyon dolarlık yatırım için yeni pazarlar bulması gerekiyor. Bu da dünyanın en büyük ekonomilerinden biri olan Birleşik Krallık ekonomisinin tamamına eşdeğer bir miktar. Yani bütün yaptıklarımıza ek olarak seneye ekonomiye bir Birleşik Krallık daha eklememiz, sonraki yılda ve ondan da sonraki yıllarda bu çitayı sürekli yükseltmemiz gerekiyor.

Bu nicelikte bir büyüme nerede bulunabilir? Baskının miktarı müthiş derecede artıyor. ABD'deki opioid krizinin arkasındaki ilaç firmalarını, Amazon ormanlarını yakan et şirketlerini, silahlanma kısıtlamalarına karşı lobicilik yapan silah üreticilerini, iklim inkârcılığını finanse eden petrol şirketlerini ve bize aslında istemediğimiz şeyleri satmak için gitgide daha ileri düzey reklam teknikleri geliştiren firmaları güdüleyen şey işte bu. Bunlar “çürük elmalar” değil, sermayenin demir yasasına uyuyorlar, o kadar.

Geçtiğimiz beş yüz yılda sermayenin yayılabilmesi için koca bir altyapı kuruldu: Sınırlı sorumluluk, tüzel kişilik, borsa, hissedar değeriyle ilgili kurallar, kısmi rezerv bankacılığı, kredi reytingleri... Her geçen gün birikimin zorunluluklarına göre şekillenen bir dünyada yaşıyoruz.

Bireysel zorunluluktan kamusal takıntıya

Sermayenin iç dinamiklerini anlamak büyüme zorunluluğunu tamamen açıklamaya yetmiyor tabii ki. İşin içindeki baskı mekanizmalarını iyice kavrayabilmek için devletlerin ne yaptığına da bakmamız gerekiyor. Tabii ki devletler kapitalist yayılmanın çıkarlarını büyüme sürecinin hep bir parçası oldu. Sonuçta çitleme hareketi de sömürgecilik de nihayetinde devletin zor kullanma gücüyle desteklenmişti. Ama 1930'ların başlarından itibaren, Büyük Buhran sırasında, bu alevi var gücüyle körükleyen bir gelişme yaşandı.

Büyük Buhran, ABD ve Avrupa ekonomilerini kırıp geçirmişti, devletler bu duruma uygun bir karşılık verebilmek için çırpınıyordu. ABD'li yetkililer, Beyaz Rusyalı genç iktisatçı Simon Kuznets'e ulaşp ABD'nin her yıl ürettiği mal ve hizmetlerin parasal değerini hesaplarmaya yarayacak bir muhasebe sistemi oluşturmalarını istediler. Böylelikle ekonomide olup biteni daha net görerek yanlış giden işleri tespit etmeyi ve daha etkili müdahalede bulunabilmeyi hedefliyorlardı. Kuznets Gayrisafi Milli Hasıla diye bir ölçüm sistemi yaratarak bugün yaygın olarak kullandığımız Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH) ölçümünün de temellerini atmış oldu.

Fakat sistemin yaratıcısı Kuznets, GSYH'nin eksikleri olduğunun altını çiziyordu. GSYH parasallaştırılan bütün ekonomik faaliyeti alt alta toplasa da bu faaliyetlerin faydalı mı yıkıcı mı olduğunu hesaba katmaz. Bütün bir ormanı kereste için kesip yok ettiğinizde de GSYH artar. Çalışma saatlerini artırıp emeklilik yaşını ötelediğinizde de artar. Hastaneler çevre kirliliği yüzünden daha fazla hasta kabul ettiğinde de artar. Fakat GSYH'ye maliyet muhasebesi dahil değildir. Ormanların yok edilişiyile yaban hayatının habitat kaybı yaşamasına veya salım dengeleyici bir faktörün ortadan kalkışına dair bir şey söylemez. Haddinden fazla çalışmanın, haddinden fazla kirliliğe maruz kalmanın insanların beden ve zihinleri üzerinde yarattığı tahribata dair bir şey söylemez. Kötü etkenleri hesaba katmadığı gibi pek çok iyi etkeni de görmezden gelir. İnsan yaşamı ve refahı için

kaçınılmaz olsalar bile parasal olmayan ekonomik faaliyeti hesaba katmaz. Kendi gıdanızı üretmeniz, kendi evinizi temizlemeniz, yaşlı anne babanıza bakmanız GSYH'yi alakadar etmez. GSYH'nin kapsamına girebilmek için bu işleri yapsınlar diye şirketlere para vermeniz gerekir.

Kuznets GSYH'yi asla normal bir ekonomik ilerleme ölçüsü olarak kullanmamamız gerektiğinin altını çiziyordu. Bu ölçeği büyümenin toplumsal maliyetini de içerecek şekilde iyileştirmemiz gerektiğini, böylelikle devletlerin insan refahını da hesaba katarak daha dengeli hedefler belirleyebileceğini söylüyordu. Fakat o sırada İkinci Dünya Savaşı patlak verdi. Nazi tehdidi günden güne büyürken Kuznets'in insan refahına dair kaygıları gündemden düştü. Devletler, savaşı finanse etmelerini sağlayacak her bir kuruşu, her türlü üretim kapasitesini tespit edebilmek için de *her türlü* ekonomik faaliyeti (olumsuz faaliyetleri bile) hesaba katmak zorunda kaldı. Bu görece daha agresif GSYH vizyonu zamanla baskın görüş haline geldi. Dünya liderlerinin savaş sonrasında dünya ekonomisini düzenleyecek kuralları belirlemek üzere 1944'te bir araya geldiği Bretton Woods Konferansı'nda da GSYH ekonomik ilerlemenin kilit göstergesi olarak benimsendi. Kuznets'in önünü almak istediği şey de tam olarak buydu.

Tabii ki bazı şeyleri ölçüp bazılarını ölçmemek haddizatında yanlış bir şey değil. GSYH'nin kendi başına gerçek dünya üzerinde olumlu olumsuz bir etkisi yok. Fakat GSYH *büyümesinin* etkisi var. GSYH büyümesine odaklanmaya başladığımız anda GSYH tarafından ölçülen faaliyetleri teşvik etmekle kalmıyoruz, o şeylerin –maliyeti ne olursa olsun– sınırsızca artışını da teşvik etmiş oluyoruz.

İktisatçılar başlangıçta GSYH'yi ekonomik üretim “seviyelerini” ölçmek için kullanıyordu. Seviye çok yüksekti de fazla üretime, arz doygunluğuna mı yol açıyordu? Yoksa insanların gereksinim duydukları malları alamayacağı kadar düşük müydü? Büyük Buhran esnasında üretimin haddinden düşük olduğu anlaşıldı. Batı devletleri bu durumdan kurtulmak için büyük altyapı yatırımlarına girişti, çok sayıda dolgun maaşlı iş üretti, talebi tetikleyip piyasanın tekrar canlanmasına yarayacak parayı insanların cebine koydu. Bu taktik işe

yaradı, GSYH yükselmeye başladı. Fakat büyüme *kendi içinde ve kendi başına* bir hedef değildi. Başkan Franklin Roosevelt'in yönetiminde olduğu ilerlemeci dönemden bahsettiğimizi akıldan çıkarmamakta fayda var. Tarihte ilk kez, önceki dört yüz yılda izlenen yöntemden oldukça farklı bir şekilde, insanların yaşam şartlarını iyileştirmek ve ilerici toplumsal hedeflere ulaşabilmek için üretim seviyeleri artırılmaya çalışılıyordu. Başka bir deyişle, ilerici hükümetlerin ilk örnekleri büyümeyi bir kullanım değeri olarak görüyordu.

Fakat bu durum uzun sürmedi. 1960'ta OECD kurulunca, kuruluş hükümleri arasında en yüksek amacı "sürdürülebilir en yüksek ekonomik büyüme oranına ulaşmak için oluşturulan politikaları desteklemek" olarak belirlendi ve bu durum bugüne dek değişmeden geldi. Birdenbire hedef, belli bir amaç doğrultusunda daha çok şey üretmekten çıkıp *en yüksek* oranda, sınır belirlenmeksizin, üretim yapmak için üretim yapmak haline geldi. Birleşik Krallık hükümeti de bu hedefe ayak uydurarak yalnızca on yıl içinde %50 büyüme gibi bir hedef belirledi. Bu olağanüstü bir orandı ve "büyümek için büyü-mek" bir ulusal politika hedefi olarak kendine saygın bir yer edindi.⁵

Bu fikir kontrolsüz bir yangın gibi her yöne yayıldı. Soğuk savaş esnasında Batı ile SSCB arasındaki amansız rekabet büyük oranda büyüme rakamlarıyla yürütülür hale geldi. Hangi sistem GSYH'yi daha hızlı artırabiliyordu? Tabii ki büyüme bu rekabette sadece sembolik önem taşımıyordu, askeri güce daha fazla yatırım yapılabilmesini sağlayabildiği ölçüde gerçek anlamda jeopolitik avantaj kazanmak anlamına da geliyordu.

GSYH'yi sırf artırmak için artırmaya odaklanmak, yani büyüme-cilik, Batı devletlerinin ekonomilerini yönetme şeklini sonsuza dek değiştirdi. Büyük Buhran sonrasında toplumsal sonuçları iyileştirmek amacıyla başvurulmuş yüksek ücret, sendikalaşma, kamu sağlığı ve eğitim yatırımları gibi ilerici politikalar birdenbire baş düşman oldu. Bu politikalar refahı artırmıştı artırmasına, ama diğer yandan da emeği sermayenin yüksek kâr elde etmesi için gerekene göre had-

5. Matthias Schmelzer, *The Hegemony of Growth: The OECD and the Making of the Economic Growth Paradigm* (Cambridge University Press, 2016).

dinden fazla “pahalı” kılmıştı. Aynı şey bu dönemde çıkarılan ve doğanın sömürülme koşullarını kısıtlayan çevre yasaları konusunda da yaşandı (ABD Çevre Koruma Teşkilatı 1970’te kurulmuştu). 1970’lerin sonunda Batı ekonomilerindeki büyüme yavaşlamaya, sermaye getirileri düşmeye başladı. Devletler bu konuda bir şey yapma baskısıyla, sermaye için bir “çözüm” bulma baskısıyla karşı karşıya kaldı. Dolayısıyla ilk iş olarak sendikalara saldırdılar, ücretleri düşürebilmek için çalışma yasalarının içini boşalttılar, daha önce sermayenin erişim alanı dışında kalan kamu varlıklarını –maden, demiryolu, enerji, su, sağlık, telekomünikasyon gibi işletmeleri– özelleştirerek özel yatırımcılar için iştah kabartıcı fırsatlar yarattılar. 1980’lerde bu stratejiyi özel bir tutkuyla benimseyenler ABD’de Ronald Reagan ve Birleşik Krallık’ta Margaret Thatcher’dı. Bugün neoliberalizm adını verdiğimiz yolu da onlar açtı.⁶

Neoliberalizmin bir hata olduğunu, kapitalizmin –önceki yıllarda hüküm süren bir nebze daha insancıl versiyonuna geri dönmek üzere– reddetmemiz gereken aşırı bir versiyonu olduğunu düşünenler var. Fakat neoliberalizme geçiş bir hata değil, büyüme zorunluluğunun bir dayatmasıydı. Devletler kâr oranını eski haline getirip kapitalizmi işler halde tutmaya devam edebilmek için odaklarını toplumsal hedeflerden (kullanım değerlerinden) sermaye birikimini sağlayacak koşulları iyileştirmeye (değişim değerine) çevirmişti. Sermayenin çıkarları devlet tarafından o kadar içselleştirildi ki, bugün büyüme ve sermaye birikimi arasındaki ayrım neredeyse ortadan kalkmış durumda. Artık hedef, büyümeyi sağlayabilmek için kâr etmenin önündeki engelleri yıkmak, yani insanları ve doğayı ucuzlatmak.

Batılı devletler, aynı çözüm stratejisinin bir parçası olarak, sermayeye yeni cepheleler açmak üzere bu hedeflerini Küresel Güney’e de dayattılar. 1950’lerde sömürgeciliğin bitişiyle yeni kurulan pek çok bağımsız devlet ekonomide yeni bir yönelim içine girmişti. Ülkelerini yeniden inşa etmek için ilerici politikalar uyguluyor, yerli sanayilerini koruyacak gümrük yasalarını çıkarıp teşvikler veriyor,

çalışma standartlarını iyileştirip işçi ücretlerini artırıyor, eğitime ve sağlığa yatırım yapıyorlardı. Bütün bunların arkasındaki amaç sömürgeciliğin kaynakları çıkarıp götürmeye dayalı politikalarını tersine çevirmek ve halkın refahını artırmaktı, bu konuda başarı da sağlanıyordu. Küresel Güney'deki ortalama gelir 1960'larda ve 1970'lerde her yıl %3,2 arttı. Daha da önemlisi, çoğu durumda büyüme kendi başına bir amaç olarak değil, tıpkı Büyük Buhran'ı takip eden yıllarda Batı'da olduğu gibi bir toparlanma, bağımsızlık ve insani kalkınma yöntemi olarak görülüyordu.

Fakat Batılı devletler bu gelişmelerden hoşnut değildi çünkü sömürgecilik döneminde doya doya kullandıkları ucuz emeğe, hammaddeye, tutsak pazarlara erişimlerini kaybediyorlardı. Dolayısıyla duruma müdahale ettiler. 1980'lerde yaşanan borç krizinde, borç veren taraf olmaktan gelen güçlerini ve Dünya Bankası ile IMF üzerindeki denetimlerini kullanarak Latin Amerika'da, Afrika'da, Asya'nın (Çin ve birkaç Doğu Asya ülkesi haricindeki) bazı bölgelerinde "yapısal uyum programlarını" dayattılar. Yapısal uyum süreci güneydeki ekonomileri zor yoluyla liberalleştirdi, korumacı gümrük yasalarını ve sermaye kontrollerini devre dışı bıraktı; ücretlerin ve sosyal harcamaların düşmesine, çevre yasalarının rafa kalkmasına, kamusal varlıkların özelleştirilmesine yol açtı – bütün bunlar yabancı sermayeye yeni cepheler açıp ucuz emeğe ve kaynaklara tekrar ulaşabilmek için yapıldı.⁷

Yapısal uyum süreci Güney'in ekonomilerini kökten değiştirdi. Devletler insan refahı ve ekonomik bağımsızlık odaklı tutumlarından vazgeçip sermaye birikimi için olabilecek en iyi koşulları yaratacak politikalar izlemeye zorlandı. Bunlar büyüme adına yapıyordu ama Güney'deki sonuçları korkunç oldu. Neoliberal politikaların dayatılması yirmi yıla yayılan krizlerin yanı sıra yoksulluğun, eşitsizliğin ve işsizliğin artmasına yol açtı. Güney'deki gelir artışı oranları 1980'lerde ve 1990'larda hızla düşerek yirmi yıllık bu süreçte or-

7. Güney'deki sömürgecilik sonrası kalkınmacı politikalara ve 1980'lerden itibaren bu politikaların tersine çevrilme sürecine dair daha fazla bilgi için bkz. Jason Hickel, *The Divide*, Bölüm 4 ve 5.

talama %0,7 seviyesine geriledi.⁸ Fakat sermaye açısından her şey tıkrındaydı. Böylelikle çokuluslu şirketler rekor kâr oranları yakalamış, en zengin %1'in gelirleri katlanarak artmıştı.⁹ Batıdaki büyüme oranları toparlandı, zaten yapısal uyumun temel amacı da buydu (işte size çözüm!) fakat bütün bunlar Güney'deki insanların hayatına mal oldu. Bu müdahalenin arkasında bıraktığı miras, son yıllarda küresel eşitsizlikteki olağanüstü artış oldu. Kuzey ile Güney arasındaki kişi başına düşen gelir farkı, bugün sömürgecilik sonrası döneme göre dört kat daha fazla.¹⁰

Deli gömleği

Bugün dünyanın yoksulluğuyla zenginiyle bütün devletleri saplantılı bir şekilde GSYH büyümesine odaklanmış durumda. Bu artık bir tercih meselesi olmaktan çıktı. Sermayenin tek bir tıkla sınırları aşabildiği bu küresel dünyada, ülkeler yabancı sermaye çekebilmek için birbiriyle rekabet etmeye zorlanıyor. Devletler işçi haklarını tırpanlamaya, çevre koruma kurallarını ezip geçmeye, kamu arazilerini müteahhitlere açmaya, kamu hizmetlerini özelleştirmeye, ülkelerin kendi kendine yapısal uyum sürecini dayattığı bu yeni küresel yarışta uluslararası sermayenin baronlarını memnun edebilecek her şeyi yapmaya yönelik bir baskı altında.¹¹ Bütün bunlar büyüme adına yapılıyor.

Devletlerin bağlı olduğu kural değişti. Artık ücretlerin iyileştirilmesine ve toplumsal hizmetlerin inşasına yetecek kadar üretim yapmayı değil, *büyümek için büyümeyi* hedeflemek zorundalar. Ekonomik üretimin somut kullanım değerleri (insanların ihtiyaçlarını karşılamak) soyut değişim değerine (GSYH artışı) kurban edildi. Dev-

8. Hickel, *The Divide*, Bölüm 5.

9. Harvey, *a.g.y.*

10. Jason Hickel, "Global inequality: do we really live in a one-hump world?", *Global Policy*, 2019.

11. Bu sürecin nasıl işlediğine dair ayrıntılar için bkz. Jason Hickel, "The new shock doctrine: 'Doing business' with the World Bank", *Al Jazeera*, 2014.

letler bu durumu, büyümenin yoksulluğu azaltacak, daha çok istihdam yaratacak ve insanların hayatını iyileştirecek tek yol olduğunu söyleyerek savunuyor. Hakikaten de büyüme insan refahıyla, hatta neredeyse doğrudan ilerlemeyle eşanlı hale geldi. GSYH'nin aslında ekonomik faaliyetin çok kısıtlı bir dilimini ölçtüğünü düşünürsek bunun oldukça ilginç bir sonuç olduğunu söyleyebiliriz. GSYH artışı, nihayetinde, kapitalizmin refahının bir göstergesidir. Hepimizin bunu insan refahının göstergesi olarak görmeye başlamış olması, olağanüstü bir ideolojik darbeye işaret ediyor.

Tabii ki bu iddia bazı açılardan doğru. Kapitalist ekonomilerde insanların geçim kaynakları GSYH artışına bağlı. Hepimizin hayatta kalabilmek için işe ve maaşa ihtiyacı var. İşte sorun da burada başlıyor. Kapitalizmde şirketler, üretim maliyetini düşürebilmek için sürekli çalışanların üretkenliğini artıracak çözümler üretiyor. Üretkenlik arttıkça şirketlerin daha az çalışana ihtiyacı oluyor. İnsanlar işten çıkarılıyor, işsizlik rakamları artıyor, yoksulluk ve evsizlik yaygınlaşıyor. Devletler sırf istihdam yaratabilmek için daha çok büyümek amacıyla ellerinden gelen her şeyi yapıyor. Ama bu kriz asla bitmiyor, her yıl kendini tekrar ediyor. Buna “üretkenlik tuzağı” adı veriliyor.¹² Sırf toplumsal çöküş yaşamamak için sürekli büyümeye ihtiyaç duyduğumuz absürt bir noktaya geldik.

Devletlerin yakalandığı başka tuzaklar da var. Kamu sağlığına ya da eğitime yatırım yapmak isteyen bir devletin bu iş için bir yerden para bulması (ya da yaratması) gerekir. Bu durumda seçeneklerden biri zenginleri ve şirketleri daha yüksek vergilendirmektir, ama para sahiplerinin siyasi nüfuz sahibi olduğu ülkelerde bu tür hamleler birtakım tepkileri doğurma riski taşır. En ilerici partiler bile bu riskle karşı karşıya kalınca zor bir ikileme düşüyor. Nüfuzlu zenginleri karşınıza almadan sıradan insanların hayatlarını iyileştirmeye yarayacak kaynakları nasıl elde edebilirsiniz? Büyüyerek.

Bunun dışında bir de büyüme zorunluluklarının en güçlüleri arasında yer alan borç tuzağı var. Devletler faaliyetlerini büyük oranda

12. Tim Jackson ve Peter Victor, “Productivity and work in the ‘green economy’: some theoretical reflections and empirical tests”, *Environmental Innovation and Societal Transitions* 1 (1), 2011, s. 101-8.

tahvil satarak, yani borçlanarak finanse eder. Fakat tahvillere faiz iş-ler ve faiz de bileşik bir fonksiyondur. Devletlerin tahvillere faiz ödeyebilmesi için gelir elde etmesi gerekir, bu da genelde büyümeyi hedeflemeleri anlamına gelir. Ekonomi yavaşlarsa devlet borcunu ödeyemez, bu da hızlıca kontrolden çıkabilecek bir krizi tetikleyebilir: Tahviller değer kaybeder, devlet yeni tahvil satabilmek için daha yüksek faiz taahhüt eder, böylelikle daha da çok borçlanmış olur. Bu tür bir krizden ancak büyümenin önündeki her türlü “engel” kaldırılarak çıkılabilir. Çalışma yasaları, çevre koruma düzenlemeleri, sermaye kontrolleri, tahvil satın alacak yatırımcıların “güvenini” sarsabilecek her şey hedef haline gelir. Şirketler gibi devletler de zor bir seçimle karşı karşıya kalır, ekonomilerini büyütemedikleri takdirde çökmeyi göze almak zorunda kalırlar.

Tüm bunlara ek olarak, devletler GSYH’nin uluslararası siyasi gücün temel göstergesi olmasından dolayı da büyümeye odaklanırlar. Bunu en net şekilde askeri alanda görürüz: GSYH’niz ne kadar büyüksse o kadar çok tank, füze, uçak gemisi ve nükleer silah alabilirsiniz. Tabii ekonomik anlamda da durum böyle. Örneğin ülkelerin Dünya Ticaret Örgütü’ndeki pazarlık gücü GSYH ile orantılı. En büyük ekonomiye sahip olanlar kendi çıkarlarına uygun ticari anlaşmalara imza atabilir, kendilerinden küçük ekonomileri hizaya getirebilmek için ekonomik yaptırımları silah olarak kullanabilir. Devletler bu şekilde itilip kakılmaktan kaçınabilmek için çaresizce, kıran kırana bir rekabet içine girerek en altta kalmamaya çalışır. Dolayısıyla büyüme zorunluluğunu ilerleten etkenlerden biri de jeopolitik baskıdır.

Büyüme iktisadi ve siyasi sistemlerimize o kadar derinden işle-miş durumda ki, bu sistemlerin büyüme olmadan varlığını sürdürme şansı yok. Büyüme durursa şirketler batır, devletler kamu hizmetlerini sürdürecektir kaynağı bulmakta zorlanır, insanlar işlerinden olur, yoksulluk artar ve devletler siyaseten kolay lokma haline gelir. Kapitalizmde büyüme insan toplumsal örgütlenmesinin tercihe bağlı özelliklerinden biri değil, her şeyi tutsak eden bir *zorunluluktur*. Ekonomi büyümese her şey dağılır. Yani bir deli gömleği giymiş durumdayız. Dünyanın dört bir yanındaki farklı hükümetlerin bu bi-

rikim çarkını döndürebilmek için devletin bütün gücünü seferber etmiş olması da şaşırtıcı değil.

Tüm bu sebepler yüzünden 1945 sonrasında GSYH olağanüstü bir artış gösterdi. Ekoloji açısından işlerin ters gitmeye başladığı nokta da burası oldu.

Yenilip yutulan dünya

Buraya kadar söylediklerimiz büyümenin kendi içinde ve kendi başına kötü bir şey olduğu anlamına gelmiyor. Buradaki sorun büyüme değil, *büyüme*; yani insan ihtiyaçlarını gidermek ya da toplumsal hedeflere ulaşmak için değil, sermaye birikimi için, büyümek için büyümeye odaklanmak. Büyüme'nin 1980'lerden bu yana gezegenimize verdiği zarar, çitleme ve sömürgecilik dönemlerini gölgede bırakacak büyüklükte. Sömürgecilerin birden fazla kıtada temellük ettiği, sermayeye peşkeş çektiği toprak ve kaynakların miktarı kat kat aşıldı.

Bunu hammadde tüketimi istatistiklerinde de görebiliyoruz. Bu istatistik insanların her yıl doğadan elde ettiği ve kullandığı biyokütle, metaller, mineraller, fosil yakıtlar ve inşaat malzemeleri gibi kalemlerin tamamını ölçmekte kullanılıyor. Bu rakamlara baktığımız zaman inanılmaz bir hikâyeye karşlaşıyoruz. 1900'lerin ilk yarısında malzeme kullanımı düzenli olarak yükselip yılda yedi milyar tondan 14 milyar ton seviyesine çıkarak ikiye katlanıyor. Fakat 1945'ten sonraki yıllarda gerçekten tuhaf bir şey gerçekleşiyor. GSYH dünyanın her tarafında temel siyasi hedeflerden biri haline geldikçe, ekonomik yayılma ivmesi arttıkça malzeme kullanımı da büyük bir hızla tırmanmaya başlıyor ve 1980'de 35 milyar tona, 2000'de 50 milyar tona ulaştıktan sonra 2017 yılında 92 milyar ton gibi akıl almaz bir noktaya geliyor.¹³

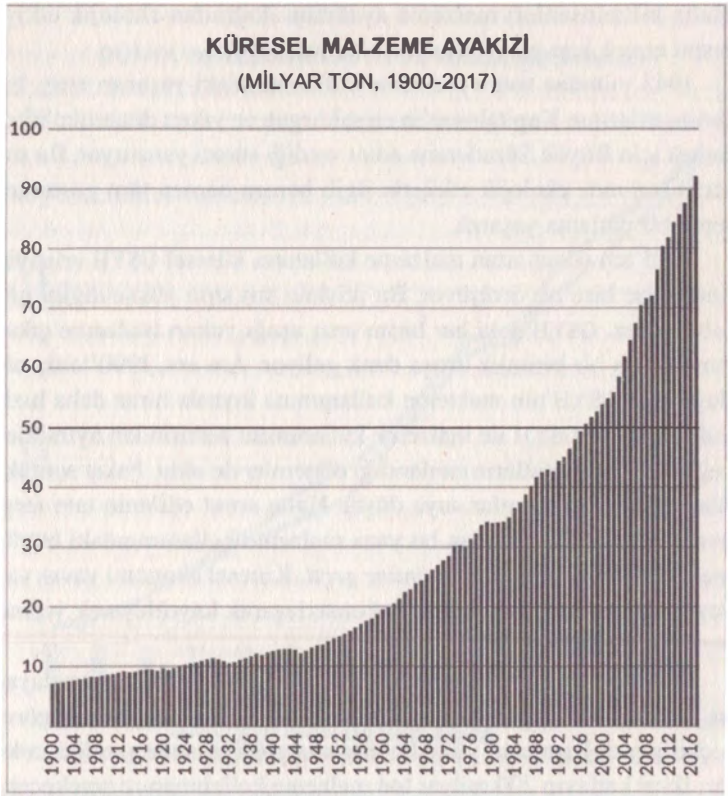
13. 1900 ile 1970 arasındaki rakamlar için kullandığım kaynak F. Krausmann ve diğ., "Growth in global materials use, GDP and population during the 20th cen-

Aşağıdaki grafiğe bakınca insanın neredeyse nefesi kesiliyor. Tabii ki bu artış kısmen –özellikle de dünyanın daha yoksul kesimlerinde– insanların temel mallara (yani kullanım değerine) erişimindeki artışı da temsil ediyor, bu da memnuniyet verici bir şey. Ama bu artışın büyük kısmı başka şeylerle ilgili. Biliminsanları gezegenimizin yılda en fazla elli milyar tona kadar malzeme ayakiziyle başa çıkabileceğini öngörüyor.¹⁴ Güvenli bölgenin üst sınırı bu şekilde çiziliyor. Günümüzde bu sınırı iki kat aşmış durumdayız. Ayrıca, ileride de göreceğimiz gibi, sınırı aşan bu miktarın neredeyse tamamı yüksek gelirli ülkelerin aşırı tüketiminden, yani kullanım değeri yerine değişim değerine odaklanmaktan doğan tüketimden kaynaklanıyor.

Dünyadan çıkarılan her bir ton malzemenin gezegenimizdeki canlı sistemleri üzerinde etkisi olduğunu unutmamak gerekiyor. Çıkarılan biyokütle miktarını artırmak ormanların kesilmesi, sulak alanların kurutulması anlamına geliyor. Habitatların yok edilmesi, karbon yutaklarının yok edilmesi, verimli toprak yitimi, okyanuslarda ölü bölgelerin oluşumu ve aşırı balık avlanması anlamına geliyor. Daha çok fosil yakıt çıkarmak daha çok karbon salımı, daha çok iklim yıkımı ve denizlerdeki asitleşmenin artması anlamına geliyor. Maden çıkarmak için daha fazla dağ zirvesinin yok edilmesi, daha fazla açık deniz sondajı, daha fazla hidrolik kırma faaliyeti, daha fazla katranlı kum anlamına geliyor. Çıkarılan maden cevheri ve inşaat malzemesi miktarının artması daha fazla açık ocak işletmesi, bunu takip eden akarsu kirliliği, daha da çok enerji talebi ortaya çı-

tury”, *Ecological Economics*, 68 (10), 2009, s. 2696-705. 1970-2017 arası için materialflows.net verilerini kullandım. 2020’ye kadarki rakamlar için de BM Uluslararası Kaynak Paneli projeksiyonlarına başvurdum.

14. Stefan Brinzeu, “Possible target corridor for sustainable use of global material resources”, *Resources* 4 (1), 2015, s. 25-54. Brinzeu güvenli hedef aralığını 25-50 milyar ton arasında öngörüyor. Tabii ki malzeme ayakizi için genel bir limit belirlemek kolay değil çünkü farklı malzemelerin farklı etkileri var ve çıkarılma şekilleri de kullanılan teknolojiye göre değişiyor. Ayrıca bazı kaynak çıkarma sınırlarının dünya çapında değil bölgelere göre belirlenmesi gerektiği de düşünülebilir. Yine de 50 milyar tonun dünya geneli için azami eşik olduğu genel kabul görüyor.

Yatay siyah çizgi biliminsanlarının maksimum sürdürülebilir eşik olarak gördüğü değeri temsil ediyor (Bringezu 2015). Kaynak: Krausmann ve diğ. (2009), materialflows.net.

karan daha fazla araba, gemi ve bina anlamına geliyor. Bütün bunlar da daha fazla atık üretiyor: Kırsal bölgelerde daha fazla çöplük, nehirlerde daha fazla toksin, denizlerde daha fazla plastik ortaya çıkıyor. Birleşmiş Milletler'e göre dünyadaki toplam biyoçeşitlilik kaybının %80'inden tek başına malzeme çıkarma faaliyetleri sorumlu.¹⁵

15. International Resource Panel (Uluslararası Kaynak Paneli), *Global Resources Outlook* (Birleşmiş Milletler Çevre Programı, 2019).

Hatta biliminsanları malzeme ayakizini doğrudan ekolojik etkiyi tespit etmek için bir ölçek olarak kullanıyor.¹⁶

1945 yılından sonra malzeme kullanımındaki yaşanan artış, biliminsanlarının Kapitalosen'in en saldırgan ve yıkıcı dönemini nitelemek için Büyük Süratlenme adını verdiği süreci yansıtıyor. Bu sürecin sonunda ekolojik etkilerle ilgili hemen hemen tüm göstergelerde bir patlama yaşandı.

1945'ten sonra artan malzeme kullanımı küresel GSYH artışıyla neredeyse bire bir örtüşüyor. Bu ikisinin sırt sırta yükseldiğini görebiliyoruz. GSYH'deki her birim artış aşağı yukarı malzeme çıkarımında da bir birimlik artışa denk geliyor. Ara ara, 1990'larda olduğu gibi GSYH'nin malzeme kullanımına kıyasla biraz daha hızlı yükseldiği ve GSYH ile malzeme kullanımını birbirinden ayırabileceğimize dair umutların canlandığı dönemler de oldu. Fakat sonraki dönemlerde bu umutlar suya düştü. Hatta umut edilenin tam tersi gerçekleşti. 2000 yılından bu yana malzeme kullanımındaki büyüme, GSYH'deki büyümenin *önüne geçti*. Küresel ekonomi yavaş yavaş malzemeden, maddeden bağımsızlaşarak kaydileşmek yerine *yeniden maddileşti*.

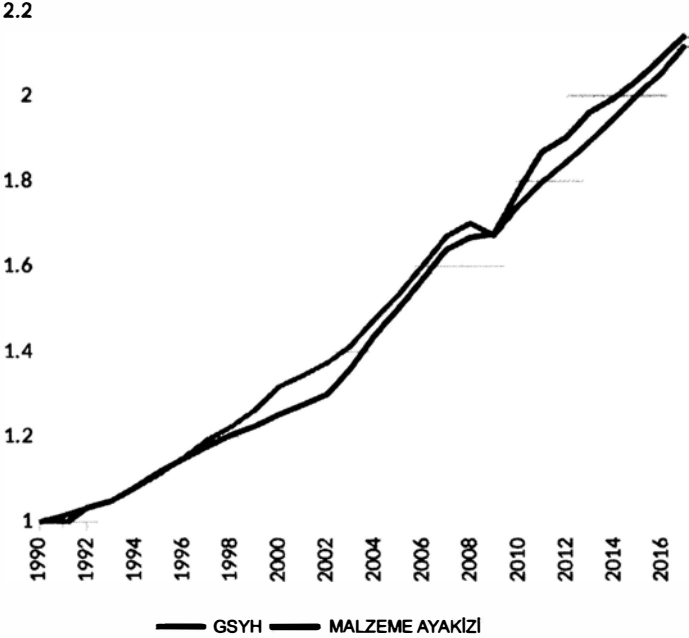
Muhtemelen en rahatsız edici nokta, ortada bu artışın yavaşlayacağına dair herhangi bir işaretin olmaması. Şu andaki gidişata göre, hiçbir şey değişmezse, yüzyılın ortasına geldiğimizde şimdiki miktarı ikiye katlayıp 200 milyar ton malzeme kullanmamız gerekecek. Bu da güvenli sınırın dört kat aşılması anlamına geliyor. Bu süreçte hangi ekolojik kritik eşikleri aşacağımızı tahmin etmek güç.

*

İklim değişikliği konusunda da tam olarak aynı sürecin işlediğini görebiliyoruz. Normalde iklim değişikliğini fosil yakıtların ortaya çıkardığı salıma bağlıyoruz. Tabii ki bu doğru. Fakat gözden kaçır-

16. Toplam malzeme kullanımı bütün olarak ekolojik etkiyle sıkı bir bağlantı içinde, aralarında 0,73'lük bir korelasyon faktörü var. Bkz. E. Voet ve diğ., "Dematerialisation: not just a matter of weight", *Journal of Industrial Ecology*, 8 (4), 2004, s. 121-37.

DÜNYA GENELİNDE GSYH VE MALZEME AYAKIZI

Kaynak: materialflows.net, Dünya Bankası

duğumuz daha derin bir mekanizma var. Bir defa, neden bu kadar çok fosil yakıt kullanıyoruz? Çünkü ekonomik büyüme enerjiye ihtiyaç duyuyor. Kapitalizmin tarihi boyunca büyüme her zaman enerji kullanımının artışına neden oldu.¹⁷

Bunda şaşırtıcı bir şey yok. Sonuçta küresel ekonominin her yıl yiyip yuttuğu malzemeleri çıkarmak, işlemek ve taşımak için ola-

17. GSYH ve enerji arasındaki ilişki “bire bir” değil; verimlilikteki artışlar zaman içinde görece bir ayrışma yaşanmasına neden oldu. Yine de aralarında kuvvetli bir ilişki var, yani GSYH’deki her birim artış daha fazla enerji kullanımı gerektiriyor.

ğanüstü bir enerji miktarına ihtiyaç duyuluyor. 1945'ten itibaren GSYH ve malzeme kullanımıyla birlikte fosil yakıt kullanımı da radikal bir artış gösterdi. Karbon salımı da buna ayak uydurdu. 1900'lerin ilk yarısında yıllık karbon salımı yılda 2 milyar tondan 5 milyar tona çıktı. Yüzyılın ikinci yarısında bu miktar beşe katlanarak 2000 yılında 25 milyar tona ulaştı. Arada bir dizi uluslararası zirve düzenlenmiş olmasına rağmen bu artış o zamandan beri devam ederek 2019 yılında 37 milyar tona ulaştı.

Tabii ki enerji kullanımı ve CO₂ salımı arasında *bünyevi* bir ilişki yok. Burada mesele hangi enerji kaynağını kullandığımız. Kömür, karbon yükü en yüksek olan fosil yakıt. 1945'ten bu yana kullanımı kömüre göre daha fazla artan petrol, kömüre kıyasla enerji birimi başına daha az CO₂ salımına yol açıyor. Doğalgazın karbon yükü ise ikisinden de az.¹⁸ Küresel ekonomi gitgide kömüre nazaran daha az kirletici bu yakıtlara yöneldiğine göre salımın da azalması gerektiği düşünülebilir. Bu durum bazı yüksek gelirli ülkelerde yaşansa da küresel ölçekte durum böyle değil. Neden? Çünkü GSYH büyümesi enerji talebini o kadar hızlı artırıyor ki yeni yakıt türleri eskilerinin yerine geçmiyor, onlara ekleniyor. Petrol ve gaz kullanımı bir enerji dönüşümü şeklinde değil, enerji *takviyesi* şeklinde hayata geçti.

Aynı şey günümüzde yenilenebilir enerji konusunda da yaşanıyor. Son yıllarda yenilenebilir enerji kapasitesinde olağanüstü bir artış yaşandı ve bu oldukça sevindirici bir gelişme. Kimi ülkelerde yenilenebilir enerji fosil yakıtların yerini almaya başladı. Fakat küresel ölçekte, enerji talebindeki artış yenilenebilir enerji kapasitesini gölgede bırakıyor. Bu yeni ve temiz enerji türleri kirli enerji türlerinin yerine geçmiyor, onlara ekleniyor.¹⁹ Bu gidişata bakınca durup bir düşünmeliyiz. Evet, elde edebileceğimiz kadar yenilenebilir enerjiye ihtiyacımız var, ama küresel ekonomi bugünkü oranlarla büyümeye devam ettikçe bunun kayda değer bir faydası olmayacak. Büyüme

18. Fakat yakın dönemde yapılan araştırmalar gazın salım yoğunluğunun petrolden az olduğuna dair varsayımlara gölge düşürüyor: Benjamin Hmiel ve diğ., "Preindustrial 14 CH₄ indicates greater anthropogenic fossil CH₄ emissions", *Nature* 578 (7795), 2020, s. 409-12.

19. "Global primary energy consumption", Our World in Data, 2018.

arttıkça, küresel ekonomi daha çok enerjiye ihtiyaç duydukça bu ihtiyacı daha temiz enerji kaynaklarıyla karşılamak da o kadar güçleşecek.

*

Bütün bunlar, GSYH artışına bakışımızı değiştiriyor. Bize üstel artış gösteren GSYH'yi insan ilerlemesinin bir göstergesi olarak okumamız gerektiği öğretildi, fakat durum o kadar basit değil. Bu konuya bakışımızı değiştirmemiz gerekiyor. Kâğıdın üstünde sıradan, iki boyutlu desenler gibi görünen ama bakış odağınızı değiştirdiğinizde birdenbire üç boyutlu bir görüntüyle karşılaştığınız o resimleri hatırlayın. Büyümeye daha bütüncül yaklaşacak olursak, büyümenin aslında ekonomimizin yaşayan bir sistem olan dünyayı metabolize etme hızına denk geldiğini fark edebiliriz. Bu kendi başına bir sorun değil, ama belli bir noktayı aştığınız anda (zengin ülkelerin bu sınırı çoktan aştığını ileride göreceğiz) son derece yıkıcı sonuçlara yol açıyor. Kapitalizmde büyüme oranı, doğanın ve insan hayatının metalaştırılma ve birikim mekanizmalarına teslim edilme oranıdır. İlerlemenin temel göstergesi olarak bu oranı benimsemiş olmamız, dünyayı yaşam perspektifinden değil sermayenin perspektifinden gördüğümüzün bir kanıtı. Bugün esasen bir yıkım sürecine dönüşmüş olan faaliyetleri tanımlamak için “büyüme” sözcüğünü kullanıyor oluşumuz acı bir ironi içeriyor.

Sömürgecilik 2.0

Fakat bu resimde yanlış bir şeyler var. Az önce kullandığım dil, “biz” dili, resme tam oturmuyor. Kapitalizmin ekolojik tahribatı beraberinde getirdiğini kabul ettiğimizde bile, sanki bütün insanlar bunda eşit sorumluluk sahibiymiş gibi kolektif bir dil kullanıyoruz genelde. Antroposen ideolojisi ne yapıp edip bir şekilde kullandığımız söylemlere sızmayı başarıyor. Fakat bu varsayım gerçekte olup biteni gözden kaçırmamıza neden oluyor. “Antroposen” yanlış bir

sözcük, çünkü önceki ekonomik sistemler küresel ekolojii kapitalizmin bugün yol açtığı zarar ölçeğinde tehdit etmiyordu. Ayrıca günümüzde de bütün insanların sorumluluğu aynı değil.

GSYH artışı ve ekolojik tahribat arasındaki ilişkiyi kavramayı başarırsak daha yüksek GSYH'ye sahip ülkelerin daha çok ekolojik tahribata yol açtığı çıkarımında bulunabiliriz. Durum gerçekten de bu şekilde işliyor. GSYH tabanlı bu makas açıklığının elimizde verisi bulunan bütün tüketim türleri açısından doğru olduğunu biliyoruz. Örneğin yüksek ekolojik ayakizine sahip olduğunu bildiğimiz eti ele alalım. Hindistan'da ortalama bir insan yılda 4 kilogram et tüketiyor. Kenya'da bu değer 17 kilograma yükseliyor. ABD'ye geldiğimizde ise 120 kilogram gibi dudak uçuklatan bir istatistikle karşılaşyoruz. Ortalama ABD vatandaşı her yıl otuz Hintlinin toplamından daha fazla et tüketiyor.²⁰ Ya da yine çevre açısından önemli zararı bulunan plastiği ele alalım. Ortadoğu ve Afrika'da ortalama insan yılda 16 kilogram plastik kullanıyor. Bu bile oldukça yüksek bir rakam. Fakat Batı Avrupa'da bu miktar dokuza katlanarak yılda kişi başına 136 kilograma fırlıyor.²¹

Konu malzeme ayakizine geldiğinde de aynı formülün geçerli olduğunu görüyoruz. Düşük gelire sahip ülkeler yılda kişi başına 2 ton malzeme tüketimine yol açarken alt-orta gelire sahip ülkeler 4 ton, üst-orta gelir dilimindekiler 12 ton tüketim yapıyor. Yüksek gelir sahibi ülkelere gelince sayılar kat kat artıyor, bu dilimdeki ortalama yılda 28 tonu buluyor. ABD için bu istatistik 35 ton. Bu sayıları bir bağlama oturtmak için, ekolojistlerin hesaplarına göre sürdürülebilir malzeme ayakizinin kişi başına 8 ton civarında olduğunu belirtelim. Yüksek gelire sahip ülkeler bu sınırı neredeyse dört kat aşmış durumda.²²

20. FAO, *Current Worldwide Annual Meat Consumption Per Capita, Livestock and Fish Primary Equivalent* (Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü, 2013).

21. "Global consumption of plastic materials by region", *Plastics Insight*, 2016.

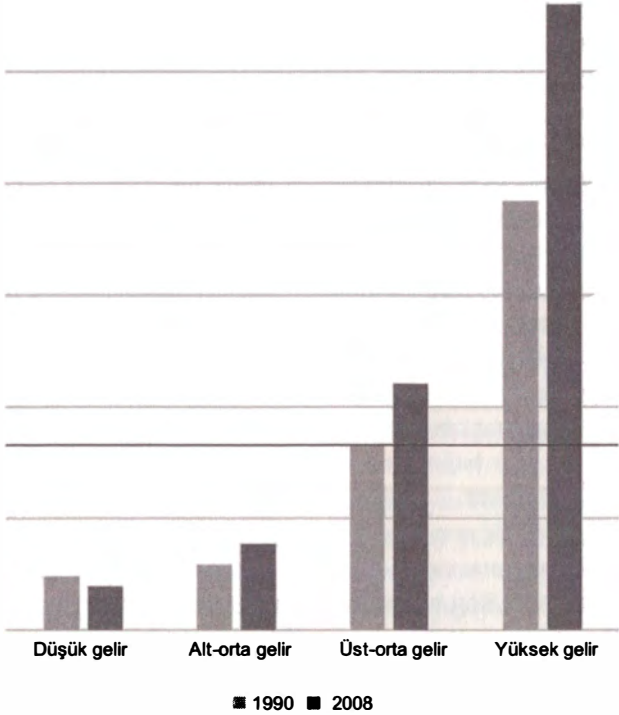
22. Buradaki rakamlar malzeme ayakiziyle ilgili ve ithal edilen ürünlerin ham malzeme etkisini de içeriyor. Kişi başına sınırlamalar konusunda bir tartışma için bkz. Bringezu, "Possible target corridor for sustainable use of global material resources".

İçine battığımız rezaletin sorumlusunun kim olduğunu hesaplamak için matematikçi olmaya gerek yok. Şöyle düşünün: Yüksek gelir dilimindeki ülkeler dünyanın geri kalanının ortalamasında tüketim yapıyor olsalardı güvenli eşğin rahat rahat altında kalacaktık. Üstümüze üstümüze gelen ekolojik felaketi seyretmek yerine yaklaşık olarak gezegenimizin biyokapasitesine uygun bir tüketim miktarını yakalamış olacaktık. Diğer yandan, dünyadaki herkes yüksek gelire sahip ülkelerdeki kadar tüketim yapıyor olsa, sürdürülebilirlik için toplam dört gezegene ihtiyacımız oluyor. Önemli bir nokta da şu: Bu oranların tek sebebi yüksek gelire sahip ülkelerdeki insanların fazla tüketim yapması değil, bu ülkelerin tedarik zincirleri de çok daha fazla malzeme kullanacak şekilde işliyor. Çok uzakta bir fabrikada üretilmiş, dünyanın diğer ucuna uçaklarla, tırlarla taşınmış, dev depolarda tutulan, inanılmaz miktarlarda plastik ve karton kullanılarak ambalajlanmış bir kutu Pringles aldığınızda yaşadığınız yerde üretilmiş bir paket patates cipsi almaya göre çok daha fazla malzeme kullanılmış oluyor. Ekonomi büyük şirketlerin tedarik zincirlerine ne kadar bağımlıysa malzeme kullanımı da o derece artma eğiliminde oluyor.

Bu eşitsizlik zaman içinde daha da kötüye gidiyor. Küresel Kuzey ve Güney arasındaki tüketim uçurumu 1990'dan bu yana katlanarak büyüdü. Kişi başına düşen oran üstünden konuşacak olursak, bu dönemde malzeme kullanımında yaşanan artışın %81'i zengin ülkelerde artan tüketim yüzünden gerçekleşti. Daha insani ve ekolojik bir ekonomi inşa etmek istiyorsak bunun tam tersini yapmamız, aradaki uçurumu azaltmamız gerekiyor. Kitabımızın ikinci kısmında da göreceğimiz gibi, güneydeki ülkelerin pek çoğu insanların ihtiyacını karşılamak için kaynak kullanımını artırmak zorunda kalırken, yüksek gelirli ülkeler sürdürülebilir sınıra geri dönebilmek için kaynak kullanımlarını çok büyük oranlarda düşürmeye mecbur olacak.

Tabii ki artan nüfusun rolünü de hesaba katmamız gerekiyor. Dünyanın nüfusu arttıkça karşımızdaki zorluk da büyüyor. Bu meseleyi ele alırken—her zaman olduğu gibi—altta yatan yapısal etkenlere odaklanmak çok önemli. Dünya genelindeki pek çok kadın kendi bedenleri üzerinde, kaç çocuk yapacakları konusunda karar sahibi

ÜLKELERE GÖRE MALZEME AYAKIZI
(KİŞİ BAŞINA DÜŞEN TON)

Yatay siyah çizgi sürdürülebilir eşiği temsil ediyor (karş. Bringezu 2015).²³ Kaynak: materialflows.net.

değil. Liberal diye adlandırılan ülkelerde bile kadınların üzerinde üremeye yönelik büyük bir toplumsal baskı var, hatta çoğu zaman az çocuk yapmayı veya çocuk yapmamayı tercih eden kadınlar çeşitli sorgulamalarla karşı karşıya kalıyor, yaftalanıyor. Yoksulluk da

23. Burada sürdürülebilirlik eşiğini kişi başına sekiz ton kabul ediyorum, Gilem Dittrich ve diğ. bu miktarı 2030 hedefi olarak gösteriyor.

bu sorunları önemli ölçüde artıran bir etken. Tabii ki doğrudan kapitalizm de nüfus artışı baskısı yaratıyor: Daha fazla insan daha fazla işgücü, daha ucuz işgücü ve daha çok tüketici anlamına geliyor. Bu baskılar kültürümüze, hatta ulusal politikalara sızmayı başarıyor. Fransa ve Japonya gibi ülkeler ekonomileri büyümeye devam etsin diye kadınlara daha çok çocuk doğurmaları için çeşitli teşvikler sunuyor.

İnsan nüfusunun miktarını dengeye oturtmamız şart. Neyse ki bunu nasıl yapabileceğimizi gayet iyi biliyoruz: İktisatçı Kate Raworth'un bana dediği üzere, "Bu büyüme grafiğini nasıl yavaşlatabileceğimizi biliyoruz, dolayısıyla geceleri uykularımı kaçıran grafik bu değil." Bir ülkenin doğum oranları nasıl düşürülür? Çocuk sağlığına yatırım yapıp anne babaların çocuklarının hayatta kalacağından emin olmalarını sağlayarak, kadın sağlığına ve üreme haklarına yatırım yapıp kadınların bedenleri ve aile fertlerinin sayısı konusunda karar sahibi olmasını sağlayarak, kızların eğitime yatırım yapıp önlerindeki seçenekleri ve fırsatları artırarak. Bu politikalar uygulandığında nüfus artışı hızla yavaşlıyor, bunu tek bir nesil içinde dahi görmek mümkün.²⁴ Daha ekolojik bir ekonomi için, toplumsal cinsiyet adaleti en temel kriterlerden biri olmak zorunda.

Tabii ki dünya nüfusunu dengeye oturtmak kendi başına, otomatik olarak ekolojik tahribatı da dengelemeyecektir. Sermaye *daha fazla sayıda* tüketici bulamayınca *mevcut* tüketicilere daha çok tüketim yaptırmanın yollarını buluyor. Zaten son birkaç yüz yıldaki temel gidişat da bu yönde oldu: Malzeme kullanımındaki artış oranı hep nüfus artış oranının ilerisindeydi. Hatta nüfus dengelenip azalmaya başladığında da malzeme kullanımı artmaya devam ediyor. Kapitalizmdeki her bir tarihsel örnekte bu durum yaşandı.

Malzeme kullanımı verilerine bakınca yüksek gelirli ülkelerin ekolojik tahribatın en büyük sebebi olduğunu görüyoruz. Ama bu denklemin bir başka yanı da var: Bu tahribatın nerede gerçekleştiğini de sorgulamalıyız. Yüksek gelirli ülkeler büyük oranda Küresel

24. Bu paragrafta Kate Raworth'un, kişisel görüşmelerimizde edindiğim fikirlerine ve diline başvuruyorum.

Güney'in kaynaklarını çıkararak varlığını sürdürüyor. Hatta bu ülkelerde kullanılan malzemenin tam olarak yarısı yoksul ülkelere, genellikle de eşitsiz ve sömürüye dayalı koşullarda elde edilen malzemelerden oluşuyor. Cep telefonunuzun üretiminde kullanılan koltan isimli malzeme Kongo'daki madenlerde çıkarılıyor. Elektrikli arabanızın aküsünde bulunan lityum, Bolivya dağlarından alınıyor. Çarşaflarınızda kullanılan pamuk Mısır'daki plantasyonlarda yetiştiriliyor. Bu bağımlılık ilişkisi tek yönlü bir ilişki. Küresel Güney'de kullanılan malzemenin büyük çoğunluğu –çokuluslu tedarik zincirlerinin dışlilerinden geçmiş bile olsa– yine güneyde elde edilen malzemeler.²⁵

Sözün özü, yoksul ülkelere zengin ülkelere doğru *net* bir kaynak akışı söz konusu, yıllık on milyar ton hammadde de buna dahil. Sömürgeciliğin temel özelliği olan kaynak çıkarımı şablonları bugün de büyük oranda varlığını sürdürüyor. Fakat bu kez kaynaklar zor kullanarak alınmıyor; yabancı yatırıma bağımlı hale getirilmiş, kapitalizmin büyüme zorunluluğuna teslim olmuş devletler tarafından ucuza çıkarılıp satılıyor.

*

Konu iklim yıkımına gelince de benzer bir eşitsizlik tablosunun söz konusu olduğunu görüyoruz. Tabii bu konudaki hâkim anlatıya bakarak bunu anlamaya imkân yok. Medya organları ülkelerin kendi sınırları içerisinde yaptıkları salımı esas alıyor. Bu ölçeğe bakılınca en büyük sorumlu olarak görülen Çin, yıllık 10,3 milyar tonluk CO₂ salımıyla ikinci sıradaki ABD'yi neredeyse ikiye katlıyor. Avrupa Birliği üçüncülük koltuğuna otururken Hindistan da Avrupa'yı yakından takip ederek Rusya ve Japonya gibi büyük sanayi devletlerinden daha fazla salıma yol açıyor.

Verilere bu açıdan bakınca iklim krizinin sorumluluğunu Küre-

25. Christian Dominger ve diğ., “Global patterns of ecologically unequal exchange: implications for sustainability in the 21st century”, *Ecological Economics*, 2020.

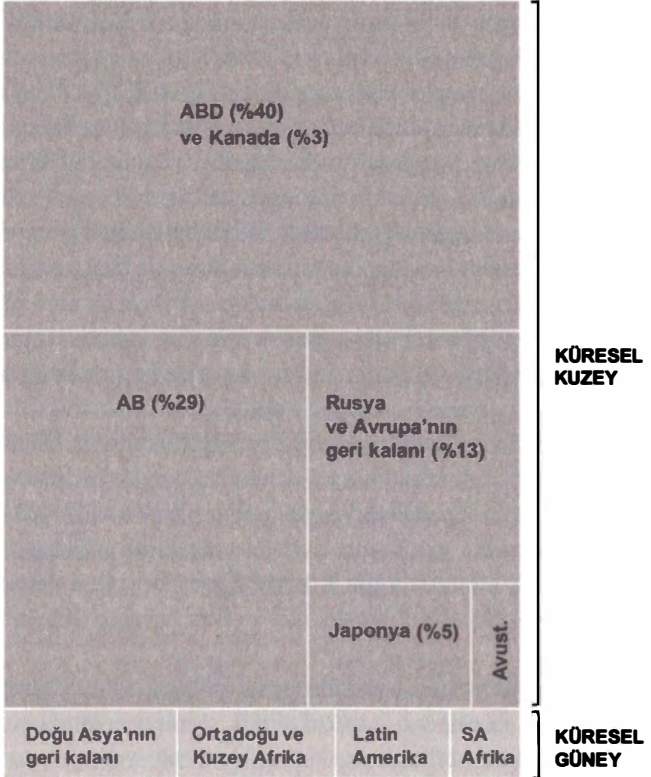
sel Kuzey ve Güney ülkelerine kabaca eşit bir şekilde dağıtmak mümkünmüş gibi görünebilir. Fakat bu yaklaşımla ilgili birtakım sorunlar var. Öncelikle bu veriler nüfusa oranlanıp düzeltilmiyor. Aynı verilere *kişi başına düşen* kriterini eklediğimizde hikâye tamamen değişiyor. Hindistan kişi başına yalnızca 1,9 ton, Çin 8 ton CO₂ salımı yapıyor. Amerikalılar ise kişi başına 16 ton gibi bir salıma yol açarak Çin'i ikiye, Hindistan'ı sekize katlıyor. Ayrıca 1980'lerden bu yana yüksek gelirli ülkelerin ucuz işgücünden ve kaynaklardan faydalanabilmek adına sanayi üretimlerini büyük oranda güneydeki daha yoksul ülkelere kaydırıp kendi salımlarını da başka yerlere ihale etmiş olduklarını gözden kaçırmamalıyız. Ülkelerin sorumluluklarına dair daha doğru bir tablo çizmek için ülke sınırları içindeki salımın ötesine geçip tüketime dayalı salımı da hesaba katmamız gerekiyor.

Bilindik medya anlatısıyla ilgili en büyük sorun şu: İklim yıkımı meselesinde en önemli nokta yıllık akış miktarı değil, atmosferdeki karbondioksit *stokları*. Dolayısıyla her bir ülkenin *tarihsel* salım ve rilerine bakmamız gerekiyor. Konuya bu şekilde yaklaşıncı, buradaki en büyük sorumluluğun Küresel Kuzey'deki ileri derecede sanayileşmiş ülkeler (özellikle de ABD ve Batı Avrupa) olduğunu açıkça görebiliriz.

Bütün bunları hesaba katabilmenin yollarından biri, “atmosferik müşterekler” ilkesinden hareket etmek, yani atmosferin sınırlı bir kaynak olduğunu, bütün insanların güvenli bir sınırı gözetmek şartıyla bu kaynak üzerinde eşit hakka sahip olduğunu kabul etmek olabilir. Biliminsanları bu sınırı milyonda 350 parçacık CO₂ derişimi olarak tanımlıyor. Hangi ülkelerin kendi paylarına düşen sınırı aştığını, dolayısıyla iklim yıkımına ne ölçüde katkıda bulunduğunu bu çerçeveyi kullanarak tespit edebiliyoruz. Yukarıdaki grafik 1850'den sonraki tarihsel salımı ve mümkün olan durumlarda tüketim temelli salımları da hesaba katarak elde edilen sonuçları gösteriyor.

Rakamlar dudak uçuklatıcı. ABD tek başına dünyadaki fazla salımların en az %40'ından sorumlu. Avrupa Birliği'nin payı %29. Avrupa'nın geri kalanına Kanada, Japonya ve Avustralya'yı da eklediğimizde (dünya nüfusunun yalnızca %19'unu oluşturan) Küresel

İKLİM YIKIMINDAKİ SORUMLULUKLAR

Bu tablo tarihsel salımlar hesaba katılınca 350 ppm (partikül/milyon) sınırına göre ülkelerin payına düşen hisseyi aşma oranlarını gösteriyor (1850-1969 yılları arası sınır-İçi salımlar, 1970-2015 arası tüketim bazlı salımlar). Kaynak: Hickel 2020. Veri düzenleme: Huzaifa Zoomkawala.²⁶

26. Jason Hickel, "Quantifying national responsibility for climate breakdown: An equality-based attribution approach to carbon dioxide emissions in excess of the planetary boundary", *Lancet Planetary Health*, 2020. Bu makalede toplam ulusal sınır aşımının her bir bölgedeki sonuçlarını anlatıyorum.

Kuzey ülkelerinin fazla salımların %92'sinden sorumlu olduğunu görüyoruz. Yani iklim yıkımının yol açtığı zararın %92'sinden de onlar sorumlu. Öte yandan, Latin Amerika ve Afrika gibi iki koca kıtanın üstüne Ortadoğu'yu da eklediğimizde elde ettiğimiz toplam %8. Bu salıma da bahsettiğimiz bölgelerde bulunan çok az sayıda ülke sebep oluyor.²⁷

Aslında Küresel Güney ülkelerinin çok büyük kısmı tarihsel ölçekte o kadar az salıma sebep oldu ki hâlâ paylarına düşen miktarın *altında* kalıyorlar. Hindistan kendi payına düşen miktarın 90 milyar ton, Nijerya 11 milyar ton, Endonezya da 14 milyar ton altında bulunuyor. Şu andaki salım oranlarıyla gelecekte farkı kapatacak gibi görünse bile Çin de payına düşen miktarın tamamına 29 milyar ton altında. Yani kendi paylarına düşeni değil başkalarınınkini de yiyip yutan yüksek gelirli ülkeler, dünyanın geri kalanına iklim anlamında borçlu.

Burada olup biteni bir atmosferik sömürgecilik olarak görmek gerekiyor. Az sayıda yüksek gelirli ülke atmosferik müştereklerin güvenle kullanılabilir kısmının çoğunluğunu temellük etti ve gezegenin müsaade edebileceği sınırın üstüne çıkan salımı da büyük oranda kendileri üretti.

Bu atmosferik sömürgecilik süreci daha önce yaşanan standart sömürgecilik süreciyle bağlantısız değil. Kuzey'in sanayide ilerlemesinin Güney'in topraklarını, kaynaklarını ve insan bedenlerini sömürgecilik yoluyla temellük etmesi sayesinde gerçekleştiğini biliyoruz. Şu anda elimizdeki tarihsel salım verileri Kuzey'in sanayileşmesinin atmosferin temellük edilmesi süreciyle örtüştüğünü de gösteriyor, buna atmosferik hırsızlık da diyebiliriz. Sömürgeciliğin ilk safhası nasıl Güney'de bir ekolojik ve insani yıkıma yok açtıysa bu süreç de aynı şeyi yapıyor. Kaderin cilvesine bakın ki, iklim yıkımından en çok etkilenen ülkeler iklim krizine neredeyse hiç katkısı olmayan Güney ülkeleri.

27. Bu sonuçlar kendi hesaplamalarıma dayanıyor: Hickel, "Who is responsible for climate breakdown?" 1850-1970 arası için ülke sınırlarına dayalı salımı, 1970-2015 arası için tüketime bağlı salımı esas alıyorum.

Kuzey'in maruz kaldığı iklimsel zarardan hepimiz haberdarız. Bunun örnekleri arasında ABD'yi vuran kasırgalar, her kış Birleşik Krallığı sulara gömen seller, Avrupa'yı kavuran sıcak hava dalgaları ve Avustralya'yı küle çeviren acımasız yangınlar sayılabilir. Bu korkunç olaylar manşetlere taşınıp duruyor, gazeteciler haklı olarak bunları haberleştiriyor. Fakat Güney'in başına gelenlerin yanında bunlar gölgede kalıyor. Güney'de yaşanan felaketleri olsa olsa haberlerde ufak detaylar olarak görüyoruz. Karayipler'de ve Güneydoğu Asya'da büyük tahribata yol açan fırtınalar ve Orta Amerika'da, Doğu Afrika'da, Ortadoğu'da insanları açlığa mahkûm eden, yerini yurdunu bırakıp başka yerlere gitmek zorunda bırakan kuraklıklar ekranlarımızda şöyle bir belirip kayboluyor. Küresel Güney'e kıyasla Kuzey Amerika, Avrupa ve Avustralya iklim değişikliğinin etkilerine karşı çok daha korunaklı durumda. Asıl tahribat Afrika'da, Asya'da ve Latin Amerika'da, hem de distopik bir ölçekte yaşanıyor.

Bu eşitsizlikleri örneklemenin yollarından biri parasal maliyetin dağılımına bakmak olabilir. Climate Vulnerability Monitor'un (İklim Kırılabilirliği Gözlem Merkezi) verilerine göre iklimdeki yıkımın toplam maliyetinin %82'ini Güney üstleniyor. Kuraklık, sel, heyelan, fırtına ve orman yangını gibi sebeplerin oluşturduğu bu yük 2010 yılında toplam 571 milyar dolara ulaşmıştı.²⁸ Araştırmalar bu maliyetlerin artmaya devam edeceğini öngörüyor. 2030 yılına gelindiğinde Güney, toplam maliyetin %92'sini, yani 954 milyar dolar gibi bir yükü sırtlamak zorunda kalacak.

İklim değişikliği kaynaklı ölümlerin dağılımında Güney'in payına düşen daha da artıyor. 2010 yılı verilerine göre o yıl iklim yıkımıyla ilişkili sebepler dolayısıyla (çoğunlukla açlık ve bulaşıcı hastalıklar yüzünden) 400.000 civarında insan hayatını kaybetti. Bu ölümlerin %98'inden fazlası Güney'de gerçekleşti. Toplam ölümlerin %83 gibi çok büyük bir kısmı da dünyanın en az karbon salımına sebep olan ülkelerinde yaşandı. 2030 yılına gelindiğinde iklimle ilişkili ölüm sayısının yılda 530.000 civarına ulaşacağı öngörülüyor. Bunların neredeyse tamamı Güney'de gerçekleşecek. İklimle

ilişkili ölümlerin yalnızca %1'i zengin ülkelerin sınırları dahilinde yaşanacak.

İklim değişikliğinin etkileri neden bu kadar dengesiz dağılıyor? Birincisi, iklim değişikliği sebebiyle yağış modelleri kuzeye kayıyor. Bunun sonucunda Küresel Güney'in kuraklığa yatkın bölgeleri ileride bugünkünden bile az suya sahip olacak. Bu da bölgenin tarımı üstünde yıkıcı sonuçlara yol açacak ve tahminlere göre mahsul alımındaki düşüş dünya ortalamasının üstünde gerçekleşecek. Bu konuda önemli bir etken de hastalıklar. Artan sıcaklıklar sıtma, menenjit, dang ve zika gibi tropik hastalıkların yayılım alanını genişletiyor. Fakat bir sebep de uzun bir sömürgecilik ve yapısal uyum sürecinden sonra Küresel Güney'deki ülkelerin iklim yıkımı karşısında uyum kabiliyetinin azalmış olması. Bu durum kuraklığa ve seile yatkın alanlarda yaşayan, kendilerini felaketlere karşı korumaya yarayacak maddi imkânı olmayan, kolayca yer değiştiremeyen, yeni geçim kaynakları bulamayan, insan haklarını talep edip savunamayan en yoksul kitleleri daha da çok etkiliyor. Birkaç zengin ülkenin yarattığı aşırı salımın yoksul ülkelerdeki milyarlarca insana zarar verecek olması bir insanlık suçudur ve bunu en açık biçimiyle dile getirebilmeliyiz. İleri derecede yoksulluk ve insan hakları konularında çalışan BM Özel Raportörü Philip Alston'ın ifadesiyle: "İklim değişikliği, başka şeylerin yanı sıra, yoksullara yönelik acımasız bir saldırdır."²⁹

Bu saldırı halihazırda sürüp gidiyor. Örneğin küçük bir Kuzeydoğu Afrika ülkesi olan Somaliland'ı ele alalım. Son birkaç yıl içinde ardı ardına gerçekleşen kuraklıklar neticesinde ülkedeki çiftlik hayvanlarının %70'inin ölmesiyle kırsalda yaşayan insanların hayatları altüst oldu, on binlerce insan aileleriyle birlikte başka yerlere göçmek zorunda kaldı. Somaliland Çevre Bakanı Shukri Ismail Bandare, *Financial Times*'a verdiği bir mülakatta "Eskiden de kuraklık oluyordu," diyor. "Kuraklıklara isim de verirdik ve bunlar genelde 10 yıl, 15 yıl arayla gerçekleşirdi. Şimdiyse kuraklıklar insanların baş edemeyeceği kadar sıklaştı. Somaliland'da iklim değişik-

29. "Climate change and poverty", İnsan Hakları Konseyi, 2019.

liğini elle tutup gözle görebiliyorsunuz, son derece gerçek bir şey.”³⁰

Bunun 1°C’lik bir değişim sonunda gerçekleştiğini akıldan çıkarmamak gerekiyor. 2°C’lik bir sıcaklık değişikliği Küresel Güney için ölüm fermanı anlamına gelecek. İnsanların 2°C’yi makul bir sınır olarak kabullenmiş olmalarının nedeni, ABD’nin ve diğer güçlü ülkelerin iklim müzakerecilerinin Güney’deki mevkidaşlarından (özellikle Afrika’dan) gelen yoğun itirazlara rağmen bu sınırı dayatmış olması. 2009 yılında düzenlenen Kopenhag zirvesinde 2°C hedefi ilan edilince, Sudan’ın G-77’deki başmüzakerecisi Lumumba Di-Aping şöyle demişti: “Bizden intihar mektubumuzu imzalamamız istendi. Batı’yla beş yüz küsur yıl süren etkileşimimizin sonunda hâlâ ‘harcanabilir’ olarak görülmemiz son derece talihsiz bir durum.” Bu cümlede “harcanabilir” ifadesinin yanına “ucuz doğa” da eklenebilirmiş pekâlâ.

İklim yıkımının Güney’de yarattığı travma, doğrudan sömürgecilik travmasının bir yansıması gibi. Güney önce Kuzey’in sanayileşmesini besleyen kaynakların ve emeğin temellükü sürecinde, şimdi de Kuzey’in sanayi salımı yoluyla atmosferik müşterekleri temellük etmesiyle iki kez aynı saldırıya maruz kalmış oluyor. İklim krizini analiz ederken bu sömürgecilik boyutunun altını çizmeyi başaramazsak asıl meseleyi gözden kaçırmış oluruz.

21. yüzyılda “sınırları” nasıl düşünmeli?

Büyüme meselesiyle ilgili en önemli hususlardan biri kulağa *çok iyi* bir şey gibi gelmesi. Büyüme, doğal süreçleri anlama mekanizmalarımızın derinliklerinde yer etmiş son derece kuvvetli bir metafor. Çocukların büyüdüğü gibi, mahsullerin büyüdüğü gibi ekonominin de büyümesi gerekir diye düşünüyoruz. Fakat bu çerçeve yanlış bir analogiye oturuyor. Doğal büyüme süreci her zaman sonlu bir süreçtir.

30. Tom Wilson, “Climate change in Somaliland - ‘you can touch it’”, *Financial Times*, 2018.

Çocuklarımız büyüsün isteriz ama boyları üç metre olsun istemeyiz, hele ki üstel bir artışla büyümelerini hiç istemeyiz. Belli bir olgunluk seviyesine ulaşmalarını, sonra da sağlıklı bir denge içinde yaşamlarına devam etmelerini isteriz. Ekinlerimizin de tam olarak olgunlaşacakları noktaya kadar büyümesini isteriz, sonra harmanı yapıp yeniden ekeriz. Canlılar dünyasındaki büyüme bu şekildedir. Bir noktada dengelenir.

Kapitalist ekonominin bununla uzaktan yakından ilgisi yok. Sermayenin büyüme zorunluluğunda ufukta bir sınır yok, iktisatçıların ve siyasetçilerin yeterince paramız var ya da yeterince şeye sahibiz diyeceği bir nokta yok. Ortada bir *son*, bir olgunlaşma hedefi, bir amaç yok. Büyümenin sonsuza dek (büyümek dışında bir amaca hizmet etmeksizin) sürebileceği ve sürmesi gerektiği şeklinde hiç sorgulanmayan bir varsayımla karşı karşıyayız. Durup düşününce, bir ülke ne kadar zengin olursa olsun GSYH'sinin her yıl artması gerektiği ve bunun tespit edilebilir bir sonu olmadığı yönündeki kabulün ekonomideki hâkim inanç haline gelmiş olması oldukça şaşırtıcı. Aslında saçmalığın daniskası bu. Benzer bir sürecin bazen doğada da yaşandığını görüyoruz ama bunlar hep yıkıcı sonuçlar doğuruyor: Kanser hücreleri sırf çoğalmak için çoğalmaya programlıdır, ama sonuçta canlı sistemlerinin ölümüne neden olurlar.

Küresel ekonomiyi sonsuza dek büyütmeye devam edebileceğimizi sanmak, gezegenimizin ekolojik sınırlarına dair en bariz hakikatleri inkâr etmek anlamına gelir. Bu acı gerçeğe ilk kez 1972'de MIT'deki bir grup biliminsanının *Ekonomik Büyümenin Sınırları** isimli bir rapor kaleme almasıyla tam anlamıyla dikkat çekilebildi. Raporda World3 adı verilen son teknoloji ürünü güçlü bir bilgisayar modeliyle 1900 ile 1970 yılları arasındaki pek çok karmaşık ekolojik, toplumsal ve ekonomik veriyi analiz edip yirmi birinci yüzyılın sonuna kadarki süreçte gerçekleşebilecek on iki farklı senaryoda dünyanın başına gelebilecekleri öngörmeye çalışan araştırma ekibinin bulguları listeleniyordu.

* H. Meadows, Donella ve diğ., *Ekonomik Büyümenin Sınırları*, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1978. -ç.n.

Sonuçlar dikkat çekiciydi. Hiçbir tedbirin alınmadığı, ekonomik büyümenin normal oranlarda gerçekleşmeye devam ettiği senaryoya göre 2030 ve 2040 yılları arasında bir noktada bir krizle karşılaş-yorduk. Büyüme fonksiyonunun bileşik yapısı dolayısıyla, yenilenebilir kaynaklar yenilenebilirliğin sınırlarına dayanıyor, yenilene-meyen kaynaklar bitmeye başlıyor, çevre kirliliği de yeryüzünün ba-şa çıkamayacağı bir ölçeğe ulaşıyordu. Ülkeler bu sorunları çözmek için gitgide daha çok para harcamak zorunda kalıyor, dolayısıyla bü-yüme-yi devam ettirmek için gereken yatırıma giderek daha az para ayırabiliyordu. Ekonomik üretim azalmaya, gıda stokları yerinde saymaya, yaşam standartları düşmeye, nüfus küçülmeye başlıyordu. Raporda neredeyse kehanette bulunurcasına, “En muhtemel sonuç hem nüfusta hem de sanayi kapasitesinde oldukça ani ve kontrolü imkânsız bir düşüş yaşanması olacaktır,” deniyordu.

Rapor karşılık bulmayı başardı. *Büyümenin Sınırları* birden günde oturdur ve çevreyle ilgili tarihte en çok satmış kitaplardan biri haline geldi, 1968 gençlik isyanlarını takip eden karşıkültür değer-lerine eklemelendi.

Fakat aradan çok geçmeden son derece güçlü bir karşı hamle gel-di. *Economist*, *Foreign Affairs*, *Forbes* ve *New York Times* gibi ya-yınlar raporun aleyhinde yazılar yayınladı, ünlü iktisatçılar her yerde raporu eleştirmeye başladı. Fazla basite indirgenmiş bir model kul-lanıldığını söylüyorlardı. Kapitalizmin elinde tuttuğu ve sonu var gi-bi görünmeyen inovasyon faktörünün hesaba katılmadığını söylü-yorlardı. Halihazırdaki yenilene-meyen rezervler bitebilirdi, ama ye-ni teknolojiler sayesinde yeni rezervler bulabilir veya muadil mal-zemeleri kullanmanın bir yolunu keşfedebilirdik. Evet, gıda gibi ye-nilenebilir kaynaklar için kullanılan toprak miktarı açısından bir sı-nır söz konusu olabilirdi ama daha iyi gübre türleri, daha verimli mahsuller bulabilir ya da kapalı mekânlarda tarım yapmanın yolla-rını keşfedebilirdik.

Oxford profesörlerinden Wilfred Beckerman çıtayı daha da yük-seltiyor ve teknolojik ilerlemenin mucizeleri sayesinde “ekonomik büyümenin 2500 yıl daha devam etmeyeceğini varsaymak için” hiç-bir sebep olmadığını söylüyordu. Ronald Reagan başkanlığa ikinci

kez aday olan ve çevreciliğiyle bilinen Başkan Jimmy Carter ile girdiği seçim yarışında “sınırlar” kavramına saldırarak ve sınır tanımayı kutsayıp Amerikan Rüyası ile bağdaştırarak propaganda yapıyordu. “Büyümenin sınırı diye bir şey olamaz,” diyordu, “çünkü insanın hayalgücünün sınırı yoktur.” Bu oldukça etkileyici bir slogan-
dı, Amerikalılar da bu mesaja kandı. Reagan büyük bir oy farkıyla Carter’ı yenilgiye uğrattı.

1989’da Sovyetler Birliği’nin çöküşüyle ve Amerikan tarzı tüketim anlayışının küreselleşmesiyle dünyaya hâkim olan sevinç sarhoşluğu esnasında *Büyümenin Sınırları* 1990’larda neredeyse unutuldu. Francis Fukuyama’nın 1992’de yazdığı *Tarihin Sonu* kitabının yarattığı mutabakat sonucunda raporda dillendirilen uyarılar bir kenara atıldı: Serbest piyasa kapitalizminden başka bir ihtimal olamazdı, bunun sonsuza kadar böyle gideceği anlaşıyordu.

*

Fakat sonradan bir şeyler değişti. 2008’deki küresel finans kriziyle birlikte eğlence bitti. İnsanların serbest piyasanın büyümesine ve Amerikan Rüyası’nın herkese bir şeyler vaat ettiğine dair inancı temelden sarsıldı. Büyük bankalar battı, dünyanın dört bir yanında milyonlarca insan evini ve işini kaybetti. Pek çok devlet yeniden büyüeyebilmek için ne yapıp edip bankaları kurtardı, zenginlerin vergilerini affetti, çalışma yasalarını biçti, kemer sıkma politikaları uygulayıp toplumsal harcamaları kısıtı. Bu da bir dizi halk hareketini tetikledi: Sermayeyi insandan öncelikli gören sisteme öfke duyan insanlar Wall Street’i İşgal Et Hareketi, Indignados, Arap Baharı gibi eylemleri gerçekleştirdi. Bütün bunlar bir yandan da dünyanın iklim değişikliği hakikatine uyanmaya başladığı, manşetlerde sürekli fırtınaların, yangınların, kuraklıkların, sellerin verildiği bir dönemde gerçekleşiyordu.

İnsanlar sistemik krizler bağlamında süregiden ekonomik mutabakatı sorgulamaya başlayınca ekolojik sınırlar meselesi tekrar gündeme oturdu. Fakat bu kez *Büyümenin Sınırları*’ndaki eski zihniyet, yerini sınırlara dair yepyeni bir fikri çerçeveye bırakmıştı.

Büyümenin Sınırları raporuyla ilgili sorun, yalnızca ekonomiyi sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğumuz kaynakların sonluluğuna odaklanmış olmasıydı. Sınırları bu şekilde ele alırsanız, yeni kaynaklar bularak ya da eski kaynakların yerine yenilerini koyarak, yenilenebilir kaynakların verimini artırarak bu sınırları sorun olmaktan çıkarabileceğimizi savunanlar tarafından istismar edilebilecek bir ortam yaratırsınız. Evet, bu gibi yenileme ve yoğunlaştırma müdahaleleri belli bir noktaya kadar işe yarayacaktır, bir noktada aşılamaz bir sınıra ulaşacağımız bellidir – ama bu sınır belki de çok uzakta bir yerdedir. Neden olmasın?

Fakat ekoloji bu şekilde işlemiyor. Ekonomik büyümeyle ilgili mesele sadece kaynakların belli bir noktada tükenecek olması değil. Mesele, büyümenin ekosistemlerin bütünlüğünü sürekli olarak bozması. Karalardaki rezervler tükenince denizlerdeki rezervleri çıkarmaya başlayabiliriz ama öyle de böyle de iklim yıkımına neden oluruz. Bir metalin yerine bir başkasını kullanabiliriz ama hangi metal için olursa olsun, madencilik faaliyetlerini artırmak nehirlerin kirlenmesine, habitatların mahvolmasına neden olur. Belki tarım topraklarına kimyasal maddeleri boca ederek verimi artırabiliriz ama bu şekilde toprak yitimini hızlandırır, tozlayıcıları öldürürüz. Bu yenileme ve yoğunlaştırma süreci bir süre kaynakların sınır çizgisinin altında kalmamızı sağlayabilir ama ekolojik yıkıma etkisi aynı şekilde devam edecektir. İşte asıl mesele de bu.

Ekolojistler son yıllarda sınırlar hakkında düşünmek için yeni ve bilimsel anlamda ayakları sağlam basan bir yöntem geliştirdi. 2009’da, Stockholm Direnç Merkezi’nde Johan Rockström öncülüğünde çalışan bir ekip, iklimbilimci James Hansen ve Antroposen teriminin mucidi olan Paul Crutzen “gezegensel sınırlar” adını verdikleri yeni kavramı anlattıkları çığır açıcı bir makale yayınladı.³¹ Dünyanın biyosferi belli baskılarla başa çıkabilecek entegre bir sistem, ama belli bir noktadan sonra bozulmaya başlıyor. Yer sistemleri konusundaki bilimsel çalışmalardan elde edilen verileri kullanan araştırmacılar,

31. Rockström ve diğ., “Planetary boundaries”; Steffen ve diğ., “Planetary boundaries”.

bu sistemin çalışmaya devam edebilmesi için kontrol altında tutmamız gereken, denge bozma potansiyeline sahip dokuz süreci tespit ettiler: İklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı, deniz asitleşmesi, arazi kullanım türünde yapılan değişiklikler, nitrojen ve fosfor yüklemesi, tatlı su kullanımı, atmosferik aerosol yüklemesi, kimyasal kirlilik ve ozon delinmesi.

Biliminsanları bu süreçlerin her biri için “sınırlar” belirledi. Örneğin iklimin sabit kalabilmesi için atmosferik karbon derişiminin 350 ppm sınırını geçmemesi (biz bu sınırı 1990’da geçtik, 2020’de 415 ppm’ye ulaştık); türlerin yok oluş oranının yılda milyonda on türü, orman arazisi dönüşümünün dünyanın toplam karasal alanının %25’ini geçmemesi gerekiyor. Bu sınırlar somut birer duvar değil tabii ki, geçildiklerinde birtakım yer sistemleri birdenbire durmuyor. Fakat bu sınırların aşılması bize nihayetinde geri döndürülemez bir yıkıma yol açabilecek kritik eşikleri tetikleme riski bulunan tehlikeli bir alana girdiğimizi gösteriyor.

Ekoloji bağlamında sınır meselesini ele almak için daha tutarlı düşünce yöntemleri var. Dünyamız bollukla, bereketle dolu bir yer, bize her yıl yeni ormanlar, balıklar ve mahsuller veriyor. Son derece dirençli bir yapı, kullandığımız malzemeleri yenilemekle kalmayıp salımlar gibi, kimyasal sızıntılar gibi atıklarımızı da soğurup işliyor. Fakat gezegenimizin bu kapasitesinin sürebilmesi için doğadan ekosistemlerin yeniden üretebileceği kadarını almalı; atmosferin, nehirlerin ve toprağın soğurabileceğinden fazla kirliliğe yol açmamalıyız. Bu sınırları geçtiğimiz takdirde ekosistemler bozulmaya, yaşamı oluşturan çarklar dağılmaya başlıyor. Şu anda yaşadığımız şey de bu. En son verilere göre gezegensel sınırların dört tane-sini geçmiş durumdayız: İklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı, ormansızlaşma ve biyojeokimyasal döngü. Deniz asitleşmesi de sınıra yakın değerlerde.

Peki bütün bunlar ekonomik büyüme açısından ne anlama geliyor? Gezegenin sınırlarına ulaşmamız ya da bunları geçmemiz ekonomik büyümenin birden duracağı anlamına gelmiyor. Halihazırda pek çok kritik eşige doğru sürükleniyor olmamıza rağmen büyümenin duracağına dair bir gösterge yok ortada. Toplumsal ve ekolojik

sistemler çökmeye başladığında bile GSYH artışının devam edeceğini düşünmek mümkün. Bu durumda sermaye denizlere örülecek duvarlar, sınır militarizasyonu, kutup madenciliği, tuz arıtma tesisi gibi yeni büyüme sektörlerine üşüşecektir. Hatta dünyanın en güçlü devletleri ve şirketleri olası felaket senaryolarından faydalanacak şekilde konum almaya başladı bile. Bu şekilde devam edersek nereye varacağımızın farkındalar.

Tabii ki toplamda GSYH büyümesini sürdürebilecek bir strateji olarak bu uygulama sınırlı bir süre başarılı olabilir. Ekolojik yıkım yeni kritik eşikleri tetikledikçe, tarımsal üretim azaldıkça, kitlesel göçler yüzünden siyasi istikrar zayıfladıkça, şehirler yükselen deniz seviyesi yüzünden harabeye döndükçe büyümeyi mümkün kılan çevresel, toplumsal ve maddi altyapı (ve hatta örgütlü bir uygarlık ihtimali) yok olmaya başlayacak.

En yanlış yaklaşım büyümenin sınırlarına ne zaman ulaşacağımızı tahmin etmeye çalışmak olur. Böyle yaparsak daha büyümenin sınırlarına ulaşmadan kendimizi ekolojik çöküşün orta yerinde buluruz. Bunu fark edersek sınırlar meselesini ele alma şeklimiz de kökten değişir. Politik ekolojist Giorgos Kallis'in ifadesiyle mesele büyümenin kısa vadede sınırlarının olması değil, *olmaması*. Antroposen'den sağ çıkma şansını yakalamak istiyorsak öylece oturup büyümenin bir noktada bir duvara çarpıp durmasını bekleyemeyiz. Büyümeyi kendimiz sınırlandırmayı tercih etmeliyiz. Ekonomiyi, yer yüzünün insan varoluşu için vazgeçilmez nitelikteki yaşam destek sistemlerini sürdürebileceği şekilde, gezegenin sınırları dahilinde işleyecek şekilde yeniden kurgulamalıyız.³²

32. Bkz. Giorgos Kallis, *Limits: Why Malthus was Wrong and Why Environmentalists Should Care* (Stanford University Press, 2019). Sınırlara dair bu yeni düşünme biçimi bir ölçüde Paris Anlaşması'na da yansımıştır. Gezegenel sınır gerçekliğini tanıyan devletler, kâğıt üstünde de olsa, küresel ısınmayı 1,5 °C ile sınırlı tutma sözü verdi. Diğer tüm gezegenel sınırlar hakkında da benzer sözler verilmesi için çalışarak bu yaklaşımı genişletebiliriz.

Üç

Bizi Teknoloji Kurtarabilir mi?

İklim değışikliğı bir mühendislik problemidir, dolayısıyla mühendislikle çözülebilir.

– Rex Tillerson, ExxonMobil eski CEO’su

Ekonomik büyüme ve ekolojik yıkım arasındaki ilişkiye dair kanıtlar günden güne artsa da büyümecilik ideolojisi yerini korumaya devam ediyor. Büyümecilik fikrinin de tıpkı dinler gibi bir kalıcılık gücü ve ideolojik şevki var. Aslında buna çok da şaşırmanın lazım, sonuçta ekonomik sistemimiz yapısal olarak büyümeye bağımlı; büyüme toplumun en güçlü kesimlerinin çıkarlarına hizmet ediyor ve tarihi 500 yıl kadar gerilere giden, tahakküm ve ikicilik eksenli bir dünya görüşüne sınıksız tutunmuş durumda. Bu koskoca yapı kolay teslim olmayacaktır. Bilim karşısında bile.

Bilim ve büyümecilik arasındaki çatışma üzerine kafa yorarken Charles Darwin’i düşünmeden edemiyorum. Bu kitabın giriş bölümünde de değindiğim gibi, Darwin’in evrime dair bulguları o dönemin hâkim dünya görüşüne o kadar sert bir karşı çıkış içeriyordu ki insanların bu bulguları kabul etmesi neredeyse imkânsızdı. İnsanların tanrının suretinde yaratılmadığı, insandışı canlılardan türemiş olduğu fikrinin kabullenilmesi için topyekûn bir paradigma değişimi gerekiyordu. Bugün de buna benzer bir şey gerçekleşiyor. Ekoloji bilimi, insan ekonomisini ekolojiden ayrı bir şey olarak değil, onun

bir parçası olarak görmemiz gerektiğini söylüyor. Bu da günümüzdeki hâkim dünya görüşüne ve doğrudan kapitalizme açıktan meydan okumak demek. Yürürlükteki sistemi devam ettirmek isteyenler de bu kanıtları kabul edip dünya görüşlerini değiştirmek yerine, aslında yönümüzü değiştirmemiz gerekmediğini, sonsuza kadar küresel ekonomiyi büyötmeye devam edebileceğimizi ve her şeyin yolunda gideceğini anlatan çeşitli alternatif teoriler üretiyor.

Bu anlatı büyük oranda teknolojinin şu veya bu biçimde bizi kurtaracağı iddiasını temel alıyor. Kimileri için çözüm küresel ekonomiyi yenilenebilir enerji ve elektrikli otomobiller kullanacak şekilde yeniden düzenlemekten ibaret. Bunu yapabilirsek sonsuza dek büyömemizin önünde bir engel kalmayacağını düşünüyorlar. “Sonuçta güneş ve rüzgâr enerjisi sürekli ucuzluyor ve Elon Musk da hızlı bir şekilde akü üretmenin mümkün olduğunu gösterdi,” diyorlar. Bazılarına göre ihtiyacımız olan şey atmosferden karbonu çekip alacak “negatif salım teknolojileri”. Devasa jeomühendislik projelerine bel bağlayanlar da var: Kimileri güneş ışıklarını engelleyecek, kimileri okyanus kimyasını değiştirecek projelerden medet umuyor. Tabii ki, bu çözümler iklim değişikliğini durdurmayı başarsa bile sürekli büyöme malzeme kullanımına devam edecek, dolayısıyla ekolojik yıkım da sürecek. Ama bunun da sorun olmayacağına ısrarcı olanlar var. Verimlilik oranlarındaki iyileştirmelerin ve geridönüşüm teknolojilerinin büyömeyi “yeşil” kılmamıza izin vereceğini iddia ediyorlar.

Bu gibi umutlu beklentiler, aralarında devlet başkanlarının ve milyarderlerin de bulunduğu dünyanın en zengin ve güçlü kişileri tarafından dile getiriliyor. Bu insanlar ekolojik krizin ekonomik sistemi sorgulamak için geçerli bir neden olmadığını söylüyorlar. Bu elbette insanın içini rahatlatan bir anlatı, hatta ben de bir zamanlar böyle düşünüyordum. Fakat söz konusu iddiaları derinlemesine inceledikçe, bu yönde pozisyon almanın olağanüstü bir riski kabullenmeyi beraberinde getirdiğini açık seçik gördüm. Üstel büyöme eğrisini yükseltmeye, böylelikle ekolojik yıkımı doğuran kritik eşikleri aşmaya devam edebilir, bir yandan da teknolojinin bizi kurtaracağını umut edebiliriz. Fakat herhangi bir nedenle işler umduğumuz gibi

ilerlemezse başımız büyük belada demektir. Bu şekilde düşünmek, ellerinde ne gibi imkânlar olduğundan emin olmadığınız birilerinin, zemine çakılmazdan önce sizi bir şekilde yakalayıp kurtaracak bir düzenek inşa edeceğini umut ederek uçurumdan atlamaya benziyor. Belki bunu başarabilirler... Ama başaramazlarsa iş işten geçmiş demektir. Atladıktan sonra fikir değiştiremezsiniz.

Bu yaklaşımı benimseyeceksek elimizde kaya gibi sağlam kanıtlar olmalı. Planın işe yarayacağından yüzde yüz emin olmalıyız.

Paris kumarı

Dünya devletleri nihayet iklim konusunda bir uzlaşmaya vardığında herkes derin bir oh çekmişti. Yıllardan 2015'ti, Paris'te imzalar atılmıştı. Aralık ayının soğuşuna ve karanlığına rağmen şehir pırıl pırıl ve umut dolu görünüyordu. Eyfel Kulesi'nin üstünde devasa ışıklı harflerle "1,5 derece" yazıyordu. Yüreklendirici bir andı, onca yıllık başarısızlığın ardından dünya liderlerinin sonunda iklim felaketini önlemek için gereken zor adımları atmaya ikna oldukları anlaşılıyordu. O nefes kesici Aralık gecesinden bugüne kadar geçen zamanda da aşağı yukarı doğru yolda olduğumuz hissini bir şekilde koruduk.

Paris Anlaşması'nın nasıl işlediğini özetleyelim. Her bir ülke yıllık salım miktarını ne kadar azaltacağını taahhüt ediyor. Ulusal Katkı Beyanı adı verilen bu taahhütlerin küresel ısınmayı 1,5°C ile sınırlı tutma hedefiyle uyumlu olması gerekiyor. Fakat 2020 yılı itibarıyla imzacı devletler tarafından beyan edilen bütün taahhütleri topladığımızda karşımıza tuhaf bir resim çıkıyor: 1,5°C sınırının altında kalmamız için gereken miktarın yanına bile yaklaşamıyor. Hatta 2°C sınırı da yakalanamıyor. Dünyadaki bütün ülkeler taahhütlerine uyacak olsa bile (ki gönüllülük esasına dayanan, bağlayıcılığı olmayan bu taahhütlerin gerçekleşme garantisi yok) küresel salım *artmaya devam edecek*. Yüzyılın sonunda 3,3°C'lik bir artışa doğru son sürat ilerliyor olacağız. Başka bir deyişle, Paris Anlaşması

yürürlükte olmasına rağmen adım adım felakete doğru gidiyoruz.

Neler oluyor? Salımı azaltmayı hedefleyen bir plan yürürlükte olmasına rağmen nasıl oluyor da salımlar artmaya devam ediyor? Hem neden kimse bunu dert etmiyor?

Bu işin bir arka planı var. 2000'lerin başında Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli IPCC'deki modelleme uzmanları, iklim değişikliğini kontrol altında tutmak için salımlarda çok keskin bir azaltıma gidilmesi gerektiğini, bunun da ekonomik büyümenin sürekliliğiyle uyumlu olmadığını tespit etti. Küresel ekonomiyi büyütmek, enerji talebini de büyütmek anlamına geliyor, enerji talebinin büyümesi ise temiz enerjiye geçişi büyük oranda zorlaştırıyor. Enerji talebi artmaya devam ettikçe, elimizde kalan kısa süre içerisinde yeterince temiz enerjiyi kullanıma sokma ihtimalimiz azalıyor. Görülebildiği kadarıyla en uygulanabilir çözüm sanayi üretimini etkin bir şekilde azaltmaktır. Küresel ölçekte enerji kullanımını azaltmak yenilenebilir enerjiye hızlı geçiş sürecini kolaylaştırabilirdi.

Fakat politika üreticileri bu sonucun çok hoş karşılanmayacağını, uluslararası müzakerelerde de kolaylıkla kabul ettirilemeyeceğini biliyordu. İklim konusunda atılacak adımların ekonomik büyümeden fedakârlık etmeyi gerektireceği fikri ABD gibi önemli aktörleri işin içine katmayı imkânsız hale getirecek, muhtemelen iklim değişikliği konusunda bir uluslararası anlaşma imzalama hayallerini suya düşürecekti. Bu da çok büyük bir riskti. Bir yandan da pek çok ülke dünyadaki yoksulluğu sona erdirmeye hedefinin etrafında bir araya geliyor, dünya liderleri yoksulluğu bitirmenin tek etkili yolunun dünyadaki ekonomik büyümeyi artırmaktan geçtiğini söyleyip duruyordu. İklim konusunda tedbir almanın büyümeden feragat etmeyi gerektireceği fikri kimsenin aklına yatmayacaktı. Büyüme çıplak elektrik teli gibidir, dokunan ölür. Büyüme devam etmelidir.

Neyse ki bir çözüm bulundu. Ya da görünüşte öyle oldu.

2001 yılında Avusturyalı akademisyen Michael Obersteiner muazzam bir yeni teknolojiyi tarif ettiği bir makale yayınladı. Makalede sıfır karbon salımı yapmakla kalmayıp atmosferden karbon çeken bir enerji sistemi anlatılıyordu.¹ Zarafetiyle göz dolduran bir öneriydi bu. Önce dünyanın dört bir yanında çok büyük fidanlıklar oluşturulacaktı. Bu fidanlar büyürken atmosferden CO₂ çekecekti. Ardından ağaçlar kesilip işlenerek yakıtla dönüştürülecek, enerji santrallerinde yakılacaktı. Karbon salımı santral bacalarında toplanarak bir daha yüzeye çıkmayacak şekilde yeraltında depolanacaktı. İşte karşınızda “negatif salım” yapan bir küresel enerji sistemi!

Bu teknolojiye KYDEB (karbon yakalama ve depolama esaslı biyoenerji)* adı veriliyor. Obersteiner makalesini yayınladığında ortada bu planın gerçekten işleyebileceğine dair herhangi bir kanıt yoktu, iddialar spekülasyondan ibaretti. Fakat böyle bir ihtimalin dile getirilmesi bile 2°C’lik sınırın altında kalmanın siyaseten kabul edilebilir yollarını arayanları kendine çekmeyi başardı. Böylelikle KYDEB sistemini işletebildiğimiz sürece CO₂ salımında görece küçük, ekonomik büyüme açısından tehlike arz etmeyecek nitelikte bir azaltma yaparak idare edebilecektik. Karbon bütçesini aşmışız, dert değil, nasıl olsa yüzyılın ilerleyen kısmında KYDEB fazla karbonu atmosferden çekip alacak ve bizi tekrar güvenli bölgeye çekecektir. Salımı bugün yap, temizliği yarın.

Bu delice bir kumardı, herkes de bunu biliyordu. Ama fikir salgın gibi yayıldı. Kapitalizme hiç dokunmadan, iklim müzakerelerinde son derece güçlü bir konum işgal eden zengin ülkelerin yüksek tüketim seviyelerini değiştirmeye gerek kalmadan iklim hedeflerini yerine getirebilmek gibi son derece kışkırtıcı bir ihtimal söz konusuydu. Bu müthiş cazip plan yeşil büyümeci iyimserlere de umut ışığı oldu.

Obersteiner’in makalesini yayınlamasından birkaç yıl sonra, ortada bu sistemin uygulanabilirliğine dair bir kanıt olmasa da IPCC

* İng. BECCS (Bio-Energy with Carbon Capture and Storage). –ç.n.

1. Leo Hickman, “The history of BECCS”, *Carbon Brief*, 2016.

resmi modellerinin arasına KYDEB'yi de aldı. 2014'te ise IPCC'nin KYDEB'yi Beşinci Değerlendirme Raporu'na (AR5) merkezi bir öge olarak eklemesiyle işin boyutu değişti, KYDEB bir ek bileşen olmaktan çıkıp 2°C'lik sınırın altında kalınması için başvurulabilecek 116 senaryonun 101'indeki hâkim varsayım haline geldi. AR5, Paris Anlaşması'nın temelini oluşturan şablon işlevi görüyor. Devletler salımlarını hızlıca azaltmanın yollarını ararken AR5 senaryolarını kılavuz olarak kullanıyor. İşte ülkelerin sundukları planların 2°C bütçesini büyük oranda aşma sebebini burada görüyoruz. Herkes KYDEB'nin bizi bir şekilde kurtaracağı senaryolara bel bağlıyor.

Başka bir deyişle pek çok insanın adını dahi duymadığı KYDEB, dünyayı kurtarma planımızın merkezini teşkil ediyor. Bundan ne gazeteciler bahsediyor ne siyasetçiler. Bir şey saklamaya çalıştıkları için ya da konu fazla karmaşık olduğu için böyle davranmıyorlar, çoğu böyle bir şeyin varlığından bile haberdar olmadığı için sessiz. Önlerindeki senaryoları takip etmekle yetiniyorlar. Gezegenimizin biyosferinin ve insan uygarlığının geleceği, çok az kişinin hakkında bilgi sahibi olduğu, kimsenin de onaylamış olmadığı bir plana endekslenmiş durumda.

Uçurumdan atlamak

Fakat ortada küçük bir sorun var. İklimbilimciler daha ilk günden itibaren KYDEB konusunda alarm zillerini çalıyor, itirazlarını her yıl daha da yüksek sesle ifade ediyorlar. Bu fikirle ilgili dört temel problem var, bunların hepsi de ölümcül sonuçlar doğurma riski taşıyor.

Birincisi, KYDEB'nin geniş kapsamlı uygulanabilirliği kanıtlanmış değil. Bu sistemin çalışması için dünya çapında yılda 15 milyar ton CO₂ tutabilecek kapasitede bir karbon yakalama ve depolama (KYD) sistemi oluşturmak gerekiyor. Şu anda bu kapasite 0,028 milyar ton civarında ve bunun da çok az kısmı doğrulanabilir nitelikte. Ortalama bir KYD tesisinin 1 milyon tonluk kapasitede olduğunu dü-

şünürsek dünya çapında 15.000 kadar yeni tesis kurmamız gerekiyor.² Söz konusu inşaat hacmi muazzam boyutlarda, bunu gerçekleştirebilmek için insanlık tarihinin en büyük altyapı projelerinden birini hayata geçirmek gerekecek ve bunu zamanında başarıp başaramayacağımızı da bilmiyoruz. Ayrıca bunun ticari anlamda uygulanabilir olup olmadığını da bilmiyoruz. Şu anda uygulanabilir değil. Öyle olabilmesi için dünya devletlerinin karbona bugün AB içinde uygulananın en az on katı fiyat biçmekte uzlaşması gerekiyor.³

Bu aşılamayacak bir engel değil ama “bugün kirlet yarın temizle” stratejisini son derece riskli hale getiriyor. Şansımızı KYDEB’den yana kullanmayı, yani yakın vadede salımlarımızı azaltmamayı tercih edersek geri dönüşsüz bir yola girmiş oluyoruz. KYDEB başarılı olamazsa aşırı küresel ısınmayla baş başa kaldığımız bir geleceğe hapsoluyoruz. İnsan uygarlığının, hatta doğrudan yaşamı oluşturan sistemin geleceğiyle kumar oynamak için çok fazla risk söz konusu.

2014’te, Paris’teki iklim zirvesinden bir yıl önce, on beş biliminsanı *Nature Climate Change* adlı prestijli bilimsel dergide KYDEB konusunda bir uyarı mektubu kaleme aldı. İklim modellerinde KYDEB’nin yaygın bir şekilde kullanılmasının bizi salım azaltma zorunluluğundan uzağa savuracak “tehlikeli bir etken” olabileceğini savunuyorlardı.⁴ Bu fikirlerinde yalnız da değiller. Ertesi yıl kırk biliminsanı KYDEB benzeri negatif salım teknolojilerine bel bağlamanın “son derece riskli” olduğunu beyan etti.⁵ Manchester Üniversitesi’nde görev yapan dünyanın önde gelen iklimbilimcilerinden Profesör Kevin Anderson KYDEB’yi en yüksek sesle eleştirenler arasında yer alıyor. 2016 yılında *Science* dergisi için kaleme aldığı bir

2. Glen Peters, “Does the carbon budget mean the end of fossil fuels?”, *Climate News*, 2017.

3. Ayrıca atmosferden çekeceğimiz onca CO₂’yi depolamak da sorun olabilir. Bu depolama alanları deprem gibi hadiseler yüzünden sızıntı riski de içerecektir. H. De Coninck ve S. M. Benson, “Carbon dioxide capture and storage: issues and prospects”, *Annual Review of Environment and Resources*, 39, 2014, s. 243-70.

4. Sabine Fuss ve diğ., “Betting on negative emissions”, *Nature Climate Change* 4 (10), 2014, s. 850-53.

5. Pete Smith ve diğ., “Biophysical and economic limits to negative CO₂ emissions”, *Nature Climate Change* 6 (1), 2016, s. 42-50.

makalede Paris Anlaşması'nın KYDEB'ye dayandırılmasını "adil olmayan ve fazla riskli bir kumar" olarak niteledi.⁶ Başka onlarca biliminsanı da aynı şeyi savunmaya devam ediyor.

Bir şekilde teknik ve ekonomik engelleri aşabilirsek bile karşımıza hemen başka bir kriz çıkacak. KYDEB'nin IPCC senaryolarında varsayılan oranlarda karbon toplayabilmesi için Hindistan'ın yüzölçümünden iki ila üç kat daha fazla yer kaplayan biyoyakıt tesisleri kurmamız gerekecek, bu da dünyanın ekilebilir arazilerinin üçte ikisi kadarına denk geliyor. Bunun için de gıda yetiştiriciliği için kullanılan toprağın bir kısmını bu tesislere ayırmamız gerekecek. Yüzyılın ortasında 9 milyara ulaşması beklenen dünya nüfusunu beslemeye çalıştığımız bir senaryoda bu da bir sorun teşkil ediyor. Başka bir deyişle, KYDEB'nin dünya çapına ölçeklenmesini hedeflediğimizde büyük bir gıda yetersizliğini, hatta belki de kıtlığı tetikleyebiliriz. Bunun ne gibi çatışmalara yol açabileceğini hayal etmek çok zor değil. Güçlü devletlerin ellerinde bulundurdıkları arazileri biyoyakıt için kendi rızalarıyla teslim edeceği vehmine de kapılmayalım, muhtemelen başka yerlerdeki toprakları ele geçirmeye çalışacak ve bir nevi iklim sömürgeciliği başlatacaklardır. Bir zamanlar petrol savaşlarının verildiği yerlerde biyoyakıt arazileri için verilen savaşlar baş gösterecektir.

Tüm bunların üstüne, KYDEB kendi başına bir ekolojik felaket anlamına geliyor. Alman biliminsanı Vera Heck liderliğinde düzenlenen bir araştırmada dünya çapında işleyecek biyoyakıt tesislerinin bir dizi yıkıcı etkisi olacağı öngörülüyor. Çok geniş orman arazilerinin yok edilmesi, dünyanın zaten tehlikeli ölçüde azalmış orman örtüsünün %10'unun daha yok edilmesi bekleniyor. Bu da biyoçeşitliliğin %7 daha azalması, kitlesel yok oluşun hızlandırılması anlamına gelecek.⁷ Şimdiye kadar benzeri görülmemiş ölçekte bir monokültür uygulaması için kullanılacak kimyasal gübreler böcek popülasyonlarını yok edecek, su sistemlerini kirletecek, toprak yitimini

6. Kevin Anderson ve Glen Peters, "The trouble with negative emissions", *Science* 354 (6309), 2016, s. 182-83.

7. Vera Heck, "Biomass-based negative emissions difficult to reconcile with planetary boundaries", *Nature Climate Change* 8 (2), 2018, s. 151-55.

artıracak ve kıyılardaki ölü bölgelerin durumunu kötüleştirecek.⁸ Ayrıca KYDEB tesisleri şu anda tarım için kullandığımız miktarın iki katı suya ihtiyaç duyacağı için dünyanın dört bir yanındaki insan toplulukları ve ekosistemler üzerinde baskı oluşturacak.⁹

Yani KYDEB iklim değişikliğiyle mücadelede işimize yarayabilir, ama bu kez de bizi başka bir dizi ölümcül problemle karşı karşıya bırakıyor. Yaşadığımız tek kriz küresel ısınma olsaydı belki bu riski almak anlamlı olabilirdi. Ama küresel ısınmanın karşımızdaki geniş kapsamlı ekolojik krizin yalnızca bir parçası olduğunu düşünürsek bu fikrin akla yatan bir yanı yok. Bir intihar stratejisi anlamına geliyor.

Ayrıca (tabuta çakılacak son çivi de bu) mucize eseri bütün bu olumsuz etkileri bertaraf etmeyi başarıp KYDEB’yi tıkr tıkr çalışır hale getirebilsek bile başımız beladan kurtulmayacak, çünkü karbon bütçesini bir kez aşmamız muhtemel kritik eşikleri ve geribesleme döngülerini tetikleyerek sıcaklıkların tamamen kontrolden çıkmasına yol açacak. Böyle bir şey gerçekleşirse de bütün çabalar boşa gitmiş olacak. Gelecekte bir noktada atmosferden karbon toplamayı başarabiliriz, ama iklimsel kritik eşiklerden geriye dönme şansımız yok.¹⁰

Dünyanın büyük bir kısmının iklim stratejisini bu kadar tehlikeli ve belirsizliklerle dolu bir teknolojiyi temel alarak oluşturması endişe verici. Hatta KYDEB kavramının mucidi olan Obersteiner bile fikrinin kullanım biçimine dair kaygılarını ifade etti. Kendisi bu fikri tamamen bir “risk yönetimi stratejisi” olarak veya iklimsel geribesleme döngülerinin beklediğimizden daha kötü gerçekleşmesi halinde başvurulabilecek bir “frenleme teknolojisi” olarak ortaya koyduğu-

8. Pete Smith ve diğ., “Biophysical and economic limits to negative CO₂ emissions”, *Nature Climate Change* 6 (1), 2016, s. 42-50.

9. “Six problems with BECCS”, FERN bilgilendirme metni, 2018.

10. Henry Shue, “Climate dreaming: negative emissions, risk transfer, and irreversibility”, *Journal of Human Rights and the Environment* 8 (2), 2017, s. 203-16.

nu ifade ediyor. KYDEB acil koşullar altında salım hedeflerine ulaşmak için kullanabileceğimiz bir araç olarak kurgulanmıştı. Obersteiner, fikrinin modellemeciler tarafından 1,5 veya 2°C hedefinin altında kalmaya yönelik normal senaryolara dahil edilerek “yanlış biçimde kullanıldığını” söylüyor. Salım miktarlarında keskin düşüş çağrısı yapmaya çeken politika üreticileri KYDEB’yi statükoyu sürdürmenin bahanesi olarak sahiplendi. KYDEB’nin gündeme gelmesine önayak olan birtakım önemli aktörler de bu teknolojinin yalnızca küçük ölçekte kullanılabilecek şekilde kurgulandığına işaret ederek itirazlarda bulundu. En baştan itibaren bu sistemin geniş ölçekli uygulamasının toplumsal ve ekolojik bir felakete yol açabileceği konusunda uyarılarda bulundular. Fakat modellemeciler her şeye rağmen bildiğini okudu.¹¹

Zaman içinde KYDEB’ye karşı son derece sağlam bir bilimsel mutabakat oluştu. 2018’in başlarında, Avrupa Birliği’ndeki bütün devletlerin üniversitelerini çatısı altında toplayan Avrupa Akademileri Bilimsel Danışma Konseyi KYDEB’ye ve diğer negatif salım teknolojilerine bel bağlanmasını kınayan bir rapor yayınladı. Bilimsel dünyada bundan daha güçlü bir bildiri kaleme almak oldukça zordur. Raporda teknolojik fantaziler üstüne spekülasyonda bulunmaktan vazgeçip salımlarda keskin ve hızlı düşüşe ciddiyle odaklanmamız gerektiğine dikkat çekiliyordu.

Bütün bunlar KYDEB’nin iklim yıkımına karşı verdiğimiz mücadelede hiçbir payı olamayacağı anlamına gelmiyor elbette. Onun da geniş toplam içinde bir yeri olacaktır ve bu konudaki araştırmalara, deneylere yatırım yapmalıyız. Fakat modellemecilerin önerdiği ölçekte uygulanabilir bir şey olmadığını da kabullenmemiz gerekiyor. En son değerlendirmeler KYDEB’nin gezegensel sınırları aşmayacak, insanların gıda üretim sistemini bozmayacak şekilde güvenli kullanımı sonucunda küresel ölçekte salımları en fazla %1 azaltmayı sağlayabileceğini gösteriyor. Bu da önemli bir katkı muhakkak, fakat insanların başlangıçta teknolojiye biçtiği kurtarıcı kahraman rolünün çok uzağında.¹²

11. Hickman, “The history of BECCS”.

Yüzde 1,5 savaşı

IPCC bu eleştirileri de takip ediyor. Ekim 2018’de negatif salım teknolojilerine güvenemeyeceğimiz bir senaryoda küresel ısınmayı 1,5°C’nin altında tutmak için yapmamız gerekenlerin özetlendiği bir özel rapor yayınladılar. Rapor dünya medyasında bomba etkisi yarattı. Raporun temel bulgularını haberleştirmeyen kalmadı neredeyse: Küresel ısınmayı 1,5°C’nin altında tutabilmek için dünyanın toplam karbon salımını 2030 yılına kadar yarıya indirmemiz, 2050’den önce sıfırlamamız gerekiyordu.

Bu senaryonun ne kadar köklü değişimler gerektirdiğini özellikle vurgulamak lazım. Bu plana uymak için uygarlık olarak şu andaki gidişatımızı hızla tersine çevirmemiz gerekiyor. Son 250 yıl içinde dünya çapında fosil yakıtlara dayalı bir altyapı inşa ettik, şimdi bunu otuz yıl içinde kaldırıp atmamız icap ediyor. Her şeyin değişmesi gerekiyor, hem de bu kadar kısa bir süre içinde. İklim yıkımına tarihsel katkılarının büyüklüğü göz önüne alınınca, zengin ülkelerin salımlarını çok daha hızlı azaltması gerekecektir, daha yoksul ülkeler ise onlara kıyasla daha yavaş hareket edebilir. Stockholm Çevre Enstitüsü’nden biliminsanları zengin ülkelerin 2030’dan da önce sıfır salım seviyesine ulaşmaları gerektiğini hesap ediyor.¹³

IPCC raporu büyük bir itici güç oldu, insanları eyleme geçmeye teşvik etti. Avrupa’da, Kuzey Amerika’da öğrenciler iklim grevleri düzenledi. Londra’da Yok Oluş İsyanı (XR) hareketi Thames Nehri üzerindeki beş köprüyü kapatarak Birleşik Krallık hükümetini salım azaltacak adımları hızla atmaya çağırdı. Kamuoyu araştırmaları Birleşik Krallık nüfusunun büyük bir kısmının bu hareketin amaçlarını paylaştığını gösteriyordu. Sonraki aylarda siyasi gündem hiç kimsenin beklemediği şekilde değişti. Parlamento iklimsel acil durum

12. Daisy Dunne, “Geo-engineering carries ‘large risks’ for the natural world, studies show”, *Carbon Brief*, 2018.

13. Bkz. İklim Adaleti Referans Hesaplayıcı: calculator.climateequityreference.org.

ilan ederek 2050'ye kadar salımı sifıra düşürecek, hukuken bağlayıcı bir hedef beyanını oylayıp kabul etti. Bu hedef zengin ülkeler için daha önceden tespit edilmiş karbon azaltma takvimine göre geride kalsa da önemli bir değişime işaret ediyordu.

O esnada ABD'de de benzer bir hareket filizleniyordu. Şubat 2019'da Kongre üyesi Alexandria Ocasio-Cortez ve Senatör Edward Markey, ABD'nin %100 temiz enerjiye geçmesini hedefleyen on yıllık bir ulusal mobilizasyon süreci çağrısında bulunan Yeni Yeşil Mutabakat bildirisini yayınladı. Önerileri hızla kabul gördü, Demokratik Parti'nin ilerici kanadı öneriyi sahiplendi ve kamuoyu araştırmalarına göre Amerikalıların çoğu fikri onaylıyordu. Cumhuriyetçi Parti liderleri ve muhafazakâr medya öneriye var güçleriyle saldırıya başladı. Fakat ABD halkı ilk kez iklim politikaları hakkında açık bir tartışma yürütüyordu. İklim inkârcılığının bu kadar kök saldığı bir ülke için o zamana dek imkânsız gibi görünen bir şeydi bu.

Yeşil büyüme?

Bütün bunlar bizi yeni bir siyasi zemine ulaştırıyor. Yeni bir mutabakat ortaya çıktı. Yıllardır iklim krizinin piyasa mekanizmaları tarafından sihirli bir değnekle çözülmesini beklediysek de bu yaklaşımın artık işe yaramayacağı açık. Tek çözüm devletlerin çok büyük çaplı bir işbirliği yürütmesi. Yeni Yeşil Mutabakat savunucuları doğru bir şey söylüyor: Tarihte örneği görülmemiş ölçekte bir yenilenebilir enerji altyapısı için gereken kamu yatırımlarını yapmamız gerekiyor, tıpkı Müttefiklerin İkinci Dünya Savaşı'nı kazanmalarını sağlayan sanayi donanımı yenilenmesi sürecinde olduğu gibi.

Fakat bazı medya figürlerinin bu fikri ele alışında ve sunuşunda sorunlu yanlar var. Bunlardan kimileri temiz enerjiye geçişin kapitalizmi ekolojiye dair her türlü kaygıdan tamamen kurtaracağını iddia ediyor. Böylelikle “yeşil büyüme” sürecinin başlayacağını ve ekonomiyi sonsuza kadar genişletmeye devam edebileceğimizi söylüyorlar. Kulağa oldukça ikna edici gelen bir iddia bu. Son derece

bariz ve net görünüyor. Beklenebileceği üzere, ortodoks iktisatçı ve siyasetçiler bu fikri heyecanla sahiplendi. Fakat bu anlatıda bir dizi ciddi aksaklık var. Hatta bilimsanları daha da ileri giderek yeşil büyümeyi ampirik açıdan temelsiz ilan edip reddediyor.

Odaklanılması gereken asıl mesele şu: %100 yenilenebilir enerjiye geçişin mümkün olmasına rağmen, dünya ekonomisini şimdiki oranlarda büyütmeyle devam edersek bu işi 1,5 veya 2°C'nin altında kalacak hızda tamamlayamayacağız. Tekrar edelim: Daha fazla büyüme, daha fazla enerji ihtiyacı anlamına gelir, daha fazla enerji talebi de elimizde kalan kısa zaman içerisinde bu talebi karşılayacak kadar yenilenebilir enerji kapasitesine ulaşmayı zorlaştırıyor (ve muhtemelen imkânsız kılıyor).

Yanlış anlaşılacak istemem. Son yıllarda yenilenebilir enerji kapasitesi alanında olağanüstü ilerlemeler kaydedildi, bunu son derece sevindirici buluyorum. Bugün dünyada 2000 yılına göre yılda 8 milyar megavat saat daha fazla temiz enerji üretiliyor. Bu oldukça büyük, Rusya'nın tamamının enerji ihtiyacını karşılamaya yetecek kadar büyük bir miktar. Fakat aynı süre içerisinde ekonomik büyüme yüzünden enerji talebi 48 milyar megavat saat arttı. Başka bir deyişle, kullanıma sunulan onca temiz enerji yeni ortaya çıkan talebin bile ancak küçük bir kısmını karşılayabiliyor. Sürekli derinleşen bir kuyuya kürekle kum atmaya benziyor bu da. Temiz enerji üretimini ikiye, üçe katlayacak olsak bile toplam salım miktarında sıfır azaltım sağlamış oluyoruz. Karbon sıfırlama çabalarımızın altı sürekli büyüme tarafından oyuluyor.

Şöyle düşünelim. Dünya ekonomisini öngörülen oranlarda büyütmeyle devam edersek yüzyılın ortasında iki katına çıkarmış olacağız, yani şimdiki durumdan iki kat fazla çıkartım, üretim ve tüketim faaliyeti ortaya çıkacak ve bütün bunlar yaklaşık iki kat kadar nihai enerji tüketimine yol açacak.¹⁴ Bizim elimizdeki kısıtlı sürede *şimdiki* dünya ekonomisinin karbon salımını sıfırlamamız bile ina-

14. PwC tahminlerine göre dünya çapında GSYH 2050'ye dek yılda ortalama %2,6 artacak (toplamda 2,15 kat büyümüş olacak). GSYH ile enerji arasında var olan ilişkiyi hesaba katarsak enerji talebinin 2050 yılına gelindiğinde 1,83 kat art-

nılmaz derecede zor olacakken, bunun iki katını sıfırlamak imkânsız. Böyle bir senaryo (aslında yine de tehlikeli bir sınır olan) 2°C hedefini tutturabilmek için yılda %7 karbon azaltımı, 1,5°C için ise yılda %14 karbon azaltımı yapmamız gerektiği anlamına geliyor. Bu da biliminsanlarının en iyimser kapasite hesaplarını bile iki-üç kat aşıyor.¹⁵ Bir araştırma ekibinin ifadesiyle, böyle bir senaryo “hali-hazırda erişilebilir olarak görülen kapsamın oldukça uzağında” kalıyor.¹⁶

Sürekli büyümeteki ısrarımız önümüzdeki görevi olması gerektiğinden çok daha zor hale getiriyor. Adeta bu ölüm kalım savaşını yokuş yukarı, gözleri kapalı, elleri arkadan bağlı halde vermeyi seçiyoruz. Oyunu bile isteye zorlaştırıyoruz.

Bu kanaat kimileri en yüksek mevkilerde bulunan çok sayıda biliminsanı tarafından paylaşıyor. IPCC bile, enerji talebinin artmaya devam etmesi halinde KYDEB ve diğer spekülative teknolojiler olmadan 2050 yılına kadar sıfır salım seviyesine ulaşmamıza yetecek hızda temiz enerjiyi kullanıma sokmanın uygulanabilir bir yöntemi olmadığını kabul ediyor.¹⁷ Başarılı olmak istiyorsak bunun tam tersini yapmalı, enerji tüketimini azaltmalıyız.

*

miş olacağını söyleyebiliriz. Tabii ki yenilenebilir enerji kaynakları fosil yakıtlardan daha verimli ve başka hiçbir şey değişmese dahi 2050'ye kadar yenilenebilir enerjiye geçiş yapmak toplam enerji kullanımının artmamasını da sağlayabilir, ama ortaya çıkan miktar yine de büyümenin olmadığı bir senaryoya göre 1,83 kat fazla enerji kullanımı içeriyor olacak (bütün enerji kaynağı kombinasyonları açısından).

15. Bu karbon azaltma rakamları, hedef eşiğin altında kalma şansını %66 olarak kabul ediyor ve dünyanın ortalama GSYH'sinde yıllık %2,6 büyüme olacağını öngörüyor. En iyimser senaryolardaki azami karbon azaltım oranı yılda %4. Bu konudaki literatüre ayrıntılı bir bakış için bkz. Hickel ve Kallis, “Is green growth possible?”

16. Christian Holz ve diğ., “Ratcheting ambition to limit warming to 1.5 C: trade-offs between emission reductions and carbon dioxide removal”, *Environmental Research Letters* 13 (6), 2018.

17. IPCC'nin 2018 raporunda KYDEB kullanmadan 1,5°C sınırının altında ka-

Bu sorunu bir kenara bıraksak bile karşımıza doğrudan temiz enerjinin kendisiyle ilgili bir mesele daha çıkıyor. “Temiz enerji” ifadesini duyunca normal olarak aklımızda sıcacık güneş ışığına, ferahlatıcı rüzgârlara dair mutlu masum görüntüler canlanıyor. Güneş ışığının ve rüzgârın temiz olduğuna şüphe olmasa da bunlardan enerji elde etmek için gereken altyapı temiz değil. Tam tersi. Yenilenebilir enerjiye geçiş metal ve nadir toprak elementi madenciliğinde müthiş bir artış gerektiriyor, bunun da ciddi ekolojik ve toplumsal maliyetleri var.

Dünya Bankası 2017 yılında bu sorunu etraflıca ele alan ilk raporu yayınladı.¹⁸ Raporda 2050’ye kadar yılda yaklaşık 7 teravat enerji üretebilecek miktarda güneş ve rüzgâr enerjisi tesisi inşa edebilmek için gereken malzeme ihtiyacındaki artış modellemelerine yer veriliyordu. 7 teravat, dünya ekonomisinin yarıdan biraz azının enerji talebini karşılamaya yetecek miktarı ifade ediyor. Dünya Bankası’nın verdiği sayıları ikiye katlayacak olursak (az miktarda hidroelektrik, jeotermal ve nükleer enerjiyi hesaba katmadan) sıfır karbon seviyesine ulaşmak için gereken miktara ulaşıyoruz. Sonuçlar oldukça sarsıcı: Bu hedefe ulaşabilmek için 34 milyon ton bakır, 40 milyon ton kurşun, 50 milyon ton çinko, 162 milyon ton alüminyum ve en az 4,8 milyar ton demir gerekiyor.

Kimi durumlarda, yenilenebilir enerjiye geçiş halihazırdaki malzeme çıkartım seviyelerinde müthiş artışlar yaşanması anlamına geliyor. Örneğin rüzgâr türbinleri için gerekli bir element olan neodim çıkartma faaliyetinin şimdikine kıyasla yaklaşık %35 artması gerekiyor. Dünya Bankası hesaplarını üst sınırdan değerlendirirsek bu oran iki katına kadar çıkabilir. Aynısı güneş panellerinde kullanılan

linabileceğini öngören tek bir senaryo var. O da enerji ve malzeme kullanımında kayda değer bir düşüşü temel alıyor. Raporun temel aldığı makale: Grubler ve diğ., “A low energy demand scenario for meeting the 1.5°C target.” Konuya dair bir tartışma için bkz. Hickel ve Kallis, “Is green growth possible?”.

18. Dünya Bankası, *The Growing Role of Minerals and Metals for a Low-Carbon Future*, 2017.

temel bileşenlerden biri olan gümüş için de geçerli. Gümüş madenciliğinin %38 ila %105 artması gerekecek. Yine güneş enerjisi teknolojisi için vazgeçilmez bir element olan indiyuma yönelik talep üç kattan fazla artacak, bu artışın %920 seviyesine kadar çıkması ihtimal dahilinde.

Bir de enerji depolamak için kullanmamız gereken piller meselesi var. Güneş parlamaz, rüzgâr esmezken enerji akışını sürdürebilmek için şebekelere bağlı devasa piller gerekecek. Bu da 40 milyon ton lityuma ihtiyacımız olduğu anlamına geliyor. Yani bugünkü lityum çıkartma faaliyeti %2700 gibi dudak uçuklatıcı bir oranda artacak.

Bunlar sırf elektrik için gerekenler. Bir de taşıtları hesaba katmamız gerekiyor. 2019 yılında önde gelen bir grup Britanyalı bilim insanı, Birleşik Krallık İklim Değişikliği Komitesine bir mektup yazarak elektrikli arabaların ekolojik etkilerine dair kaygılarını dile getirdi.¹⁹ Tabii ki onlar da içten yanmalı motor satışını ve kullanımını mümkün olan en kısa sürede sona erdirmemiz gerektiğine katılıyor. Fakat sayıları iki milyara ulaşması beklenen araçların elektrikli modellerle değiştirilmesinin madencilik faaliyetlerinde müthiş bir artışa neden olacağına dikkat çekiyorlar: Bugünden 2050 yılına kadar neodim ve disprosium madenciliğinin %70 daha artması, bakır madenciliğinin iki kat, kobalt madenciliğinin de neredeyse dört kat artması gerekecek. Evet, elektrikli arabalara geçmeliyiz ama eninde sonunda kullandığımız arabaların sayısını da büyük oranda azaltmamız gerekiyor.

Buradaki mesele önemli mineralleri tüketecek olmamız değil, gerçi bu da ayrı bir problem haline gelebilir. Asıl mesele, bütün bunların zaten var olan aşırı madencilik problemini daha da kötüye götürecektir olması. Madencilik faaliyetleri ormansızlaştırmanın, ekosistem çöküşünün ve biyoçeşitlilik kaybının dünyadaki en büyük nedenleri arasında yer alıyor. Dikkatli hareket etmezsek artan yenilenebilir enerji talebi bu krizi çok daha derinleştirebilir.

19. "Leading scientists set out resource challenge of meeting net zero emissions in the UK by 2050", Natural History Museum, 2019.

Örneğin gümüşü ele alalım. Meksika'da dünyanın en büyük gümüş madenlerinden biri olan Peñasquito madeni bulunuyor. 100 kilometrekareye yakın bir alana yayılan bu madenin sırf kapladığı alan bile dudak uçuklatıyor. Dağların ortasında açılmış bu açık madenin iki yanında bir buçuk kilometre uzunluğunda iki atık sahası bulunuyor, toksik tortuyla dolu atık barajı da elli katlı gökdelen yüksekliğinde, on bir kilometre uzunluğunda bir duvarla çevrili. Dünyadaki en büyük rezervlerden birine sahip olan bu madenden, on yıl içinde kaynakları tükenene dek 11.000 ton gümüş çıkarılacak.²⁰ Dünya ekonomisini yenilenebilir enerjiye geçirebilmek için Peñasquito büyük-lüğünde 130 madene daha ihtiyacımız var. Sadece gümüş için.

Lityum da başka bir ekolojik felaket. Tek bir ton lityum elde etmek için iki milyon litreye yakın su tüketiliyor. Şimdiki seviyelerde bile lityum madenciliği büyük sorunlara yol açıyor. Dünyanın lityum rezervlerinin büyük kısmının bulunduğu And Dağları'nda maden şirketleri yeraltı sularını hızla tüketerek çiftçilerin sulama suyunu yok ediyor. Pek çok çiftçi şimdiden başka seçeneği kalmadığı için topraklarını terk ediyor. Bir yandan da lityum madenleri kaynaklı kimyasal sızıntılar Şili'den Arjantin'e, Nevada'dan Tibet'e pek çok yerde nehirleri zehirleyerek koca koca tatlı su ekosistemlerini bile yok ediyor. Yoğun lityum talebi daha yeni başlıyor ama felakete yol açmaya başladı bile.²¹

Bütün bu bahsettiklerimiz dünya ekonomisinin 2050 yılına kaddarkı enerji ihtiyacını karşılamak için gerekenler. Gelecekteki büyümeyi de hesaba kattığımızda işler iyice çığrından çıkıyor. Enerji talebi artmaya devam ettikçe yenilenebilir enerji üretimi için gereken malzemelerin madenciliği de hızla artacak, biz büyüdükçe durum kötüleşecek. Tam enerji dönüşümünü sağladıktan sonra bile, dünya ekonomisini öngörülen oranlarda büyütmeye devam edebilmek için dünyadaki güneş panellerinin, rüzgâr türbinlerinin ve pillerin sayısını sonsuza dek her otuz ila kırk yılda ikiye katlamamız gerekecek.

20. www.miningdataonline.com verilerine göre.

21. Amit Katwala, "The spiralling environmental cost of our lithium battery addiction", *WIRED*, 2018.

Enerji dönüşümü için gereken önemli malzemelerin büyük kısmının Küresel Güney’de yer aldığını akıldan çıkarmamakta fayda var. Latin Amerika, Afrika ve Asya’nın belli bölgeleri muhtemelen yeni bir kaynak yağmasının hedefi haline gelecek, belki de bazı ülkeler yeni sömürgecilik biçimlerinin kurbanı olacak. On altıncı, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda yaşanan altın ve gümüşe hücum sürecinde Güney Amerika’da bunlar yaşandı. On dokuzuncu yüzyılda aynı şey Karayipler’de pamuk ve şeker üretimi için gereken toprak için tekrarlandı. Yirminci yüzyıla gelince konu Güney Afrika’daki elmas, Demokratik Kongo Cumhuriyeti’ndeki kobalt ve Ortadoğu’daki petrol oldu. Yenilenebilir enerji furiasının da benzer şiddet biçimleri içereceğini tahmin etmek zor değil.

Tedbir almazsak temiz enerji şirketleri de fosil yakıt şirketleri kadar yıkıcı sonuçlara yol açabilir. Siyasetçileri satın alabilir, ekosistemleri yok edebilir, çevre yasalarının aleyhinde lobicilik faaliyeti yürütebilir, hatta günümüzde süregiden bir trajediyi devam ettirerek yollarına çıkan toplum önderlerine suikast düzenleyebilirler.²² Bu önemli bir mesele. Yeni Yeşil Mutabakat’ı ya da hızlı enerji dönüşümü öngören başka planları destekleyen ilerici insanlar genelde toplumsal ve ekolojik adalet ilkelerini de destekliyor. Bu geçişin adil olmasını istiyorsak yenilenebilir enerji kullanımını sürekli artırmayacağımızı kabul etmemiz gerekiyor.

Bu problemi nükleer enerji sayesinde aşabileceğimizi düşünenler var. Nükleer enerjinin genel toplam içinde belli bir paya sahip olması gerektiğine şüphe yok. Fakat bu enerji türünün de kendi sınırlılıkları var. Temel mesele, yeni nükleer enerji santralleri kurup işler hale getirmenin çok uzun sürmesi. Dolayısıyla yüzyılın ortasına kadar sıfır salım hedefine ulaşmamızda bunların bize çok katkısı olmayacak. Bazı biliminsanları nükleer enerjinin uzun vadede bile 1 teravat sınırının ötesine geçemeyeceğinden endişe ediyor.²³ Ayrıca, herhangi bir nedenle iklimi dengeye oturtmayı başaramazsak (ki bu

22. Jonathan Watts, “Environmental activist murders double in 15 years”, *Guardian*, 2019.

23. Derek Abbott, “Limits to growth: can nuclear power supply the world’s needs?”, *Bulletin of the Atomic Scientists* 68 (5), 2012, s. 23-32.

gayet olası) nükleer enerji santrallerinin bulunduğu bölgeler şiddetli fırtınalara, yükselen denizlere ve başka felaketlere maruz kalarak birer radyasyon bombasına dönüşebilir. Günbegün ağırlaşan iklim yıkımı süreci hesaba katılınca nükleer enerjiye çok fazla bel bağlamak tehlikeli bir kumara dönüşebilir.

Füzyon enerjisine gelince, bu konuda sık sık tekrar edilen bir şaka var: “Mühendisler yaklaşık altmış yıldır füzyon enerjisinin on yıl içinde kullanılmaya başlanacağını söylüyor.” Başarılı füzyon tepkimeleri yaratmayı başarmış olsak da bu sürecin ürettiğinden fazla enerjiye ihtiyaç duyması gibi bir problemimiz var. Şu sıralarda Fransa’da yürütülen büyük bir füzyon deneyi bu sorunu çözmeye belki yardımcı olabilir (“belki”nin altını çizmekte fayda var), ama en iyimser tahminler bile bunun on yıldan önce gerçekleşmeyeceğini söylüyor. Füzyon enerjisinin şebekeye verilebilmesi için bir on yıl daha geçmesi, enerji miktarının artması için birkaç on yıl daha geçmesi gerekecektir. Dolayısıyla ihtimaller heyecan verici olsa da şimdiye kadar ortaya çıkan sonuçlar o kadar ümitlendirici değil, zaten beklenmesi gereken süre de çok fazla. Belki bu yüzyıl bitmeden füzyon enerjisine sahip olacağız ama bunun güvenli karbon bütçesini aşmama hedefinde güvenebileceğimiz bir enerji türü olmadığı açık. Mucizevi bir teknolojik sıçrama gerçekleşmedikçe enerji geçişinin büyük oranda güneş ve rüzgâra odaklanması gerekiyor.

Bütün bunlar, hızla yenilenebilir enerjiye geçmemiz gerektiğine itiraz etmek için sebep oluşturmuyor. Yenilenebilir enerjiye kesinlikle, derhal geçmeliyiz. Fakat bu geçişin teknik olarak uygulanabilir, ekolojik açıdan tutarlı ve toplumsal anlamda adil olmasını istiyorsak toplam enerji talebini bugünkü oranlarda büyültmeye devam edebileceğimiz hayalinden kurtulmak zorundayız. Başka bir yaklaşım benimsememiz gerekiyor.

Gezeğenin yeniden çevrimi

Büyümenin devam etmesi gerektiğini savunanlar ortaya çıkan yeni kanıtlar karşısında gitgide daha uçuk fikirlere sarılmaya başladı. Bu fikirler KYDEB'nin de ötesine geçti, büyük çaplı jeomühendislik uygulamalarına dayanan bilimkurguvari tekno-çözümler birbiri ardına sıralandı. Çoğu, uygulanması son derece zor ve pahalı planlar, öyle ki doğrudan salımı azaltma maliyetini kabullenmek daha makul bir seçenek haline gelebiliyor. Fakat bu planlar arasında öne çıkan ve epeyce ilgi gören bir tanesi var. Adına güneş ışıması yönetimi deniyor.

Bu fikir bir jet filosu kullanarak stratosfere aerosoller püskürtülmesi, böylelikle dünyanın etrafında güneş ışığını yansıtacak, dolaşısıyla gezeğenin soğumasına yol açacak bir örtü oluşturulmasına dayanıyor. Bu oldukça düşük maliyetli ve uygulaması kolay bir yöntem. Hatta o kadar kolay ki, bilimsanları yetkilendirilmemiş kimselerin (örneği kafasına göre hareket eden bir milyarderin ya da deniz suları tarafından yutulmak üzere olan bir ada devletinin) bu planı kendi kendilerine uygulamaya sokmasından endişe ediyor. Güneş ışıması yönetimi konusunda bir dizi ülke araştırmalar yaptırıyor, fosil yakıt şirketlerinin yöneticileri bu planı iş modellerini sürdürmelerine yarayabilecek bir çözüm olarak görüyor.

Fakat bu yöntemin de riskleri var. Elimizdeki modeller, uygulamanın ozon tabakasında delikler oluşturabileceğini, fotosentezi yavaşlatarak tarım verimliliğini düşürebileceğini, dünyanın yağış döngülerini ve hava sistemlerini geri dönüşü olmayacak şekilde değiştirebileceğini gösteriyor. Bunların da çoğu Küresel Güney'i zora sokacak riskler. Güneş ışımasını yönetimi konusunda çalışan bilimsanı Jonathan Proctor, "tedavinin yan etkileri hastalığın kendisi kadar kötü," diyor. Bu alanda çalışan başka bir uzman olan Janos Pasztor da ortaya çıkabilecek sonuçların tahmin edebildiklerimizin ötesine geçebileceğini belirtiyor: "Dünyanın atmosferi inanılmaz derecede karmaşık bir yapı (...) süperbilgisayarlar sayesinde bilgisayar mo-

dellemesi teknolojisini ilerlettik ama atmosferi nasıl modelleyebileceğimizi hâlâ tam olarak bilmiyoruz.”²⁴

Bunların ötesinde, bu çözümün belki de en sorunlu yanı, aerosollerin stratosferde sonsuza dek kalmayacak olması; dolayısıyla planın işleyebilmesi için jet filosunun sürekli bu işi sürdürmesi gerekecek. Sürecin herhangi bir sebeple aksaması halinde başımız yine belaya girecek: Sıcaklıklar yine hızla yükselmeye devam edecek, on yıl kadar kısa bir süre içinde birkaç derece birden yükselecek. “Sonlandırma şoku” denen bu ani ısınma, ülkelere duruma uyum sağlayabilmeleri için gereken süreyi tanımayacak. Ekosistemler bu muazzam baskı karşısında çökecek, çok sayıda tür yok olacak.²⁵ Biliminsanları bu yöntemin haddinden fazla riskli olduğunu, bütün jeomühendislik projeleri gibi hızla salım azaltma hedefinden uzaklaşmamıza yol açabilecek tehlikeli bir sapma olduğunu düşünüyor.

Jeomühendislik alanına yönelik giderek artan merak ve hayranlığa dair durup bir düşünmek gerekiyor. Jeomühendisliğin ilginç yanı, en başta başımızı belaya sokan mantığı bire bir taşıması: Canlı bir sistem olan gezegenimizin “doğa” olarak adlandırılıp geçilecek, üstünde tahakküm kurulacak, fethedilecek, kontrol altına alınacak bir dizi edilgen malzemedan ibaret olduğu düşüncesini taşıması. Jeomühendislik, ikiciliği Bacon ve Descartes’ın bile hayal edemeyeceği seviyelere taşıyarak kapitalizmin sonsuza dek devam edebilmesi için gezegenin insan iradesine teslim olması gerektiği bir noktaya vardiıyor. Jeomühendislikteki temel aksaklık, ekolojik krizi bu duruma yol açan bakış açısıyla, aynı kibirli tepeden bakışla çözmeye çalışması. Ama daha acil düzeyde önemli olan nokta, bu yaklaşımın ekolojik açıdan tutarlı olmaması. Güneş ışıması yaşadığımız krizin sadece belli bir kısmını ilgilendiriyor. Deniz asitleşmesi, ormansızlaşma, toprak yitimi, toplu yok oluş gibi süreçleri yavaşlatmakla hiçbir ilgisi yok. Bu da bizi bir sonraki konumuza getiriyor.

24. Bu iki alıntının da kaynağı: Kate Aronoff, “Inside geo-engineers’ risky plan to block out the sun”, *In These Times*, 2018.

25. Trisos, C. H. ve diğ., “Potentially dangerous consequences for biodiversity of solar geo-engineering implementation and termination”, *Nature Ecology & Evolution*, 2018.

Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak

Sırf zihin alıştırması olsun diye, bunların hiçbirinin sorun olmadığı-nı varsayalım. Kanıtları bir kenara atalım, bir yandan dünya ekonomisini büyötmeye devam ederken bir şekilde temiz enerjiye geçiş yapabildiğimizi, enerji talebini de –beraberinde getireceği madencilik faaliyeti gereksinimini ya da dünyanın zaten sömürölmekte olan bölgeleri üstünde yaratacağı baskıyı– hesaba katmaksızın sonsuza kadar artıracılabileceğimizi varsayalım. Diyelim ki yarın füzyon enerjisini bulacağız ve on yıl içinde de yaygınlaştıracacağız. Bu senaryoda yeşil büyüme için gereken her şey yerine gelmiş oluyor, değil mi?

Bu bakış açısıyla ilgili problem, önemli ve üzerinden atlanamayacak bir meseleyi gözden kaçırmaması: salımlar krizin yalnızca bir parçası. İklim yıkımına ek olarak şimdiden başka gezegensel sınırları da aşıyoruz, her yıl artan malzeme ve maden ihtiyacı bu süreçleri sürekli hızlandırıyor. Mesele sadece ne tür enerji kullanacağımız değil, o enerjiyle ne yaptığımız.

%100 temiz bir enerji sistemine sahip olsak bile, o enerjiyle ne yapacağız? Fosil yakıtlarla ne yapıyorsak aynı şeyleri yapacağız: Daha fazla ormanı yok edecek, daha fazla balık avlayacak, daha fazla dağı maden için deiecek, daha çok yol yapacak, endüstriyel tarım alanlarını genişletecek, çöplöklere daha da çok atık göndereceğiz ve bunların hepsi gezegenimizin artık kaldıramayacağı ekolojik sonuçlar doğuracak. Bunları yapmaya devam edeceğiz çünkü ekonomik sistemimiz üretimin ve tüketimin üstel olarak artmasını gerektiriyor. Hatta “yeşil büyüme” sistemini besleyecek temiz enerji sistemini kurma planının arkasındaki asıl niyet de üretime ve tüketime devam edebilmek. Yoksa neden enerji tüketimini artırmaya devam etmemiz gereksin ki?

Temiz enerjiye geçiş bu diğer ekolojik yıkım biçimlerini yavaşlatmaya yaramayacak. Ekolojik çöküşün dolusuna tutulacaksa iklim krizi yağmurundan kaçmanın pek bir anlamı yok.

*

Yeşil büyüme yanlılarının buna da verecek bir cevabı var. GSYH büyümesi ile kaynak kullanımını “ayrıştırmak” gerektiğini söylüyorlar. Ekonomik faaliyetleri maddeye dayanmaktan çıkarıp, kaydıleştirip bir yandan kaynak kullanımını sürdürülebilir seviyeye geriletirken bir yandan da GSYH’yi artırmamamız için bir neden yok diyorlar. Tabii ki tarihte GSYH artışının beraberinde hep kaynak kullanımını artışı da getirdiğini kabul ediyorlar. Fakat bunun esasen *dünya genelindeki* durum olduğunu iddia ediyorlar. Onlara göre, teknolojik açıdan gelişmiş ve üretimden ziyade hizmet sektörüne odaklanan kimi yüksek gelirli ülkelere bakarsak, gelecekteki ihtimallere dair bir fikir sahibi olabiliriz.

Bu argümanlar ilk kez dillendirildiğinde sanki bunları destekleyecek birtakım ilginç kanıtlar da var gibiydi. Yeşil büyüme yanlıları Birleşik Krallık’ta, Japonya’da ve bir dizi başka zengin ülkede en azından 1990’dan beri GSYH’nin artmasına rağmen “yurtiçi malzeme tüketimi”nin (YMT) azaldığına dikkat çekiyordu. ABD’de bile YMT son yirmi yıl içinde az çok dengeye oturmuştu. Bu veriler birtakım acar gazeteciler tarafından alınıp zengin ülkelerin maddi malzeme kullanımı açısından “zirve noktasını” gördükleri, artık “kaydıleşmeye” başladıkları şeklinde sunuldu – demek ki bundan böyle ekolojik etkilerini dert etmeden sonsuza dek GSYH’yi artırabilme-miz mümkün olacaktı.

Fakat ekolojistler bu iddiaları öteden beri reddediyor. YMT ile ilgili sorun, hayati bir noktayı gözden kaçırması: Ülkede tüketilen ithal mallar ölçüme dahil edilmekle birlikte, ithal malların üretiminde kullanılan kaynaklar ölçümün kapsamı dışında kalıyor. Zengin ülkeler üretimi büyük oranda –genelde Küresel Güney’de yer alan– başka ülkelere kaydırdığı için, kaynak kullanımının bu boyutunu kendi muhasebe defterlerinden çıkarıp atıyorlar. Biliminsanları bu nedenle YMT yerine ülkelerin yaptığı ithalatın arkasındaki kaynak kullanımını da hesaba katan “malzeme ayakizi” adlı bir ölçek kullanmayı tercih ediyor.

Bu daha bütüncül ölçeği kullanınca zengin ülkelerin malzeme

tüketiminin hiç de azalmadığını görüyoruz. Hatta son yıllarda epeyce artmış, GSYH büyüme hızını bile aşacak noktaya gelmiş durumda. Ortada bir “ayrıştırma” yok, muhasebe hilesi var.²⁶

Anlaşıldı ki öve öve bitirilemeyen “hizmet sektörüne yönelim”, konu zengin ülkelerin kaynak tüketim yoğunluğu olunca herhangi bir iyileşmeye yol açmamış. Yüksek gelirli ülkelerde, sanayisizleşmenin başladığı 1990’lardan bu yana hızla büyüyen hizmet sektörü GSYH’nin %74’üne denk geliyor ama yüksek gelirli ülkelerin malzeme kullanımı GSYH büyümesini bile aşan bir oranda artıyor. Nitekim, yüksek gelirli ülkeler GSYH’ye katkısı anlamında en büyük hizmet sektörlerine sahip olsalar da kişi başına düşen malzeme ayakzinde de en yüksek değerlere sahipler. Hem de açık ara. Aynı şey dünya geneli için de geçerli. Dünya Bankası verilerine göre hizmetler 1997’de GSYH’nin %63’ünü oluştururken 2015’te %69 seviyesine yükseldi. Fakat aynı süre içersinde dünya çapındaki malzeme kullanımı da arttı. Başka bir deyişle, hizmetlere geçiş yaparken bile dünya ekonomisinin kaydıleşmekten ziyade *yeniden maddileştğini* gördük.

Bu tuhaf sonucu nasıl izah edebiliriz? Bunun bir sebebi, insanların hizmet ekonomisinden elde ettiği geliri maddi malları satın almakta kullanması. İnsanlar YouTube’dan da para kazansa sonunda mobilya gibi, araba gibi şeyler satın alıyor. Ayrıca hizmetlerin doğrudan yoğun malzeme kullanımına endeksli olması da bir diğer önemli etken. Turizm sektörünü ele alalım. Turizm hizmet olarak sınıflandırılıyor ama sürdürülebilmesi için havaalanları, uçaklar, otobüsler, cruise gemileri, tatil köyleri, oteller, yüzme havuzları, eğlence parkları gibi –kendileri de hizmet çatısı altında toplanan– öğelerden oluşan muazzam bir maddi altyapıya ihtiyaç var.

Şu âna kadarki verilere bakarak hizmet sektörüne kaymanın sihirli bir şekilde kaynak tüketimimizi azaltacağına inanmak için sebep yok. Bu efsaneyi kaldırıp atma vakti geldi.

26. Bkz. Hickel ve Kallis, “Is green growth possible?”; Haberl ve diğ., “A systematic review of the evidence on decoupling”; ve Vadén ve diğ., “Decoupling for ecological sustainability”.

Başka bir önemli gidişat da söz konusu. Yeryüzünden belli bir maddeyi aynı miktarda çıkarmak her geçen yıl zorlaşıyor. Yüzeye yakın, çıkarması kolay her şey çoktan çıkarıldı. Kolay erişilebilir mineral ve maden rezervlerini tükettikçe daha fazlasına ulaşabilmek için daha derinlere inmemiz, daha şiddetli yollara başvurmamız gerekiyor. Petrol şirketlerinin kalan yakıt rezervlerine ulaşabilmek için hidrolik kırma, derin deniz sondajı ve benzeri “zor oyunlara” başvurmak zorunda kaldığını biliyoruz. Böylece aynı miktarda yakıtı elde etmek için daha fazla enerji ve daha fazla malzeme kullanıyorlar. Birleşmiş Milletler Çevre Programı’na (UNEP) göre yüz yıl öncesine göre her bir birim metal için çıkarılması gereken malzeme miktarı üç kat arttı.²⁷ Bu durumun bir sebebi de metal cevherindeki kalite düşüşü (sadece son on yıldaki düşüş miktarı %25’i buluyor), yani aynı miktarda nihai ürünü elde edebilmek için daha fazla cevher çıkarıp işlememiz gerekiyor.²⁸ Başka bir deyişle, madencilik teknolojisindeki önemli ilerlemelere rağmen madencilik faaliyetlerinin malzeme kullanım yoğunluğu iyiye değil *kötüye* gidiyor. BM için çalışan biliminsanları bu kötü gidişatın devam edeceğini belirtiyorlar.

Yeşil büyüme yanlıları bu verilere de el yükselterek yanıt veriyor. Bunların geçmişte kaldığını söylüyorlar. Bir şeyin daha önce yapılmadı diye imkânsız görülmemesi gerektiğini söylüyorlar. Hâlâ gelecekteki gidişatımızın değiştirilebileceğini; doğru teknolojiyi kullanır ve doğru politikalar uygularsak her şeyin yoluna gireceğini savunuyorlar. Devletlerin madencilik faaliyetlerini daha çok vergilendirip bu parayla verimlilik artırıcı yatırımlar yapabileceğini söylüyorlar. Bütün bunlar sonucunda insanların tüketim alışkanlıkları daha az kaynak kullanan mallara doğru yönelmeyecek midir? İnsanlar paralarını örneğin filmlere, tiyatro oyunlarına, yogaya, restoranlara, yeni yazılımlara harcayacaktır ve böylelikle de GSYH sonsuza kadar artarken kaynak kullanımı azalacaktır denilemez mi?

27. International Resource Panel (Uluslararası Kaynak Paneli), *Decoupling 2* (BM Çevre Programı, 2014).

28. Guiomar, Calvo ve diğ., “Decreasing ore grades in global metallic mining: A theoretical issue or a global reality?”, *Resources* 5 (4), 2016.

Bunlar kulağa makul gelen, iç rahatlatıcı akıl yürütmeler. Neyse ki elimizde artık doğruluklarını sınamaya yarayacak kanıtlar var. Son birkaç yıl içersinde biliminsanları politika değişikliklerinin ve teknolojik yeniliklerin malzeme kullanımı üzerindeki etkisini tespit etmekte kullanılabilecek bir dizi model geliştirdi. Sonuçlar oldukça şaşırtıcı.

*

İlk araştırma, Alman araştırmacı Monika Dittrich öncülüğünde bir grup biliminsanı tarafından 2012 yılında yayınlandı.²⁹ Araştırma ekibi, ekonomik büyüme bugünkü gibi, yılda %2 ila %3 oranında artmaya devam ederse dünyadaki kaynak kullanımının ne olacağını gösteren gelişmiş bir bilgisayar modeli kullandı. Biliminsanları insanların malzeme kullanımının GSYH ile bire bir aynı oranda artacağı sonucuna ulaştı. Elimizdeki verilere göre 2050 yılına kadar 200 milyar ton sınırını geçeceğimiz, güvenli sınırın dört kat üstüne çıkacağımız anlamına geliyor bu. Felaket.

Araştırma ekibi bir kez de bütün ülkelerin hemen şimdi verimli kaynak kullanımı konusunda var olan en iyi uygulamaları benimseyeceği aşırı iyimser bir senaryoyu çalıştı. Sonuçlar daha iyiydi, bu kez kaynak kullanımı daha yavaş artıyordu. Ama yine de artıyordu. Kaynak kullanımının GSYH'den daha yavaş artmasına *görelî* ayrışma deniyor. Bu da bizim ihtiyacımız olan *mutlak* ayrışmanın çok uzağında kalıyor. Dolayısıyla yeşil büyüme diye bir şeyin mümkün olmadığını görüyoruz burada.

2016'da başka bir grup biliminsanı farklı bir senaryo üzerinde çalışarak, dünyadaki bütün ülkeler var olan en iyi uygulamaların ötesine geçmek üzerinde uzlaşırsa ne olacağını hesaplamak için kolları sıvadı.³⁰ Ekibin kurguladığı en iyi durum senaryosunda, karbo-

29. Monika Dittrich ve diğ., *Green Economies Around the World?* (SERI, 2012).

30. Heinz Schandl ve diğ., "Decoupling global environmental pressure and economic growth: scenarios for energy use, materials use and carbon emissions", *Journal of Cleaner Production* 132, 2016, s. 45-56.

nun ton maliyetini 236 dolara çıkaran (dolayısıyla malzeme çıkarım ve nakliye masraflarını artıran) bir vergi uygulanacağı ve kaynak kullanımdaki verimliliğimizi iki kat artıran yeni teknolojilerin ortaya çıkacağı varsayıyordu. Sonuçlar Dittrich'in çalışmasıyla neredeyse bire bir aynıydı. Kaynak kullanımı bu kadar zorlayıcı şartlar altında bile artıyordu. Ne mutlak ayrışma vardı ne yeşil büyüme.

Son olarak, 2017'nin sonlarında, vaktiyle yeşil büyüme teorisini var gücüyle destekleyen bir kurum olan UNEP tartışmaya dahil oldu.³¹ Karbonun ton başına maliyetinin 573 dolar gibi son derece yüksek bir düzeye çıkarıldığı, kaynak çıkarma vergisinin uygulandığı, teknolojik yeniliklerin devletlerin güçlü desteğiyle hızlanacağını varsayıldığı yeni bir senaryoyu test ettiler. Sonuçlar mı? Kaynak kullanımı *yine de artıyor*, yüzyılın ortasında neredeyse iki katına çıkıyordu. Bu yönde sonuçlar ortaya çıktıkça UNEP de ister istemez pozisyon değiştirdi ve yeşil büyümenin tatlı bir hayalden ibaret olduğunu, GSYH ile malzeme kullanımını dünya ölçeğinde mutlak düzeyde ayırıştırmanın mümkün olmadığını kabullendi.

Bütün bunlar ne anlama geliyor? Bu acayip sonuçları neyle açıklayabiliriz?

Teknolojiyle ilgili mesele

1865'te, Sanayi Devrimi esnasında, İngiliz iktisatçı William Stanley Jevons tuhaf bir şey fark etti. James Watt, daha önceki benzerlerine göre çok daha verimli çalışan, üretilen birim başına daha az kömür harcayan buharlı makineyi daha yeni icat etmişti. Herkes bu icat sayesinde toplam kömür tüketiminin azalacağını varsayıyordu. Fakat tuhaf bir şekilde bunun tam tersi gerçekleşti, İngiltere'deki kömür tüketiminde büyük bir artış yaşandı. Jevons verimlilikteki iyileştirmenin para tasarrufu sağladığını, kapitalistlerin de bu tasarrufları

31. International Resource Panel (Uluslararası Kaynak Paneli), *Assessing Global Resource Use* (BM Çevre Programı).

üretimi genişletecek şekilde yatırımlara dönüştürmesi sonucunda bu durumun yaşandığını tespit etti. Böylelikle ekonomi büyüyordu, ekonomi büyüdükçe de kömür ihtiyacı artıyordu.

Bu tuhaf sonuca Jevons Paradoksu denmeye başladı. Modern iktisatta ise bu fenomen, 1980'lerde konuyu ele alıp açıklayan iktisatçıların isimleriyle, Khazzoom-Brookes Postülası olarak biliniyor ve sadece enerjiyi değil malzeme kullanımını kapsıyor. Enerjiyi ve kaynakları kullanmanın daha verimli yollarını bulduğumuzda toplam tüketim kısa süreliğine azalabilse de hızla eski seviyesini bulur, hatta geçer. Neden? Çünkü şirketler tasarruflarını daha çok üretim yapabilecekleri yöntemlere aktarır. Sonunda büyümenin ortaya çıkardığı ölçek etkisi, en başarılı verimlilik artışını bile gölgede bırakır.³²

Jevons bu durumu paradoks olarak tanımlamıştı ama düşününce çok da şaşırtıcı bir durum olmadığı görülebiliyor. Kapitalizmde büyümeye odaklanan şirketler yeni ve daha verimli teknolojileri eğlence olsun diye kullanıma sokmaz. Bunu *büyümeyi mümkün kılmak için* yaparlar. Aynı şey ekonominin bütünü seviyesinde de geçerlidir. İstedığınız iktisatçıya sorun, aynı şeyi söyleyecektir: Verimlilik iyileştirmelerinin iyi olma sebebi ekonomik büyümeyi teşvik etmeleridir. Verimlilikte sürekli iyileştirmeler yapılmasına rağmen toplam enerji ve kaynak kullanımının kapitalizm tarihi boyunca artmış olmasının nedeni de budur. Ortada bir paradoks yok, iktisatçıların umduğu şey gerçekleşiyor. Kullanılan malzeme miktarındaki artış verimlilik iyileştirmelerine *rağmen* değil, onlar *sayesinde* ortaya çıkıyor. Buradan çıkarmamız gereken önemli bir ders var. Verimliliğin sürekli artırılmasının sihirli bir şekilde mutlak ayrışmayı beraberinde getireceği iddiası ampirik ve teorik açıdan temelsizdir.

Bir mesele daha var. Büyümeye en çok katkıda bulunan teknolojik yenilikler bunu doğayı *daha az* kullanmamızı değil *daha çok* kullanmamızı sağlayarak yapıyor.

Örneğin motorlu testereyi düşünelim. Ağaç kesmeyi eski yöntemlere kıyasla, diyelim, on kat hızlandıran muazzam bir icat. Fakat

32. Tim Santarius, *Green Growth Unravelled: How Rebound Effects Baffle Sustainability Targets When the Economy Keeps Growing* (Heinrich Böll Stiftung, 2012).

ağaç kesimi yapan şirketler motorlu testere kullandıkları için işçilerini erken paydos ettirmiyor. Onlardan eskiye göre on kat daha fazla ağaç kesmelerini istiyorlar. Büyüme zorunluluğunun emrindeki teknoloji, aynı miktarda işi daha az sürede yapmak için değil *aynı süre içinde daha fazla iş yapmak* için kullanılıyor.

Buharlı makine, çırçır makinesi, trol balıkçılığı gibi teknolojilerin büyümeye bu kadar çok katkı yapması, otomatik olarak ortaya para saçan teknolojiler oldukları için değil, sermayenin doğanın daha da büyük kısımlarını üretim sahası içine almasını sağladıkları için mümkün oldu. Konteyner taşımacılığı, hava taşımacılığı gibi yenilikler büyümeye katkıda bulunuyor çünkü malların çıkartım ya da üretim noktasından tüketim noktasına daha hızlı taşınmasını sağlıyorlar. Bu durum görünüşte maddi boyutu yok gibi görünen Facebook algoritmaları türünden teknolojik yenilikler açısından da geçerli, onlar da reklamcıların insanları normalde tüketmeyecekleri şeyleri tüketmeye yönleltmesine imkân vererek büyümeye katkıda bulunuyor. Facebook'un milyarlarca dolarlık bir şirket olma sebebi resimlerimizi paylaşmamıza izin vermesi değil, üretim ve tüketim sürecini genişletmesi.

Bu sürecin nasıl işlediğini anladığımız zaman yüzlerce yıl boyunca olağanüstü yenilikler yapılmasına rağmen enerji ve kaynak kullanımının artıyor olması şaşırtıcı gelmeyecektir. Teknolojik yeniliklerin hammadde çıkartma ve üretim süreçlerini *genişletmek* için kullanıldığı bir sistemde, daha fazla teknolojik yeniliğin mucizevi bir biçimde bunun tersini yapacağını düşünmenin akla yatkın bir yanı yok.

Son bir sorun daha var. Biliminsanları kaynakları verimli bir şekilde kullanmanın da fiziksel sınırları olduğunu fark etmeye başlıyor. Tabii ki arabaları, iPhone'ları, gökdelenleri daha verimli yöntemlerle üretebiliriz ama bunları yoktan var edemeyiz. Ekonomiyi yoga gibi, sinema gibi hizmetlere doğru kaydırabiliriz ama yoga stüdyoları ve sinema salonları için de malzeme girdisi gerekir. Bir ürünün ne kadar "hafif" olabileceğinin her zaman bir sınırı vardır. O sınıra yaklaştığımızda, süregiden büyüme kaynak kullanımının yeniden artmaya başlamasına neden olur.

Bu mesele yakın zamanda Avustralya’da biliminsanı James Ward öncülüğünde çalışan bir ekip tarafından etraflıca ele alındı. Ekip teknolojik yenilik konusunda biliminsanlarının uygulanabilir olduğunu düşündüğünden çok daha iyimser, yeşil büyüme yanlılarının dile getirdiklerinden bile daha hızlı oranlar kullanarak bir dizi model çalıştırdı. Sonuçta kısa vadede kaynak kullanımında azalma sağlayabilseler bile uzun vadede kullanım oranının yeniden arttığını ve büyüme oranıyla yaşanan *ayrışmanın sıfırlandığını* gördüler.

Ward’un ekibi, bulgularının “mutlak ayrışma iddiasını net bir şekilde çürüttüğünü” savunuyor. Çalışmanın ekolojik iktisat alanında epey ün kazanan sonuç kısmından uzun bir alıntı yapmakta fayda var:

GSYH artışının kaynak kullanımından ister görelî ister mutlak olarak ayrışmasının en iyimser görüşle geçici olduğu sonucuna varıyoruz. Kalıcı ayrışma (mutlak veya görelî) temel, ikame edilemez kaynaklar açısından imkânsız çünkü verimlilik kazanımları nihayetinde fiziksel sınırlar tarafından belirleniyor. Nihayetinde GSYH’deki artışın malzeme ve enerji kullanımındaki artıştan ayrışması muhtemel olmadığı için, GSYH büyümesinin sonsuza dek sürdürülemeyeceği de kategorik olarak gösterilmiş oluyor. Dolayısıyla ayrışmanın mümkün olduğu beklentisiyle büyüme odaklı politikalar geliştirilmesi yanıltıcıdır.

*

Şunu açıkça ifade edelim: Teknolojik yenilikler bizi bekleyen savaşta muazzam önem taşıyor. Hatta hayati olduklarını söylemek gerek. Ekonomimizin kaynak ve karbon yoğunluğunu azaltmak için her türlü teknolojik yeniliğe ve verimlilik iyileştirmesine ihtiyacımız olacak. Fakat karşımızdaki sorun teknolojiyle ilgili bir sorun değil. Problem *büyüme* ile ilgili. Tekrar tekrar, büyüme zorunluluğunun en iyi teknolojilerimizin ortaya çıkardığı kazanımları sıfırladığını görüyoruz.

Genelde kapitalizmin yeniliği teşvik eden bir sistem olduğunu düşünüyoruz. Ediyor da. Ama şöyle bir paradoks da var ki, yeniliğin potansiyel ekolojik faydaları doğrudan sermayenin mantığı tarafından kısıtlanıyor. Bu böyle olmak zorunda değil. Farklı bir ekonomide, büyümeyi merkeze almayan bir ekonomide olsaydık teknolojik

yeniliklerimizin bizim onlardan beklediğimiz şekilde işleme fırsatı olabilirdi. Büyüme-sonrası bir ekonomide verimlilik iyileştirmeleri gerçekten de dünya üzerindeki etkimizi azaltabilir. Büyüme zorunluluğundan kurtulduğumuzda farklı *türde* yeniliklere odaklanmakta özgür olacağız. Malzeme çıkartma ve üretim faaliyetlerini hızlandırmak için tasarlanmış yeniliklerden, insani ve ekolojik refahı artırmak için tasarlanmış yeniliklere yönelebileceğiz.

Peki ya geridönüşüm?

Yüzleşmemiz gereken bir safsata daha var, o da geridönüşümle ilgili. Son zamanlarda politika üreticiler arasında ekolojik krize yanıt olarak öne sürülen “döngüsel ekonomi” fikri rağbet görmeye başladı. Bugünlerde herkes bu yaklaşımı benimsemiş gibi görünüyor. Bu yaklaşım geridönüşüm oranımızı dünya ölçeğine yayarsak, tüketimin ekolojik etkileri hakkında kaygılanmaksızın sonsuza dek GSYH’yi artırmaya devam edebileceğimizi iddia ediyor. Avrupa Birliği bunu kapitalizmi kurtaracak bir fikir olarak görüyor ve döngüsel ekonominin “sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlayacağını” umuyor.

Evet, tabii ki daha döngüsel bir ekonomi hepimizin hedefi olmalı. Ama geridönüşümün kapitalizmi kurtaracağı iddiasının elle tutulur bir yanı yok. Birincisi, malzeme kullanımımızın büyük kısmı geridönüşüme uygun nitelikte değil. Kullanımımızın yüzde kırk dördü gıda ve enerji girdisinden oluşuyor, bunlar da biz kullandıkça geri döndürülemez bozulmaya uğrayan kalemler.³³ Yüzde yirmi yedisi yapı stokuna ve altyapıya eklenen *net girdiler*. Epeyce bir kısmı maddencilik atıkları.³⁴ Sonuç olarak toplam malzeme kullanımımızın az

33. Yine de bazı gıdalar kompost ve besin kazanımı yoluyla dönüştürülebilir.

34. W. Haas ve diğ., “How circular is the global economy? An assessment of material flows, waste production, and recycling in the European Union and the world in 2005”, *Journal of Industrial Ecology*, 19 (5), 2015, s. 765-77.

bir kısmının döngüsellik potansiyeli var. Hepsini geridönüşüme soksak bile ekonomik büyüme toplam kaynak kullanımını yukarı çekmeye devam edecek. Zaten genel olarak da yanlış yöne doğru ilerliyoruz: Geridönüşüm oranı artmıyor, zamanla *azalıyor*. 2018 yılında dünya ekonomisi %9,1 geridönüşüm oranına ulaştı. İki yıl sonra bu oran %8,6'ya düştü. Bunun nedeni geridönüşüm sistemimizin kötüye gitmesi değil: Toplam malzeme talebi, geridönüşümden elde ettiğimiz kazanımları sıfırlıyor. Daha önce de belirttiğimiz gibi, sorun teknoloji değil büyüme.³⁵

“Yeşil büyüme”ye dayalı bir döngüsel ekonomi fikrinin daha temel bir sorunu var. Malzemelerin %100’ünü geridönüşüme sokabilecek olsak bile, bu durum GSYH artışı açısından sorun oluşturmaktadır. Büyüme her zaman bir “dışarı”ya, bedel ödemededen ya da bedelsize yakın maliyetle değer çıkarılabilecek bir dış kaynağa ihtiyaç duyar. Döngüsel ekonomide malzeme maliyeti içselleştirilmiştir. Bu durum ekoloji açısından iyi bir şey olsa da sermaye birikimi açısından öyle değildir. Geridönüşümün bir maliyeti vardır, geridönüştürülmüş malzemelere para vererek ortaya çıkan maliyet, sürekli artan oranlarda artıdeğer üretebilmeyi zorlaştırır. Bu zorluk zamanla da artar: Malzemeler her geridönüşüm sürecinde bozulmaya uğrar, dolayısıyla niteliklerini koruyabilmek için gereken enerji girdisi ve maliyet sürekli artar.

Aynı konu, ekolojik krizi çözmek için doğaya bir “fiyat” biçmemizin yeterli olacağını, bu şekilde kapitalizmi aynı şekilde sürdürebileceğimizi söyleyenler açısından da bir sorun oluşturuyor. “Ekosistem hizmetleri” için, diyelim ki solucanların, arıların, mangrov ormanlarının katma değeri için ücret tahsil edecek olsak piyasa da buna uyum sağlayacaktır ve sorun çözülecektir diyenler var. Bu hoş bir düşünce tabii, doğanın bir değeri olduğunu takdir etmek doğru yönde atılan bir adım. Ama unutmayalım, büyümenin “dışarı”ya ihtiyacı vardır. Doğaya fiyat biçmek üretim maliyetlerini ne kadar içselleştirirse büyüme ihtimalini de o kadar azaltır. Hiçbir kapitalist devletin bu sistemi uygulamaya yanaşmamış olmasının sebebi bu.

Hatta bu kadar zamandır karbona düzgün bir fiyat biçilememiş olmasının sebebi de tam olarak bu, zaten bunu yapsalar doğaya fiyat biçmiş olurlardı. Maliyeti içselleştirmek önemlidir, ama kapitalizmin mantığıyla bağdaşmaz.

Sözün özü şu: Mümkün olduğu kadar döngüsel bir ekonomi inşa etmeyi kesinlikle hedeflemeliyiz! Ama büyüme zorunluluğu bunu erişilemeyecek kadar zor bir hayal haline getiriyor. Döngüsellliği büyüme-sonrası ekonomide geliştirmek çok daha kolay olacaktır.

Yeşil büyüme distopyası

Kanıtlar biriktikçe birikiyor. Bunca kanıt karşısında yeşil büyüme yanlıları da sonunda peri masallarına bel bağlamaya başladı. Ne var bunda, diyorlar, belki yeşil büyüme fiilen mümkün görünmüyor, ama *teoride* gerçekleşmemesi için bir neden yok. Hayal gücümüzün sınırından başka sınır tanımıyoruz! Her yıl daha az malzeme tüketecek olsak da gelirlerimizi sonsuza kadar artırmamamız için bir neden yok.

Bu konuda haklılar. Böyle bir şeyin teoride, sihirli bir alternatif dünyada gerçekleşmemesi için *a priori* bir neden yok. Fakat peri masallarını işe karıştırıp insanlara GSYH'nin eninde sonunda kaynak kullanımından bir şekilde ayrışacağını ve rahata ereceğimizi söylemeye başladığımızda ortaya ahlaki bir sakınca çıkıyor. İçinde yaşadığımız iklimsel acil durum ve kitlesel yok oluş çağında hayali olasılıklarla kaybedecek vaktimiz yok. Bütün kanıtlar böyle olmayacağını söylediği halde, bu ekolojik yıkım makinesinin birdenbire yıkıcı olmaktan çıkacağı âni bekleyecek vaktimiz yok. Böyle yaparsak insan yaşamıyla, yaşamın *tamamıyla* bilimdışı, son derece sorumsuzca bir kumar oynamış oluruz.

Bu sorunu çözmenin kolay bir yolu var. Ekolojik iktisatçılar yıllardır bu tartışmaya basit ve zarif bir müdahaleyle son verebileceğimizi söylüyor: Yıllık kaynak kullanımı ve atık üretimi için bir tavan belirlemek, bu tavanı gezegenin kaldırabileceği değerlere ulaşana

dek yıldan yıla düşürmek.³⁶ Yeşil büyümciler GSYH'nin malzeme kullanımındaki hızlı azalmaya rağmen sonsuza dek artmaya devam edeceğine gerçekten inanıyorlarsa zaten endişelenmeleri için bir neden yok. Hatta böyle bir girişimi alkışlamaları gerekir. Böylelikle göğüslerini gere gere bütün dünyaya haklı olduklarını ilan edebilirler. Kaynak kullanımına ve atıklara kesin bir sınır belirlemek geçiş sürecini teşvik edecek, malzeme kullanımından bağımsızlaşmış GSYH artışına dönüşümü hızlandıracaktır.

Fakat bu öneriyi yeşil büyümcilere ne zaman sunsak yan çiziyorlar. Hatta bildiğim kadarıyla şimdiye dek yeşil büyüme yanlıları arasında bu öneriye olur veren tek bir kişi çıkmadı. Neden? Bana sorarsanız (anlattıkları peri masallarına rağmen) derinlerde bir yerde kapitalizmin gerçekte böyle işlemediğinin farkındalar. Kapitalizm beş yüz yıldır doğadan bir şeyler almaya bağımlı oldu. Hep bedel ödmeden, eşdeğer bir karşılık vermeden yağmalayacağı bir “dışarı”ya, kendisinin dışında bir şeye ihtiyaç duydu. Büyümenin gıdası budur. Kaynak kullanımına ve atıklara sınır koymak altın yumurtlayan tavuğu kesmek anlamına gelir.

*

Bir an yeşil büyüme yanlılarının bu öneriyi kabul ettiğini varsayalım. Diyelim ki kaynak kullanımını sınırlandırdık, yılda 50 milyar ton gibi sürdürülebilir bir seviyeye çektik ve orada tutmayı başardık. Diyelim ki yeşil büyüme taraftarları haklı çıktı ve GSYH sürekli yılda %3 büyümeye devam ediyor. Bu artışın üstel bir artış olduğunu hatırlayın. Dolayısıyla 200 yıl içinde GSYH dünya çapında bugünküne kıyasla 1000 kat büyümüş olacak. Bu farazi senaryo neye benzeyecektir? Kendimize şunu sormalıyız: Sermaye, büyüme zorunluluğuna hizmet etmek için doğayı artık talan edemediği bir durumda başka ne tür sömürü biçimleri geliştirebilir?

Akla ilk gelen insan emeği oluyor. Sermayenin doğayı sömürmez hale geldiği bir durumda var gücüyle insanları sömürmeye yö-

36. Bu fikir ilk kez Herman Daly tarafından öne sürülmüştü.

nelmesinin düşük bir ihtimal olduğunu söyleyemeyiz. Büyüme zorunluluğu halihazırda dünyanın dört bir yanındaki siyasetçilerin üstünde ücretleri azaltıp işgücü piyasası düzenlemelerini gevşetmeleri yönünde bir baskı oluşturuyor. Kaynakların sabitlendiği bir senaryoda bu baskının iyice artmasını bekleyebiliriz. Daha da ucuz emek kaynakları bulmak için bir yarış başlayacaktır.

Hadi yeşil büyümecilerden şüphe etmeyelim, işgücü piyasası düzenlemelerini korumakla kalmayıp onları daha da iyileştirecek kadar ilerici olduklarını varsayalım. Dünya çapında bir tür asgari ücret belirlendiğini, maddi sömürü sınırlandırmasına denk bir emek sömürüsü sınırı belirlediğimizi düşünelim. Böyle bir senaryoda kapitalizm artıdeğer birikimi için yeni cepheler aramaya yönelik muazzam bir baskıyla karşı karşıya kalacaktır. Bir yerde bir “çözüm” bulmak için; temellük edecek yeni kaynaklar, yatırım için yeni sahalara, satış için yeni pazarlar bulmak için harekete geçecektir. Artıdeğer (sınırlandırmalar yüzünden) doğadan bedavaya çıkarılamıyor ve insanlardan da (asgari ücret uygulaması yüzünden) bedelsiz elde edilemiyorsa başka nereden gelebilir?³⁷

Bazı iktisatçılar bunun daha iyi ürünlerden, daha dayanıklı ve kaliteli ürünlerden geleceğini söylüyor. Öyle anlaşıyor ki ürünler daha çok emek verilerek, daha yüksek beceriyle, daha ileri teknoloji kullanılarak üretildiği için “daha iyi” olacak ve daha az malzemeyle üretilmiş olmasına rağmen daha yüksek fiyatla satılabilecek. Sorun da burada. Evet, niceliktense niteliğe odaklanmış bir ekonomi için çabalamalıyız. Ama bu mekanizmanın %3 büyümeyi sağlayabilmesi için bütün ürünlerin her yıl %3 “daha iyi” olması, 2200 yılına gelindiğinde de 1000 kat iyileşmiş olması gerekir, üstelik tüm bu iyileştirmeler fiyatlara da aynı oranda yansımış olmalıdır. Birkaç nedenden dolayı bu senaryoda bazı tuhaflıklar var.

Birincisi, iyi bir hayat sürmek için ihtiyacımız olan şeyleri düşünürsek bunların 1000 kat daha iyi olmasından ne gibi bir fayda elde edebileceğimizi anlamak zor. 1000 kat daha iyi kanser tedavisi çok iyi olacaktır elbette. Ama 1000 kat iyi bir masa? 1000 kat iyi bir

37. Bkz. Kallis, *Degrowth* kitabının son bölümü.

bere? Evet, örnekler arttıkça durum saçmalasmaya başlıyor. İkincisi, ürünler daha dayanıklı, daha kullanışlı oldukları için “daha iyi” diye niteleniyorsa bunun büyümenin lehinde değil *aleyhinde* bir gelişme olması gerekir çünkü satış miktarı azalacaktır. Masalarımız ve be-relerimiz eskisinden 1000 kat uzun süre dayanacaksa onları eskiye göre 1000 kat az satın almamız gerekir. Üçüncüsü, bu “daha iyi” ol-ma hali emek yatırımından kaynaklanıyorsa (misal, seri üretilmiş bere yerine el örgüsü bir bereden bahsediyorsak) o zaman da insan-ları eskiye kıyasla 1000 kat daha fazla çalıştırmak gibi bir sorun or-taya çıkıyor. Hedefimiz insan hayatını iyileştirmekse bu da pek iyi bir sonuç değil.

Son olarak, “daha iyi”nin yüksek maliyete dönüşmesi için bu özelliğin metalaşması (veya “kapatılması”) gerekir. Bazen bu sorun olmayabilir, ama bazen de tam tersini tercih edebiliriz. Örneğin daha iyi kanser tedavileri veya başka türden hayat kurtarabilecek ilaçlar üretirsek insanlardan bunlar karşılığında 1000 kat yüksek para isten-mesini tercih etmeyebiliriz.

Sermayenin sürekli büyüme ihtiyacının sadece daha iyi ürünler ortaya koyacağına da inanacak değiliz. Böyle düşünürsek büyük saf-lık ederiz. Sermaye geçmişte kâr artışında duvara çarptığı durumlar-da sömürgecilik, yapısal uyum programları, savaş, kısıtlayıcı patent yasaları, korkunç borçlandırma araçları, toprak gaspı, özelleştirme, su ve tohum gibi müştereklerin özelleştirilmesi türünden çözümler buldu. Bu kez neden farklı olsun? İktisatçı Beth Stratford tarafından yürütülen bir araştırma, sermayenin kaynak kısıtlarıyla karşılaştı-ğında agresif bir rant arayışı içine girdiğini gösteriyor.³⁸ Böyle bir durumda sermaye, geliri ve zenginliği kamusal alandan özel mülki-yet alanına, yoksuldan zengine devşirecek akıllıca mekanizmalar kullanarak bulabildiği her yerde *var olan* değeri elde etmeye ve böy-lelikle eşitsizliği artırmaya meylediyor.

Kapitalizmin teorik olarak maddi olmayan mallarda da büyüme fırsatı bulabileceğini öne sürenler olacaktır. İlk başta bu da kulağa

38. Beth Stratford, “The threat of rent extraction in a resource-constrained fu-ture”, *Ecological Economics* 169, 2020.

hoş geliyor. Ama maddi olmayan mallarla ilgili mesele şu ki, bunlar zaten bolca bulunuyor ve bedavaya elde edilebiliyor, rahatça da paylaşılabilir. Yeni değerin tümüyle maddeden bağımsız olarak yaratılması gereken bir bağlamda, sermaye sürekli kâr artışını garantilemek için büyük ihtimalle şu anda bol bulunan ve bedavaya ulaşılan maddi olmayan müşterekleri “kapatacak”, böylece yapay bir kıtlık oluşturarak insanları bunlara para vermeye zorlayacaktır. Sadece suyun ve tohumun değil bilginin, şarkıların, yeşil alanların, belki ebeveynliğin ve fiziksel temasın, hatta doğrudan havanın özelleştirildiği, metalaştırıldığı ve yeniden insanlara satıldığı bir ekonomi hayal etmek zor değil. Geri kalanlarımız da, eskiden bedavaya elde ettiğimiz maddi olmayan şeylere erişecek parayı kazanmak için, satılmak için tasarlanmış, (büyük ihtimalle) maddi olmayan şeyler üretmek üzere giderek daha da çok çalışmak zorunda kalacağız.

Söylemeye çalıştığımız şey şu: Sermayenin alışık olduğu çözümün (doğadan almanın) önünü kapatmak onu başka çözümler aramaya zorlayacaktır. Büyümenin şiddet içeren yanı da bu. Elimizde gerçekliğin muhtemelen başka şekilde tecelli edeceğini gösteren 500 yıllık veriler olduğu halde, bulunacak yeni çözümlerin sihirli bir şekilde zararsız olacağını düşünmek büyük bir saflık olur.

Sorgulanmayan varsayım

Bütün bunlarla ilgili en dikkat çekici nokta, insanların sürekli ekonomik büyüme hedefini meşrulaştırabilmek için başvurduğu olağanüstü yöntemler. Ne zaman ekoloji ve büyüme arasında bir çatışma baş gösterse iktisatçılar ve siyasetçiler tercihlerini büyümeden yana kullanıyor ve gerçekliği bu tercihlerine uydurabilmek için gitgide daha yaratıcı yollar arıyorlar. Siyasetçiler hızla salım düşürme zorunluluğundan kaçmak için her şeyin kaderini spekülasyon teknolojilere bağlamaya razı oluyor. Yeşil büyüme yanlıları, statükoyu sürdürülebileceğimize dair illüzyonu korumak için akla aykırı hayali senaryolara, kurnazca muhasebe hilelerine başvuruyor. Sırf GSYH art-

maya devam edebilsin diye her şeyi, ifadenin tam anlamıyla her şeyi riske atmaya hazırlar.

Nasıl oluyorsa bu insanların hiçbiri temel öncüllerini, yani ekonomiyi sonsuza dek her yıl büyötmeye devam etmemiz *gerektiğı* varsayımını temellendirmeye tenezzöl etmiyor. Bu varsayım dini bir hüküm gibi kabulleniliyor. Çoğı insan da durup bir an bunu sorgulamıyor, hatta bazı çevrelerde sorgulayanlara bir nevi sapkın gözüyle bakılıyor. Peki ya bu varsayım yanlışsa? Ya yüksek gelirli ölkelerin büyümeye gereksinimi *yoksa*? Ya ekonomiyi büyötmeye hiç gerek duymadan insanların refahını artırma imkânımız varsa? Ya GSYH’de tek bir dolar artışa bile gerek olmaksızın yenilenebilir enerjiye hızlı bir geçişı sağlayacak bütün yenilikleri üretebilecek durumdaysak? Ya GSYH’yi kaynak ve enerji kullanımından ayrıştırarak için çırpınmak yerine insan ilerlemesini GSYH’den ayrıştırabiliyorsak? Ya uygarlığımızı ve gezegenimizi büyöme zorunluluğunun boyunduruğundan kurtarmanın bir yolunu bulabilirsek?

Madem var olan ekonomik düzen sürüp gidebilsin diye spekülatif bilimkurgu masalları hayal etmeye razıyız, öyleyse neden baştan aşığı yeni bir ekonomi türü hayal edemiyoruz?

İkinci Bölüm

Azı Karar

Dört

İyi Yaşamın Sırları

Kazlar görünüyor üstümüzde, yukarılarda,
geçiyorlar ve gökyüzü örtülüyor.
Aştaki ve uykudaki gibi bir kendini bırakış
onları yolda tutan,
kadim inancın dediği gibi:
ihtiyacımız olan buradadır.

– Wendell Berry

Büyümeçiliğin siyasi muhayyilemizde bu kadar yer etmiş olmasını nasıl açıklayabiliriz? Ne kadar zenginleşmiş olursa olsun bir ülkenin ekonomisinin sonsuza dek, maliyetinden bağımsız olarak büyümesi gerektiği söyleniyor bizlere. Siyasetçiler, politika üretenler ekolojik yıkıma dair kanıtlar önlerine sıralansa da bu kanaati savunmaya devam ediyor. Çok zorlarsanız basit bir açıklamayla geçiştiriyorlar: Refah ve ortalama yaşam süresinde son birkaç yüzyılda tanık olduğumuz olağanüstü artışı büyümeye borçluyuz. İnsanların hayatını iyileştirmeye devam edebilmek için büyümek zorundayız. Büyüme-yi terk etmek, doğrudan insan ilerlemesini terk etmek demektir.

Bu güçlü bir anlatı, ilk bakışta da gayet bariz bir hakikat gibi görünüyor. İnsan hayatı bugün geçmişe göre net bir biçimde daha iyi, bunu büyümeye borçlu olduğumuza inanmak da makul görünüyor. Fakat artık biliminsanları ve tarihçiler bu hikâyeyi sorgulamaya başladı. Toplum içinde kendine bu kadar sağlam yer edinmiş bir iddia için çok tuhaf bir durum olsa da, bu hikâyenin altında yatan ampirik temelin zayıf olduğunu görüyoruz: Büyüme ve insan ilerlemesi ara-

sındaki ilişki bir zamanlar sandığımız kadar bariz bir ilişki değil. Önemli olan büyümenin *kendisi* değil, gelirin nasıl dağıtıldığı ve ne kadarının kamu hizmetleri yatırımına ayrıldığı. Belli bir noktadan sonra ise GSYH insan refahını artırmak için hiç gerekli değil.

İlerlemenin kaynağı nedir?

1970'lerin başında Thomas McKeown isimli bir araştırmacı sonraki yıllarda büyümeye dair kamusal anlatıları şekillendirecek bir teori ortaya attı. McKeown tarih boyunca ortalama yaşam süresi beklentisinin nasıl bir değişim geçirdiğiyle ilgileniyordu. Vatandaşı olduğu Birleşik Krallık verilerini incelerken 1870'lerden sonra dikkate değer bir artış olduğunu gördü, tarihsel kayıtlarda daha önce bu büyüklükte bir artış yoktu. O dönemdeki başka akademisyen ve araştırmacılar gibi o da bu mucizevi görünen artışın nedenini ortaya çıkarmak istiyordu. Oldukça gizemli bir durumla karşı karşıyaydı. Kimileri bunu, makul bir akıl yürütmeyle modern tıptaki gelişmelere bağlıyordu. Fakat McKeown bu ilişkiyi kanıtlayacak yeterince kanıt bulamadı. Alternatif bir teori arayışındayken akla yatkın görünen bir açıklama buldu: Bu artış ortalama gelirin yükselmesiyle ilgili olmalıydı. Ne de olsa o dönemde Sanayi Devrimi yaşanıyor, GSYH artıyor, ekonomik büyüme toplumu zenginleştiriyordu. Elbette sağlığın iyileşme nedeni de bu olmalıydı.

McKeown'un iddiaları o zamana kadar doğru kabul edilenleri tepetaklak edip büyük bir çalkantı yarattı. McKeown bu fikrinde yalnız da değildi. Aynı dönemde ABD'li nüfusbilimci Samuel Preston da McKeown'un tezini destekler görünen başka bir kanıtı dikkat çekiyordu. Kişi başına daha yüksek GSYH'ye sahip olan ülkelerdeki ortalama yaşam süresi de daha yüksekti. Yoksul ülkelerdeki insanlar daha kısa yaşarken zengin ülkelerdekiler görece daha uzun yaşıyordu. Buradan çıkan bariz sonuca teslim olmamaya imkân yoktu: İnsan refahının bu temel göstergesindeki iyileşmenin arkasında yer alan temel etken GSYH artışı olmalıydı.

Sonradan adlandırıldıkları şekilde McKeown Tezi ve Preston Eğrisi iktisatçıların ve politika üreticilerinin dikkatini çekti. Büyüme ideolojisi daha yeni kök salmaya başlamıştı. Soğuk Savaş zirve noktasındaydı, ABD hükümeti dünyanın “kalkınma” ve ilerleme için ihtiyaç duyduğu anahtarın Amerikan tipi kapitalizm olduğu fikrini pazarlamaya çalışıyordu. McKeown ve Preston tarafından öne sürülen iddialar tam da bu anlatı için gereken kanıtları sağladığından dolayı, savundukları fikir hızla yayıldı. Dünya Bankası ve IMF ekipleri Küresel Güney’deki ülkeleri dolaşıp bebek ölüm oranları ve ortalama yaşam süresi gibi istatistikleri iyileştirmek istiyorlarsa kamu sağlık sistemi inşa etmekle zaman kaybetmeyip (ki pek çok devlet sömürgecilik sonrası dönemde bunu başarmak için çaba-lıyordu) büyümeye giden yola odaklanmaları gerektiğini anlatmaya başladılar. Bu yolda her şeyi göze almalıydılar: Çevre koruma yasalarını kaldırmak, çalışma yasalarını güdükletmek, sağlık ve eğitim harcamalarını kısmak, zenginlerden alınan vergileri azaltmak... Bunlar gerilemeye yol açacak tedbirler gibi görünse ve kısa vadede birtakım zararlara yol açsa da uzun vadede insanların hayatını daha iyi bir noktaya taşımanın tek doğru yolu buydu.

*

Baş döndürücü günlerden geçiliyordu. Neoliberal çağın ilk yirmi yılına denk gelen 1980’ler ve 1990’lardaki hâkim anlatı buydu. Borç krizinin hemen ardından Küresel Güney’deki ülkelere ısrarla dayatılan yapısal uyum programlarını meşrulaştırmakta kullanılan temel argüman da buydu. Fakat sonraki yıllarda yapılan araştırmalar büyüme ve insan ilerlemesi arasında kurulan sahte denklığe dair ciddi sorular ortaya attı.

Mesele şu ki, McKeown da Preston da iddialarını yayınlarken uzun vadeli verilere bakmamıştı. Tarihsel kayıtları biraz daha derinlemesine inceleyecek olsalar son derece farklı bir sonuca varacaklardı. Birinci bölümde gördüğümüz gibi, kapitalizmin 1500 yılından Sanayi Devrimi’ne dek uzanan uzun yükselişi, uğradığı her yerde büyük ölçekli toplumsal altüst oluşlara neden oldu. Avrupa’daki çit-

leme hareketi, yerli soykırımları, Atlantik köle ticareti, Avrupa sömürgeciliğinin yayılışı, Kızılderililerin yaşadığı kıtlıklar gibi hadiselerin tamamı dünyanın dört bir yanında insan refahına büyük zararlar verdi. Bunların yol açtığı hasarın izleri kamusal sağlık kayıtlarında açıkça görülebiliyor. Kapitalizmin tarihinde kahir ekseriyetle büyüme sıradan insanların hayatında refah artışına yol açmadı, hatta bunun tersini yaptı.¹ Unutmayın, kapitalist yayılma yapay kıtlığın üretilmesine dayanıyordu. Kapitalistler insanları emek pazarına çekebilmek için müşterekleri (toprağı, ormanları, meraları ve insanların hayatlarını sürdürmek için ihtiyaç duyduğu diğer kaynakları) kullanıma kapattı, geçim ekonomilerini paramparça etti. Rekabete dayalı üretkenliği sağlamak için açlık tehdidi silah olarak kullanıldı. Bir yandan GSYH arttığı halde sık sık yaşanan yapay kıtlıklar sıradan insanların geçim kaynaklarını yok etti, refahlarını altüst etti.

Britanya'da ortalama yaşam süresinin artmaya başlaması ve McKeown'un dikkatini çeken artışın tetiklenmesi için aradan neredeyse 400 yıl geçmesi gerekti. Aynı gidişat kısa bir süre sonra Avrupa'nın geri kalanında da yaşanmakla birlikte sömürgeleştirilmiş ülkelerde yaşam süresi ancak 1900'lerin başında artmaya başladı. Peki büyümenin kendisinin ortalama yaşam süreleriyle ve insan refahıyla doğrudan bir ilgisi yoksa bu artışı neyle açıklamak gerekir?

Günümüzde tarihçiler bunun insanı şaşırtacak derecede basit, McKeown'un gözden kaçırdığı bir müdahale sonucunda gerçekleştiğine işaret ediyor: sıhhi tesisatın geliştirilmesi.² 1800'lerin ortalarında kamu sağlığı araştırmacıları, lağım suları ile içme suyunu birbirinden ayırmak gibi basit sıhhi tesisat uygulamalarıyla genel sağlık tablosunun iyileştirilebileceğini keşfetmişti. Tek ihtiyaç biraz ka-

1. Bkz. Szreter, "The population health approach in historical perspective"; Simon Szreter, "Rapid economic growth and 'the four Ds' of disruption, deprivation, disease and death: public health lessons from nineteenth-century Britain for twenty-first-century China?", *Tropical Medicine & International Health* 4 (2), s. 146-52.

2. Simon Szreter, "The importance of social intervention in Britain's mortality decline c. 1850-1914: A re-interpretation of the role of public health", *Social history of medicine* 1 (1), s. 1-38.

nal kazılıp boru döşenmesiydi. Fakat boru döşenmesi için kamunun bu gibi işlerini yürütecek bir idareye ve kamu bütçesine ihtiyaç vardı. Kamuya ait su pompalarını, halk hamamlarını koymak için özel mülkiyetteki arsaları kamulaştırmak, işçi konutlarını ve fabrikaları bu sisteme bağlayabilmek için de özel şahıslara ait arazilerde kazı yapmak gerekiyordu. Sorun da burada başladı. Kapitalist sınıf kamu sağlığı tedbirlerinin uygulanmasına yönelik ilerlemeleri desteklemek bir yana, onlarca yıl boyunca bunların önüne set çekti. Liberal zihniyetteki toprak sahipleri kamunun kendi arazilerini kullanmasına izin vermiyor, bu işlerin yürütülebilmesi için gereken vergiyi ödemeyi reddediyordu.

Seçkinlerin bu direnişi ancak avamın da oy hakkına kavuşması ve işçilerin sendikalaşmaya başlamasıyla mümkün oldu. Britanya’da Çartistler ve Belediyeci Sosyalistlerle başlayan bu gibi hareketler, ilerleyen yıllarda devleti kapitalist sınıf aleyhine müdahalede bulunmaya zorladı. Yeni bir bakış açısı için mücadele ediliyordu: Şehirler bir avuç insanın değil, herkesin faydası gözetilerek idare edilmeliydi. Bu hareketler kamusal sağlık ve temizlik için temel altyapının oluşturulmasını sağlamanın yanı sıra ilerleyen yıllarda kamu sağlık hizmetleri, genel nüfusun aşılınması, kamusal eğitim, kamu konutları, daha iyi ücretler ve daha güvenli çalışma koşulları gibi hizmetlerin verilmeye başlamasını da sağladı. Tarihçi Simon Szreter’in araştırmalarına göre –bir anlamda yeni bir tür müşterekler olan– bu kamu mal ve hizmetlerine erişebilmenin insan sağlığı üstünde oldukça olumlu etkisi oldu ve yirminci yüzyıl boyunca ortalama yaşam süresinin büyük ölçüde artmasını sağladı.³

Bugün kamu sağlığı alanında çalışan araştırmacılar da güçlü bir mutabakat içinde bu açıklamayı destekliyor. Yakın tarihli veriler incelendiğinde ABD’de 1900 ile 1936 yılları arasında bebek ölümlerin-

3. Simon Szreter, “Rethinking McKeown: The relationship between public health and social change”, *American Journal of Public Health* 92 (5), s. 722-25. Resmi anlamda kamusal varlıklar ile müşterekler aynı şey değil (müşterekler kolektif idare edilir, oysa kamusal varlıklar her zaman olmasa da çoğunlukla merkezi idareye tabidir) ama burada ikisi de kolektif tedarik sistemi içinde oldukları için kıyaslanabilir durumdadır.

de yaşanan azalmanın %75'lik kısmını ve genel ölüm oranlarındaki azalışın yarısını sırf su temizliğine dair tedbirlerle açıklamanın mümkün olduğu görülüyor. Yine yakın dönemde, tıp alanında çalışan uluslararası bir biliminsanı ekibinin bulgularına göre, ortalama yaşam süresindeki artışın temel temizlik tedbirlerinden sonra en büyük belirleyicisinin çocukların aşılmasını da içeren genel sağlık hizmetlerine erişim olduğu anlaşıldı.⁴ Bu son derece basit müdahaleleri yaptıktan sonra geriye ortalama yaşam süresini artırmaya devam edecek tek etmen olarak eğitim, özellikle de kadınların eğitim alması kalıyor. Ne kadar çok şey öğrenirseniz o kadar uzun yaşıyorsunuz.⁵

Yanlış anlamayın. Yüksek gelire sahip ülkelerin genelde daha düşük gelirli ülkelere göre yüksek yaşam sürelerine sahip olduğu doğru. Fakat bu iki değişken arasında bir *sebepten-sonuç* ilişkisi yok. Szreter bu durumu “Tarihsel kayıtlar ekonomik büyümenin kendisinin toplum sağlığı üzerinde doğrudan ve ille de olumlu bir etkiye sahip olmadığı konusunda net,” diye açıklıyor. “En fazla şu denilebilir: Büyüme, toplum sağlığı iyileştirmeleri için uzun vadeli bir *potansiyel* yaratıyor.”⁶ Bu potansiyelin fiile dönüşüp dönüşmemesi, gelirin nasıl dağıtılacağını belirleyen siyasi güçlere bağlı. İnsan refahındaki artışlar, kaynakları elle tutulur kamu varlıkları yaratmak ve ücretleri adil bir düzeye çekmek için kullanmayı başaran ilerici siyasi hareketler ve hükümetler sayesinde gerçekleşti. Tarihsel kayıtlara baktığımızda da görüyoruz ki bu güçleri devreden çıkarırsak büyüme çoğunlukla toplumsal ilerlemenin lehinde değil *aleyhinde* işliyor.

4. Chhabi Ranabhat ve diğ., “The influence of universal health coverage on life expectancy at birth (LEAB) and healthy life expectancy (HALE): a multi-country cross-sectional study”, *Frontiers in Pharmacology* 9, 2018.

5. Wolfgang Lutz ve Endale Kebede, “Education and health: redrawing the Preston curve”, *Population and Development Review* 44 (2), 2018.

6. Szreter, “The population health approach in historical perspective.”

Müşterekleri geri almak

Tabii ki genel sağlık hizmetleri, temizlik hizmetleri, eğitim ve adil ücretler için de finansal kaynaklar gerekiyor. Ekonomik büyüme bu noktada elbette fayda sağlayabilir, hatta yoksul ülkeler açısından gereklidir de. Fakat, burası oldukça önemli bir nokta, asıl mesele insan refahını artırmak olunca anlamlı bir etki yaratan müdahaleler yüksek GSYH gerektirmiyor. GSYH ve insan refahı arasındaki ilişkiyi grafiğe döktüğümüzde getirilerin hızla azaldığı bir doyma eğrisi görüyoruz: Belli bir noktadan sonra (ki yüksek gelirli ülkeler bu noktayı çoktan geçmiş durumda) daha yüksek GSYH insanların refahına çok az katkı sağlıyor, ya da hiç etki etmiyor.⁷ Aradaki ilişki tamamen yok oluyor.

Zaten görece daha düşük kişi başına GSYH'ye sahip olmalarına rağmen dikkat çekici derecede yüksek refah seviyelerine ulaşabilen pek çok ülke var. Bu ülkeleri genelde “aykırı” örnekler olarak görssek de aslında bunlar Szreter’in ve başka kamu sağlığı araştırmacılarının altını çizdiği noktaya işaret ediyor: mesele gelirin nasıl dağıtıldığı. En önemli şey de genel hizmetleri verecek kamu varlıklarına yatırım yapmak. İşler bu noktada ilginçleşmeye başlıyor.

Örneğin ortalama yaşam süresini ele alalım. ABD kişi başına 59.500 dolar gibi bir GSYH ile dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer alıyor. ABD’deki insanlar ortalama 78,7 yıl yaşayarak ilk yüzde yirmilik dilime girmeyi başarıyor. Fakat ABD’den çok çok az gelire sahip onlarca ülke ABD’yi bu son derece hayati istatistikte geride bırakıyor. Geliri ABD’den %35 daha az olan Japonya, 84 yıl ortalama yaşam süresiyle listenin başında yer alıyor. Güney Kore’nin geliri %50 daha az, ortalama yaşam süresi 82 yıl. Örneğin Portekiz, ABD’den %65 daha az gelire sahip olmasına rağmen ortalama yaşam sü-

7. Julia Steinberger ve J. Timmons Roberts, “From constraint to sufficiency: The decoupling of energy and carbon from human needs, 1975-2005”, *Ecological Economics* 70 (2), 2010, s. 425-33.

resi 81,1 yıl. Bunlar yalnızca birkaç özel vakadan ibaret değil. Bir bütün olarak AB'nin geliri ABD'den %36 daha az ama ABD'yi sadece ortalama yaşam süresinde değil, neredeyse bütün önemli refah göstergelerinde geride bırakıyor.

Belki de en şaşırtıcı örnek Kosta Rika. Geniş yağmur ormanlarıyla tanınan ve ABD'den %80 daha az gelire sahip bu Orta Amerika ülkesindeki ortalama yaşam süresi ABD'den uzun. Hatta Kosta Rika, çevre üzerinde en az baskıyı yaratarak en çok refahı sağlama kabiliyetiyle dünyanın ekolojik açısından en verimli ülkeleri arasında yer alıyor. Bu konuyu uzun vadeli ele aldığımızda durum iyice ilginçleşiyor: Kosta Rika ortalama yaşam süresi konusundaki en büyük atılımını 1980'lerde, kişi başına GSYH'sinin az olmakla kalmayıp (ABD'ninkinin yedide biri) *hiç artmadığı* bir dönemde yaptı ve ABD'yi yakalayıp bir süre sonra da geride bıraktı.

Bu şekilde ilerleyen tek değer ortalama yaşam süresi değil. Aynı formülün eğitim konusunda da işlediğini görüyoruz. Finlandiya, kişi başına GSYH'si ABD'den %25 daha düşük olmasına rağmen dünyadaki en iyi eğitim sistemlerinden birine sahip olmasıyla biliniyor. Estonya da eğitim sıralamasında en üst sıralarda, ama geliri ABD'den %66 daha az.⁸ Polonya %77 daha az gelirle ABD'yi geride bırakmayı başarıyor. BM'nin eğitim endeksine göre Belarus, ABD'ye kıyasla tam %90 daha az gelire sahip olmasına rağmen Avusturya, İspanya, İtalya, Hong Kong gibi varlıklı oyuncuları geride bırakıyor.

Bu ülkelerin elde ettiği kayda değer sonuçlar neyle açıklanabilir? Bu sorunun cevabı basit: Hepsi yüksek nitelikli genel sağlık ve eğitim altyapılarına yatırım yaptı.⁹ İnsanlara uzun, sağlıklı, verimli bir yaşam fırsatı verebilmek için gereken şey bu.

İşin iyi yanı, bunu yapmak hiç pahalı değil. Hatta genel sağlık hizmeti vermenin maliyeti, özel sağlık kurumu işletmeye göre çok daha uygun. İspanya'yı ele alalım. İspanya herkese temel bir hak olarak yüksek nitelikli sağlık hizmeti vermek için kişi başına yalnız-

8. Verinin kaynağı: Centre on International Education Benchmarking.

9. Juliana Martínez Franzoni ve Diego Sánchez-Ancochea, *The Quest for Universal Social Policy in the South: Actors, Ideas and Architectures* (Cambridge University Press, 2016).

ca 2300 dolar harcıyor ve sonucunda 83,5 yıllık ortalama yaşam süresiyle, ABD'ye de beş yıl fark atarak listenin en üstlerine yerleşiyor. Oysa ABD'deki özel, kâr odaklı sistem kişi başına 9500 dolar gibi muazzam bir maliyet yaratırken ortalama yaşam süresi ve genel sağlık sonuçları açısından da daha kötü sonuçlar veriyor.

Küresel Güney'in belli bölgelerinde filizlenen ümit verici benzer örnekler de var. Genel sağlık hizmetlerine ve eğitime yatırım yapan ülkeler ortalama yaşam süresinde ve başka refah göstergelerinde dünyanın en hızlı sıçrayışlarını gerçekleştiriyor.¹⁰ Sri Lanka, Ruan-da, Tayland, Çin, Küba, Bangladeş ve Hindistan'ın Kerala eyaleti görece düşük kişi başına GSYH'ye sahip olmalarına rağmen muazzam ilerleme kaydediyor.

Ampirik kanıtlar tekrar tekrar aynı şeyi gösteriyor: Yüksek insani kalkınma seviyelerine yüksek GSYH *olmaksızın* ulaşılabilir. BM verilerine göre ülkeler ortalama yaşam süresi açısından en yüksek standarda kişi başına 8000 dolar gibi düşük bir gelirle (satın alma gücü paritesi [PPP] açısından) ulaşabiliyorlar, eğitim açısından çok yüksek standartlara da 8700 dolar seviyesindeyken ulaşmaları mümkün oluyor. Hatta ülkeler kişi başına 10.000 dolardan az gelirle sadece sağlık ve eğitimde değil, istihdam, beslenme, sosyal destek, demokrasi, yaşam doyum düzeyi gibi çok sayıda önemli toplumsal göstergede de başarılı olup bir yandan da gezegensel sınırlar içinde kalmayı başarabiliyor.¹¹ Bu rakamların önemli yanı, 17.600 dolarlık GSYH (PPP) dünya ortalamasının oldukça altında olmaları. Başka bir deyişle, teoride bütün toplumsal hedeflerimize, dünyadaki herkes için, şimdikinden *daha az* GSYH ile bile ulaşabiliyoruz; tek yapmamız gereken kamu varlıklarına yatırım yapıp gelir ve fırsatları daha adil dağıtmak.

10. Amartya Sen, "Universal healthcare: the affordable dream", *Guardian*, 2015.

11. Jason Hickel, "Is it possible to achieve a good life for all within planetary boundaries?", *Third World Quarterly* 40 (1), 2019, s. 18-35 (Bu araştırmanın da temel aldığı kaynak: Daniel O'Neill ve diğ., "A good life for all within planetary boundaries", *Nature Sustainability*, 2018, s. 88-95); Jason Hickel, "The Sustainable Development Index: measuring the ecological efficiency of human development in the Anthropocene", *Ecological Economics* 167, 2020.

Yani GSYH ile insan refahı arasındaki ilişkinin belli bir noktadan sonra ortadan kalktığı ortada. Fakat bu ilişkiye dair ilginç bir nokta daha var. Belli bir eşikten sonra daha fazla büyüme *olumsuz* etki etmeye başlıyor. Bu etkiyi Gerçek İlerleme Göstergesi (GPI) gibi alternatif ilerleme ölçütlerine bakarak görebiliyoruz. GPI, kişisel tüketim harcamalarıyla yola çıkıp (ki bu GSYH'nin de başlangıç noktası) gelir eşitsizliğini, ekonomik faaliyetlerin toplumsal ve çevresel maliyetlerini de hesaba katan bir ölçüt. Büyümenin faydalarının yanı sıra maliyetlerini de hesaba katan bu ölçüt sayesinde bir ekonomide neler olup bittiğine dair daha dengeli bir tabloya ulaşabiliyoruz. Bu veriyi zamana yayacak olduğumuzda dünya çapında GPI'nin 1970'lerin ortalarına dek GSYH ile birlikte arttığını, ama sonradan büyümenin toplumsal ve çevresel maliyetlerinin tüketime dayalı kazanımları aşağı çekmeye başlamasıyla sabitlendiğini, hatta düşmeye başladığını görüyoruz.¹²

Ekolojist Herman Daly'nin de ifade ettiği gibi, büyüme belli bir noktadan sonra “ekonomik olmamaya” başlıyor, varlıktan çok “darlık” yaratıyor. Bunun pek çok farklı cephede gerçekleştiğini görüyoruz: Yüksek gelirli ülkelerin sürekli büyüme mücadelesi, eşitsizliği ve siyasi istikrarsızlığı artırıyor;¹³ aşırı çalışma ve uykusuzluktan doğan stres ve depresyon gibi sorunlara, kirlilik yüzünden yaşanan hastalıklara, diyabete, kalp hastalıklarına yol açıyor.

12. Ida Kubiszewski ve diğ., “Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress”, *Ecological Economics* 93, 2013, s. 57-68. Yazarlar bu eşik GSYH artışının tüketimden kaynaklanan kazanımları sıfırladığı nokta olarak kullanırken Max-Neef'i temel alıyor. Bkz. Manfred Max-Neef, “Economic growth and quality of life: a threshold hypothesis”, *Ecological Economics* 15 (2), 1995, s. 115-118. Ayrıca bkz. William Lamb ve diğ., “Transitions in pathways of human development and carbon emissions”, *Environmental Research Letters* 9 (1), 2014; Angus Deaton, “Income, health, and well-being around the world: Evidence from the Gallup World Poll”, *Journal of Economic Perspectives* 22 (2), 2008, s. 53-72; Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies* (Princeton University Press, 1997).

13. Tim Jackson, “The post-growth challenge: secular stagnation, inequality and the limits to growth”, CUSP Working Paper No. 12 (Guildford: University of Surrey, 2018).

*

Bütün bunları ilk öğrendiğimde şaşkına dönmüştüm. Bunlar oldukça önemli bilgiler çünkü büyümeyi biraz daha farklı bir yerden görmemizi sağlıyor. İnsan refahı açısından bakılınca ABD, Birleşik Krallık ve diğer yüksek gelirli ülkelerin ayırt edici özelliği olan yüksek GSYH rakamlarının aslında gerekenden aşırı derecede fazla olduğunu görüyoruz.

Şöyle bir fikir alıştırması yapalım: Portekiz, ABD’den 38.000 dolar daha az kişi başı GSYH’ye sahip olmasına rağmen daha yüksek refah seviyesine sahipse ABD’nin kişi başı gelirinin 38.000 dolarlık kısmının aslında “ziyan edildiği” sonucuna varabiliriz. Bu da bir bütün olarak ABD ekonomisi açısından yılda 13 trilyon dolara, yani insan refahının temel bileşenlerine doğrudan hiçbir şey katmayan 13 trilyon dolarlık kaynak sömürüsü, üretim ve tüketime, 13 trilyon dolarlık ekolojik baskıya denk geliyor. Getirisiz bir zarardan bahsediyoruz. Buradan da anlaşılıyor ki, gelir daha adil dağıtılır ve kamu varlıklarına yatırım yapılırsa teorik olarak ABD ekonomisi %65 gibi muazzam bir oranda küçültülebilir ve buna rağmen sıradan Amerikalıların hayatlarının *iyileşmesini* sağlayabilir.

Tabii ki zengin ülkelerdeki fazla gelirin ve tüketimin yaşam kalitesi açısından ortalama yaşam süresi ve eğitim istatistiklerine yansımaya birtakım faydaları olabilir. Mesela yaşam memnuniyeti ve huzur konusunda ne söyleyebiliriz? GSYH arttıkça bu daha öznel göstergelerin de yükselmesini beklemez miyiz? Bu makul bir çıkarım gibi duruyor, çünkü sonuçta Amerikan Rüyası yaşam memnuniyetine giden yolun gelir sahibi olmaktan ve tüketimden geçtiğini söylüyor. Fakat tuhaf bir şekilde, toplam yaşam memnuniyeti ve refah ölçeklerine baktığımız zaman bu göstergelerin bile GSYH ile zayıf bir ilişkisi olduğunu görüyoruz. Bu oldukça şaşırtıcı sonuç, tespiti yapan iktisatçı Easterlin’in adıyla Easterlin Paradoksu olarak biliniyor.

ABD’de yaşam memnuniyeti oranları GSYH’nin (bugünkü değerine çevrilmiş haliyle) 15.000 dolar gibi düşük bir seviyede olduğu 1950’lerde zirve yapmıştı. O zamandan bu yana Amerikalıların or-

talama reel geliri dört katına çıkmış olsa da, son elli yıldaki yaşam memnuniyeti seviyeleri düz bir seyir izledi, hatta düştü. Aynı durum, 1950'den itibaren gelirin üç katına çıkmasına rağmen yaşam memnuniyeti seviyesinin düştüğü Britanya için de geçerli.¹⁴ Benzer bir gidişatı pek çok farklı ülkede görmek mümkün.

Bu paradoksu nasıl açıklayabiliriz? Araştırmacılar –bir kez daha– ortaya koydu ki önemli olan şey gelir değil, bunun nasıl dağıtıldığı.¹⁵ Eşitsiz gelir dağılımına sahip toplumların yaşam memnuniyeti seviyeleri de düşük olma eğiliminde. Bunun da birçok nedeni var. Eşitsizlik, adaletsizlik hissini doğuruyor; toplumsal güvenin, kaynaşmışlığın ve dayanışmanın erimesine neden oluyor. Ayrıca sağlık problemlerine, suç oranlarının daha yüksek ve sosyal mobilitenin daha düşük olmasına yol açıyor. Eşitsiz toplumlarda yaşayanlar hüsrana, tedirginliğe, emniyetsizlik hislerini daha çok yaşıyor ve hayatlarından daha hoşnutsuz oluyor. Bu tip toplumlarda depresyon ve bağımlılık daha yaygın gözleniyor.

Bunun gerçek hayatta nasıl işlediğini hayal etmek zor değil. İşyerinde zam alınca kendinizi daha mutlu hissetmeniz gerekir. Fakat aynı yerde çalıştığınız birinin sizden iki kat fazla zam aldığını öğrenirseniz ne olur? Mutluluğunuz uçup gider, keyfiniz kaçır. Kendinizi değersiz hissedersiniz. Patronunuza duyduğunuz güven azalır, iş arkadaşlarınıza yönelik dayanışma hissiniz yok olur.

Tüketim meselesinde de benzer bir şey yaşanıyor. Eşitsizlik koşullarında insanlar sahip oldukları maddi varlıkların yetersiz olduğunu hissediyor. İhtiyacımız olduğundan değil, komşularımızın sahip olduklarına sahip olmak istediğimiz için sürekli daha fazla şey istiyoruz. Eşim dostumuz ne kadar çok şeye sahip olursa biz de kendimizi iyi hissedebilmek için o kadar çok şey istiyoruz. Bu konudaki veriler net: Eşitsizlik oranı yüksek toplumlarda yaşayanlar daha eşitlikçi toplumlara kıyasla lüks markalara daha fazla para harcıyor.¹⁶

14. Mark Easton, "Britain's happiness in decline", BBC News, 2006.

15. Richard Wilkinson ve Kate Pickett, *The Spirit Level: Why Equality is Better for Everyone* (Penguin 2010).

16. Lukasz Walasek ve Gordon Brown, "Income inequality and status seeking: Searching for positional goods in unequal US states", *Psychological Science*, 2015.

Kendimizi daha iyi hissetmek için sürekli yeni şeyler alıyoruz ama bu da işe yaramıyor çünkü iyi yaşam şartlarını ölçmek için kullandığımız çıta zenginler (ve bugünlerde sosyal medya ünlüleri) tarafından sürekli daha yukarı çekiliyor. İhtiyaçlarla ilgisi olmayan bir aşırı tüketim koşu bandında kan ter içinde didiniyor ve hiçbir yere varamıyoruz.

Peki refahı, mutluluğu artıran şey gelir değilse *nedir*? 2014 yılında siyasetbilimci Adam Okulicz-Kozaryn bu meseleyle ilgili bütün verileri incelemeye girişti. Vardığı sonuç ilginçti: Refah sistemleri sağlıklı işleyen ülkeler, diğer etkenler sabit tutulunca, en yüksek yaşam memnuniyeti oranlarına sahip. Refah sistemi ne kadar cömert ve ne kadar kapsayıcıysa herkesin mutluluğu o kadar artıyor.¹⁷ Genel sağlık sigortası, işsizlik sigortası, emeklilik maaşı, ücretli izin, uygun konut bedelleri, kreş hizmetleri ve yüksek asgari ücret gibi öğeleri bu kapsamda değerlendirebiliriz. İnsanlar adil, kendilerini önemseyen bir toplumda yaşadığı zaman, herkesin toplumsal varlıklara eşit erişim sahibi olduğu ve her gün temel ihtiyaçlarını nasıl karşılayacaklarını düşünüp endişelenmek zorunda olmadığı zaman hayatın tadını çıkarabiliyor. Kendilerini komşularıyla sürekli rekabet halindeymiş gibi hissetmektense toplumsal dayanışma bağları kurabiliyor.

Pek çok ülkenin, hem de çok daha düşük GSYH'ye sahip ülkelerin ABD'den daha yüksek yaşam memnuniyeti ve doyum oranlarına sahip olabildiğini böylelikle açıklayabiliyoruz. Bu listede klasik sosyal demokrasinin örnekleri olan Almanya, Avusturya, İsveç, Hollanda, Avustralya, Finlandiya, Kanada ve Danimarka'nın yanı sıra pek çok başka ülke de yer alıyor. Örneğin ABD'nin beşte biri gelire sahip olan Kosta Rika, refah oranlarında ABD'yi yakalıyor.¹⁸ Bütün örneklerin ortak yanı sosyal desteklerin güçlü oluşu.

17. Adam Okulicz-Kozaryn, I. V. Holmes ve Derek R. Avery, "The subjective well-being political paradox: Happy welfare states and unhappy liberals", *Journal of Applied Psychology* 99 (6), 2014; Benjamin Radcliff, *The Political Economy of Human Happiness: How Voters' Choices Determine the Quality of Life* (Cambridge University Press, 2013).

18. BM Dünya Mutluluk Raporu'na göre.

Yaşam memnuniyetiyle ilgili veriler gerçekten dikkat çekici. Fakat kimi araştırmacılar sadece yaşam memnuniyetini temel almanın eksik olduğuna işaret ediyor. İnsanların *anlam* hissine, gündelik duyguların kargaşasının altında yatan daha derin bir ruh haline bakmamız gerektiğini söylüyorlar. Anlam söz konusu olunca önem arz eden etkenlerin GSYH ile ilişkisinin daha da zayıf olduğunu görüyoruz. İnsanlar şefkat, işbirliği, bir aradalık ve insani bağ kurma duygularını ifade edebilme fırsatı elde ettiklerinde daha anlamlı hayatlar yaşadıklarını hissediyor. Psikologlar bunlara “içsel değerler” adını veriyor. Bunlar ne kadar paranız olduğu, evinizin ne kadar büyük olduğu gibi dışsal göstergelerle bir bağlantısı olmayan, çok daha derinlikli değerler. İçsel değerler, gelir sahibi olmaktan ya da maddi tüketimden alacağımız anlık hazza kıyasla çok daha güçlü ve kalıcı nitelikte.¹⁹ İnsanlar olarak paylaşmaya, işbirliğine, toplum hissine bağlı olarak evrimleştik. Bu değerleri ifade edebildiğimiz bağlamlarda gelişip serpiliyor, bu değerlerin bastırıldığı ortamlarda sö-nükleşiyoruz.

Anlam hissini insanların hayatı üzerinde gerçek, maddi etkileri var. 2012’de Stanford Tıp Fakültesi’nden bir araştırma ekibi Kosta Rika’daki Nicoya Yarımadası’nda bu bölgeden gelen son derece hayret verici birtakım verileri değerlendirebilmek üzere çalışmalar yürüttü. Kosta Rikalıların uzun yaşadığını biliyoruz, ortalama yaşam süresi seksen yıl civarında. Fakat araştırmacılar Nicoya bölgesindekilerin bundan da uzun, seksen beş yıl civarında yaşadığını ortaya koydu (ki bu dünyanın en yüksek oranlarından birine tekabül ediyor). Bu aslında tuhaf bir durum, çünkü Nicoya maddi açıdan Kosta Rika’nın en yoksul bölgelerinden biri. İnsanların geleneksel, tarıma dayalı hayatlar sürdüğü bir geçim ekonomisi söz konusu. Peki bu sonuçları nasıl açıklayabiliriz? Kosta Rika mükemmel bir sağlık sistemine sahip, cevabın önemli bir kısmı bununla ilişkili. Fakat araştırmacılar Nicoya halkının uzun yaşamasının başka bir nedeni daha

19. Dacher Keltner, *Born to be Good: The Science of a Meaningful Life* (WW Norton & Company, 2009); Emily Smith ve Emily Esfahani, *The Power of Meaning: Finding Fulfilment in a World Obsessed with Happiness* (Broadway Books, 2017).

olduğunu gösterdi. Bu neden beslenme veya genler değil, daha şaşırtıcı bir şeydi: topluluk olma hissi. Uzun ömürlü Nicoya halkı aileleriyle, arkadaşlarıyla, komşularıyla güçlü ilişkilere sahip. İhtiyarlıkta bile başkalarıyla bağlantıları olduğu hissini taşıyorlar. Kendilerine değer verildiğini hissediyorlar. Hatta en yoksul hanelerde en yüksek yaşam süreleri görülüyor çünkü bu tür toplulukların bir arada yaşama ve birbirini destekleme ihtimalleri daha yüksek oluyor.²⁰

Bunu aklımızda bir canlandıralım. Kosta Rika’da geçim ekonomisiyle yaşayan insanlar dünyanın en zengin ekonomilerindeki insanlara kıyasla daha uzun ve sağlıklı hayatlar sürüyor. Kuzey Amerika ve Avrupa otoyollar, gökdelenler, alışveriş merkezleri, kocaman evler, arabalar ve gösterişli kurumlar gibi “kalkınma” alametlerine sahip olabilir. Fakat bunların hiçbiri insani ilerlemenin temel ölçeği söz konusu olduğunda Nicoya’daki balıkçı ve çiftçilerin bir adım önüne geçebilmelerini sağlamıyor. Bunu işaret eden veriler günden güne çoğalıyor. Tekrar tekrar görüyoruz ki en zengin ülkelerin ortak özelliği olan aşırı GSYH, en çok önem taşıyan konularda onlara herhangi bir avantaj sağlamıyor.

Büyümeden gelişmek

Bunlar son derece iyi haberler. Anlıyoruz ki orta-üst ve yüksek gelir sahibi ülkeler büyümeye ihtiyaç duymaksızın vatandaşlarına daha anlamlı bir hayat fırsatı verebilir, insani kalkınma anlamında gerçek mesafeler katedebilir. İşe yarayan formülü kesin bir şekilde biliyoruz: Eşitsizliği azalt, kapsayıcı kamu varlıklarına yatırım yap, gelir

20. Altmış yaşındaki Nicoya erkeklerinin beklenen yaşam süresi 84,3 yıl (Japon erkeklerinden üç yıl fazla), kadınlarınsı ise 85,1 yıl. Bkz. Luis Rosero-Bixby ve diğ., “The Nicoya region of Costa Rica: a high longevity island for elderly males”, *Vienna Yearbook of Population Research*, 11, 2013; Jo Marchant, “Poorest Costa Ricans live longest”, *Nature News*, 2013; Luis Rosero-Bixby ve William H. Dow, “Predicting mortality with biomarkers: a population-based prospective cohort study for elderly Costa Ricans”, *Population Health Metrics* 10 (1), 2012.

ve fırsatları daha adil dağıt.

Bu yaklaşımın heyecan verici yanı, bir canlı sistem olarak dünya üzerinde doğrudan olumlu etkisinin bulunması. Toplumlar daha eşitlikçi hale geldikçe insanlar daha da yüksek gelir elde etmek ve sosyal statü göstergesi olan lüks nesneleri elde etmek için üstlerinde baskı hissetmemeye başlıyor. Böylelikle insanlar bitmek bilmez tüketimcilik döngüsünden yakalarını kurtarabiliyor. Danimarka'yı ele alalım. Tüketici araştırmaları, Danimarka'nın diğer yüksek gelirli ülkelerin çoğuna kıyasla daha eşitlikçi yapıda olması nedeniyle insanların daha az sayıda kıyafet aldığını ve bunları daha uzun süre kullandığını gösteriyor. İnsanlar gereksiz lüks tüketime görece daha az ilgi gösterdiği için firmalar da reklama daha az para harcıyor.²¹ Daha eşitlikçi toplumların, diğer etkenler sabit tutulduğunda, kişi başına daha az salım oranlarına sahip olmasının nedenlerinin biri de bu.²²

Eşitsizliği azaltmak ekoloji üzerindeki baskıyı daha doğrudan başka biçimlerde de hafifletiyor. Zengin bireyler diğer insanlara kıyasla çok daha fazla ekolojik ayak izine sahip. Dünyanın en zengin %10'luk kesimi, dünyada 1990'dan bu yana gerçekleşen toplam karbon salımının yarısından fazlasından sorumlu. Başka bir deyişle, dünya çapındaki iklim krizinin müsebbibi büyük oranda dünyanın zenginleri. Gelir merdivenini tırmandıkça işin dengesi iyice bozuluyor. En yüksek gelire sahip %1'lik kesimdekiler, dünya nüfusunun yoksul %50'si içinde yer alan bireylerden yüz kat daha fazla salıma yol açıyor.²³ Neden? Bunun tek nedeni zenginlerin diğer herkesten fazla şey tüketmeleri değil, tükettikleri şeylerin enerji gereksinimi çok yüksek: devasa evler, büyük arabalar, özel jetler, sık uçak yolculukları, uzak yerlere gidilen tatiller, lüks ithal mallar vb.²⁴ Zenginler harcayabileceklerinden daha fazla paraya sahiplerse (ki durum

21. Danny Dorling, *The Equality Effect* (New Internationalist, 2018).

22. Wilkinson ve Pickett, *The Spirit Level*.

23. *Confronting Carbon Inequality*, Oxfam, 2020.

24. Yannick Oswald, Anne Owen ve Julia K. Steinberger, "Large inequality in international and intranational energy footprints between income groups and across consumption categories", *Nature Energy* 5 (3), 2020, s. 231-39.

neredeyse her zaman böyle) fazla paralarını genelde ekolojik açıdan yıkıcı nitelikteki yayılmacı sektörlerde değerlendiriyorlar.

Bu da bizi basit fakat radikal bir sonuca ulaştırıyor: En zenginlerin gelirini azaltacak her türlü politikanın ekolojî üzerinde olumlu etkisi olacaktır. Zenginlerin fazla gelirleri onlara refah anlamında bir şey katmadığına göre, böyle bir hamlenin toplumsal etkiler açısından herhangi bir maliyeti de olmayacaktır. Bu konuda çalışan pek çok araştırmacı bu kanaati benimsiyor. Eşitsizlik incelemeleri alanında dünyanın önde gelen araştırmacıları arasında yer alan Fransız iktisatçı Thomas Piketty sözünü hiç esirgemiyor: “En zenginlerin satın alma gücünün kayda değer oranda azaltılması kendi başına dünya çapındaki salımların azalmasında da önemli bir etkiye sahip olacaktır.”²⁵

Kamu hizmetlerine yatırım yapmanın ekolojik faydaları da var. Kamu hizmetleri neredeyse her zaman özel sektördeki muadillerine göre daha az kaynak kullanıyor. Örneğin Britanya Ulusal Sağlık Hizmetleri, ABD sağlık sisteminin üçte biri kadar CO₂ salımına yol açıyor ve daha iyi hizmet veriyor. Toplu taşıma hem enerji tüketimi hem malzeme tüketimi açısından özel araçlara göre çok daha tasarruflu. Musluk suyu ve şişelenmiş su arasındaki ilişkide de aynı şey geçerli. Kamuya açık parklar, yüzme havuzları ve benzeri dinlenme tesisleri herkesin daha büyük bahçeli evlere, özel havuzlara, kişisel egzersiz aletlerine sahip olmasına kıyasla çok daha tasarruflu ve daha az salıma yol açıyor. Finlandiya’ya gidecek olursanız ortak kullanılan saunaların şenlikli ortamından beslenen bir toplumla karşılaşsınız. Finlandiya’yı dünyanın en mutlu ülkeleri arasına sokan önemli etkenlerden biri de bu âdetleridir.²⁶

Ortaklaşa kullanılan kamusal varlıklar, insanların üzerindeki şahsi gelir peşinde koşma baskısını da azaltıyor. ABD örneğine bakalım. Amerikalılar sürekli daha uzun saatler boyunca çalışmaya, daha yüksek gelir peşinde koşmaya yönelik olağanüstü bir baskı altında yaşıyor çünkü sağlık ve eğitim gibi temel varlıklara erişmenin

25. Thomas Piketty, “The illusion of centrist ecology”, *Le Monde*, 2019.

26. Dünya Mutluluk Raporu.

maliyeti hem akıl almaz derecede yüksek, hem de günden güne artıyor. Doğru düzgün bir sağlık sigortası yanına yaklaşılamayacak kadar pahalı olabiliyor ve sağlık hizmeti alırken sigortalı olsanız da ödemeniz gereken paylar, yüzdeler bile insanları hayatları boyunca borçlu kalmaya zorlayabiliyor. Sağlık sigortası primleri 2000 yılından bu yana neredeyse dört katına çıktı.²⁷ Eğitime gelince, iki çocuklu bir ailenin evlatlarını üniversiteden mezun edene kadar harcaması gereken para yarım milyon dolara kadar çıkabiliyor, 1980'lere kıyasla bu maliyet %500 civarında artmış durumda.²⁸ Bu fiyatların sağlık ve eğitim hizmetlerinin “gerçek” maliyeti ile bir ilgisi yok, bunlar kâr üzerine inşa edilmiş bir sistemin ortaya çıkardığı yapay fenomenler.

Bir de şunu düşünelim: ABD kamusal bir sağlık ve eğitim sisteminde geçecek olsaydı insanlar daha iyi yaşayabilmek için ihtiyaçları olan şeylere şimdiki ücretlerin çok daha azını ödeyerek ulaşabilirlerdi. Sırf geçinebilmek için daha yüksek gelir peşinde koşmak zorunda kalmazlardı.

*

Böylelikle en önemli noktaya geliyoruz. Mesele insan refahı olunca, gelirin *kendiliğinden* bir anlamı yok. Gelirin neyi satın alabildiği, iyi yaşayabilmek için gereksinim duyduğunuz şeylere erişmenizi sağlayıp sağlayamadığı önemli. Yani asıl mesele gelirin “refah satın alma gücü”. ABD’de yıllık 30.000 dolar gelirle ev idare etmeye çalışırsanız oldukça zorlanırsınız. Çocuklarınızı doğru düzgün bir üniversiteye gönderemezsiniz. Fakat kapsayıcı sağlık ve eğitim hizmetlerine sahip olan, kiralara yasalarla denetlendiği Finlandiya’da aynı gelir lüks bile sayılır. Kamu hizmetlerine ve diğer müştereklere erişimi artırarak insanların gelirlerinin refah satın alma gücünü iyileştirebilir, ek büyümeye ihtiyaç duymaksızın herkesin daha verimli

27. CFO Journal, “Cost of health insurance provided by US employers keeps rising”, *Wall Street Journal*, 2017.

28. David Ruccio, “The cost of higher education in the USA”, *Real-World Economics Review* blog sayfası, 2017.

hayatlar sürmesini sağlayabiliriz. Büyüme zorunluluğunun panzehiri ve iklim krizini çözmenin anahtarı adalettir.

Bu da son kırk yıldır hüküm süren neoliberal politikaların tamamen tersine çevrilmesini gerektiriyor. Devletler dur durak bilmeden büyüme peşinde koşarken kamu hizmetlerini özelleştirdi, sosyal harcamaları kısıtı, ücretleri azaltıp çalışanı koruyan düzenlemeleri ortadan kaldırdı, zenginlere vergi ayrıcalıkları tanıdı, eşitsizliğin tavan yapmasına neden oldu. İçinde yaşadığımız iklim yıkımı çağında yapmamız gereken şeyler bunların tam tersi.

Toplumsal hedeflerimize ulaşabilmek için daha fazla büyümeye ihtiyacımızın olmadığını gösteren kanıtlar çok sayıda ve gayet açık. Fakat büyümeci anlatılar etkisini korumaya devam ediyor. Neden? Çünkü büyüme, toplumdaki en zengin ve en güçlü kesimlerin çıkarlarına hizmet ediyor. ABD'yi ele alalım. ABD'de kişi başına reel GSYH 1970'lerden bu yana iki katına çıktı. Bu kadar olağanüstü bir büyümenin insan yaşamı üstünde kayda değer iyileşmeleri de beraberinde getireceğini düşünebilirsiniz, ama aslında tam tersi oldu. Kırk yıl önceye göre yoksulluk oranı daha yüksek, reel ücretler daha düşük.²⁹ ABD yarım yüzyıl büyümüş olmasına rağmen bu kilit göstergelerde *gerilemiş* durumda, kazanımların neredeyse tamamı zaten zengin olanlara aktarıldı. En zengin %1'lik kesimin yıllık gelirleri bu dönemde üç katından fazlasına çıkarak *kişi başına* 1,4 milyon dolar gibi bir ortalamaya ulaştı.³⁰

Elimizde böyle veriler olunca büyümeciliğin nihayetinde bir ideoloji, hem de ortak geleceğimiz pahasına küçük bir azınlığın çıkarlarına hizmet eden bir ideoloji olduğu netlik kazanıyor. Hep beraber büyümeye omuz vermeye zorlanıyoruz, böylelikle gezegenimizin geleceğini tehlikeye atıyoruz ve bunu sırf zengin seçkinler daha da zenginleşbilsin diye yapıyoruz. İnsan yaşamı perspektifinden bakılınca bunun adaletsizlik olduğu gayet net. Aslında bu sorunun

29. Ortalama reel ücretler 1973 yılında zirveye ulaşarak saatte 23 doları buldu, 1995'te 19 dolarla dip yaparak 2018'de 22 dolar seviyesine çıktı (ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu). Yoksulluk oranı 1973'te %11'ken 2017'de %12,2 oldu (ABD Nüfus İdaresi).

30. Dünya Eşitsizlik Veritabanı.

uzun süredir de farkındayız. Fakat ekoloji perspektifinden bakınca durum daha da kötü, bir tür çılgınlık söz konusu.

Güney’de adalet

Zengin ülkelerin vatandaşlarının yaşamlarını iyileştirmek için büyümeye ihtiyaçları yok. Peki daha yoksul olanlar? Filipinler’i ele alalım. Pasifik’te yer alan bu ada devleti ortalama yaşam süresi, sağlık ve temizlik hizmetleri, beslenme ve gelir gibi pek çok kalemde alt sıralarda yer alıyor. Buna karşılık mevcut toprak, su, enerji, malzeme kaynağı kullanımları rahat rahat güvenli gezegensel sınırlar dahilinde.³¹ Dolayısıyla insanların ihtiyaçlarını karşılamak söz konusu olduğunda Filipinler’in bu tür kaynak kullanımlarını artırmaması için bir neden yok. Aynı şey, Küresel Güney’de yer alan çoğu ülke için de geçerli.

İşin iyi yanı şu: Çalışma arkadaşlarımla birlikte 150’den fazla ülkenin verilerini inceleyerek ulaştığımız sonuçlar, Küresel Güney ülkelerinin gezegensel sınırların altında veya civarında kalarak (ortalama yaşam süresi, refah, sağlık ve temizlik, eğitim, elektrik, istihdam, demokrasi dahil) bütün insani kalkınma göstergelerinde iyi sonuçlar elde edebileceğine işaret ediyor. Daha önce de değindiğimiz Kosta Rika ne tür bir sonuçla karşılaşabileceğimize dair mükemmel bir örnek sunuyor.³² Fakat bunun için kalkınmaya bakışımızı tamamen değiştirmemiz gerekiyor. Sırf büyümek için büyümeyi hedeflemek ve bunun sihirli bir şekilde insanların hayatlarını iyileştireceğini ummak yerine, önce insanların hayatlarını iyileştirmeyi odağı-

31. Bkz. www.goodlife.leeds.ac.uk/countries.

32. Hickel, “Is it possible to achieve a good life for all?” ve bu araştırmanın dayandığı kaynak: Kate Raworth, “A safe and just space for humanity: can we live within the doughnut?”, *Oxfam Policy and Practice* 8 (1), 2012. Kosta Rika veri seti içindeki en başarılı ülke olsa da görece daha yüksek gelir eşitsizliğine sahip olduğuna da dikkat etmek gerekiyor. Bu da ek büyümeye ihtiyaç duymaksızın toplumsal göstergelerini daha da iyiye götürebileceği anlamına geliyor.

mıza almak gerekiyor. Bu durumda da ekonomik büyüme gerekiyorsa ona uygun adımlar atılabilir. Başka bir deyişle, ekonomiyi insanların ve ekolojinin ihtiyaçlarına göre kurgulamamız gerekiyor, oysa şu anda bunun tam tersini yapıyoruz.

Kalkınmaya yönelik bu bakış açısının Küresel Güney’de uzun bir geçmişi var. Aralarında Mahatma Gandhi, Patrice Lumumba, Salvador Allende, Julius Nyerere ve Thomas Sankara’nın yanı sıra adaleti, refahı, kendine yeterliliği vurgulayan insanmerkezli bir ekonomiyi savunan onlarca başka ismin de bulunduğu sömürge karşıtı liderler bu anlayışı benimsiyordu. O dönemde bu fikirleri en özlü biçimde dile getiren isim muhtemelen Martinikli devrimci entelektüel Frantz Fanon’dur. 1960’larda kaleme aldığı şu satırların bugün de güncelliğini koruduğunu düşünüyorum:

O halde yoldaşlar, Avrupa oyunu sonunda bitti, başka bir şey bulmalıyız. Avrupa’yı taklit etmediğimiz sürece, Avrupa düzeyine çıkma saplantısına takılıp kalmadığımız sürece bugün her şeyi yapabiliriz. Avrupa bugün öyle delice, öyle soluksuz bir ivme kazandı ki, bütün denetimi ve aklını kaybetti; baş döndürücü bir hızla dosdoğru uçuruma koşuyor. Tüm hızımızla ondan kurtulursak iyi ederiz. Bugün Üçüncü Dünya Avrupa’nın karşısında, projesi bu Avrupa’nın yanıt bulamadığı sorunları çözmeye çalışmak olan muazzam bir kütle olarak duruyor. Ama şimdi önemli olan kârlılık sorunu değil, üretkenliği artırma sorunu değil, üretim oranları sorunu değil. Hayır, kimseye yetişmek istemiyoruz. Yapmak istediğimiz şey şudur: Gece gündüz, her an her dakika insanın, her insanın yanında yürümek. Öyleyse yoldaşlar, esin kaynağını Avrupa’dan alan devletler, kurumlar ve toplumlar yaratarak Avrupa’ya minnet borcu ödemeyelim. İnsanlık bizden bu grotesk ve genellikle tiksindirici taklit yerine başka şeyler bekliyor.³³

Burada Fanon bir tür sömürgelikten çıkarma çağrısında bulunuyor, ekonomik kalkınma tahayyülünü sömürgelikten kurtarıp farklı yaklaşımların serpilip gelişmesi için alan açmamız gerektiğini söylüyor.³⁴ Pratikte bu ne anlama geliyor? Kosta Rika, Sri Lanka, Kü-

33. Frantz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*, çev. Şen Süer, Versus, 2007.

34. Bkz. Ashish Kothari ve diğ., *Pluriverse: A Post-Development Dictionary* (Columbia University Press, 2019).

ba ve Kerala gibi devletlerin izinden giderek sağlık hizmetlerini, eğitimi, su hakkını, barınmayı, sosyal güvenliği güvence altına alan somut ve kapsayıcı sosyal politikalara yatırım yapmak anlamına geliyor. Küçük çiftçilerin varlıklarını sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları kaynaklara erişimlerini sağlayacak şekilde toprak reformu yapmak anlamına geliyor. Yerli üretimi korumak ve geliştirmek için gümrük vergilerine, teşvik ödemelerine başvurmamak anlamına geliyor. Düzgün ücretler, düzgün çalışma yasaları, ulusal gelirin ilerici bir perspektifle dağıtılması anlamına geliyor. Ekonomilerin fosil yakıtlar ve topraktan bir şey çıkarma üzerine değil yenilenebilir enerji ve ekolojik yenilenebilirlik ilkesi üstüne kurulması anlamına geliyor.

Bu politikaların pek çoğunun sömürgecilik sonrası dönemde, 1950'lerden 1970'lere dek, Güney'de yaygın bir şekilde uygulandığını, 1980'lerde yapısal uyum programlarının bu vizyonu yok etmesiyle rafa kaldırıldığını hatırlamakta fayda var. Bu kaderden kaçabilen birkaç ülke oldu. Kosta Rika onlardan biriydi. Ekoloji politikaları eksik kalmış olsa da Güney Kore ve Tayvan da bu ülkeler arasındaydı. Bu ülkeler ekonomi politikalarında daha ilerici bir yaklaşımı benimseyip kamu hizmetlerine yatırım yapmaya devam etti ve bugün insani kalkınma anlamında yüksek sıralarda yer alıyorlar. Güney'in, müdahale edilmediği takdirde neye dönüşebileceğinin birer nişanesi olmaya devam ediyorlar.

Dolayısıyla Güney'in yapısal uyumdan (yani yabancı yatırımcıların, kredi kuruluşlarının denetiminden) kurtulmasına ve böylelikle hükümetlerin insani kalkınma konusunda ne kadar etkili olduğunu bildiğimiz ilerici ekonomik politikaları izleyebilir hale gelmesine ihtiyaç var. Bu da bizi başka bir önemli noktaya getiriyor: Konu Güney'de ilerleme olunca konu sadece iç siyasetle sınırlı değil, küresel adaletle de ilgili.

İnsanlar dünyanın yoksulları hakkında düşünürken genelde dünya ekonomisinin dışında kalmış, küreselleşmenin dokunmadığı kıyıda köşede yaşayan, zengin ülkelerdeki insanların hayatlarıyla herhangi bir bağlantısı olmayan birilerini hayal ediyor. Halbuki bu tamamen yanıltıcı bir tahayyül. Yoksullar küresel sermayenin devrelerine son derece entegre olmuş durumda. Nike ve Primark gibi çokuluslu şirketlere iş yapan atölyelerde korkunç şartlarda çalışıyorlar. Cep telefonlarımızda, bilgisayarlarda kullanılan nadir toprak minerallerini çıkarmak için madenlerde hayatlarını riske atıyorlar. Pek çok insanın her gün tükettiği içeceklerin yapımında kullanılan çay yapraklarını, kahve çekirdeklerini, şeker kamışını topluyorlar. Avrupalıların, Kuzey Amerikalıların her sabah kahvaltıda tükettiği orman meyvelerini, muzı topluyorlar. Küresel ekonominin enerjisini sağlayan petrol, kömür ve doğalgaz da çoğu durumda onlara ait –veya ellerinden alınana dek sahibi oldukları– topraklardan çıkarılıyor. Özetle, küresel ekonominin emek ve kaynak girdisinin büyük kısmını onlar oluşturuyor.³⁵

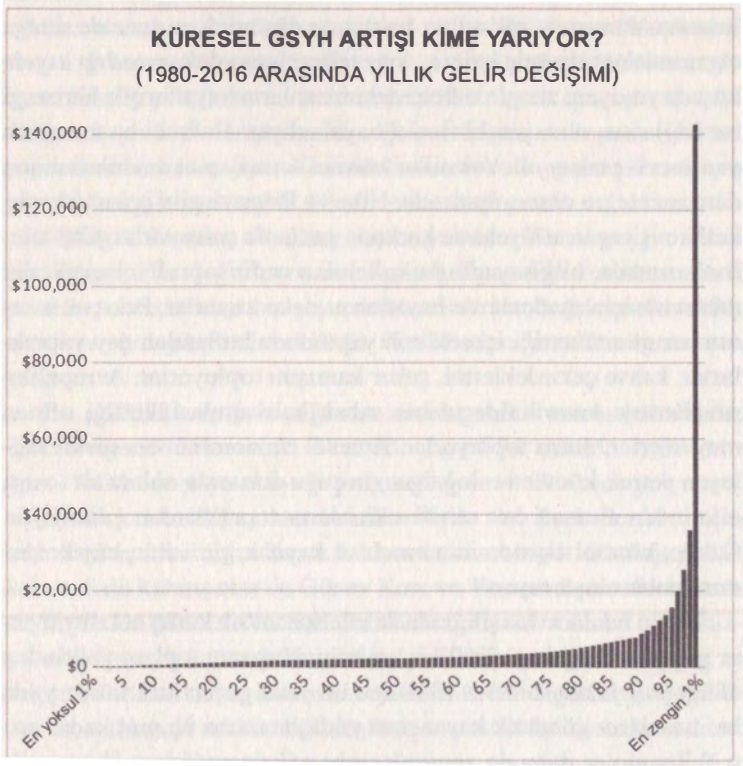
Bütün bunların karşılığında da ellerine ancak kuruş hesabıyla para geçiyor. En yoksul %60'lık kesimin dünyanın toplam gelirinden aldığı pay yaklaşık %5.³⁶ 1980'den bu yana geçen kırk küsur yılda bu insanların gündelik kazançları yılda ortalama üç sent kadar arttı.³⁷ Zenginler daha da zenginleşince gelirin aşağılara akmasa da damlayacağını savunanlar var, oysa bırakın damlayı ortada buhar bile yok.

Dünyanın zenginleri için hikâye bambaşka bir yönde ilerledi. 1980'den bu yana dünyanın toplam ekonomik büyümesinden kaynaklanan yeni gelirlerin en az %46'sı en zengin %5'lik kesimineline geçti. En zengin %1, her yıl 19 trilyon dolar gelir elde ediyor, bu da

35. Dorninger ve diğ., “Global patterns of ecologically unequal exchange.”

36. David Woodward, “Incrementum ad absurdum: global growth, inequality and poverty eradication in a carbon-constrained world”, *World Economic Review* 4, 2015, s. 43-62.

37. 3 sent hesabının kaynağı PovcalNet'ten alınan Dünya Bankası yoksulluk verileri, hesaba Doğu Asya dahil değil.

Bu grafik her yüzdelik dilim için ortalama gelir artışını gösteriyor. Kaynak: Dünya Eşitsizlik Veritabanı (2017 Sabit USD). Veri düzenleme: Huzaifa Zoomkawala.

dünyanın toplam GSYH'sinin neredeyse dörtte biri demek.³⁸ Bu da Norveç, İsveç, İsviçre, Arjantin'in yanı sıra, Ortadoğu ve Afrika'daki tüm ülkeleri de içeren 169 ülkenin *toplam* gelirinden fazla bir miktar demek. Zenginler dünya ekonomisinin ürettiği gelirin, yani kaynağı toprak ve yoksul bedenler olan gelirin akla hayale sığmayacak kadar yüksek bir kısmı üstünde hak iddia ediyor.

Bu rakamları daha iyi değerlendirebilmek için şöyle de düşün-

38. Dünya Eşitsizlik Veritabanı.

biliriz: Dünyadaki herkesi günlük 7,40 dolar olan yoksulluk sınırının üstüne taşıyabilmek ve Küresel Güney'deki herkese Kosta Rika standartlarında sağlık hizmeti sunabilmek için gereken para yaklaşık on trilyon dolar.³⁹ Tek başına ele alınınca göze çok büyük görünen bu sayı, aslında en zengin %1'in yıllık gelirinin yarısına denk geliyor. Başka bir deyişle, 10 trilyon dolarlık yıllık fazla geliri en zengin %1'den alıp dünyanın yoksullarına dağıtacak olursak yoksulluğu tek kalemde yok edebiliyor, Güney'deki ortalama ömür süresini seksen yıla çıkartarak dünyadaki sağlık uçurumunu kapatabiliyoruz. Bu senaryoda bile en zengin %1'deki her haneye çeyrek milyon dolardan fazla para giriyor. Herhangi birinin ihtiyacı olabilecek paradan her halükârda fazla olan bu miktar, Britanya'daki ortalama hane gelirinin yaklaşık sekiz katına denk geliyor. Tabii bu işin sadece gelir kısmı, daha varlıklarına dokunmadık. En zengin %1'in şimdiye dek biriktirmiş olduğu varlıkların toplamı 158 trilyon dolara, yani dünyadaki toplam varlığın yaklaşık yarısına denk geliyor.⁴⁰

Böyle bir eşitsizliğin herhangi bir doğal yanı yok. Bu eşitsizliğin varlık sebebi güçlü devletlerin ve şirketlerin yoksul ülkelerdeki insanları ve kaynakları sistematik bir biçimde sömürüyor olması. Bunu ampirik kayıtlarda da açık seçik görebiliyoruz. Şu anda her yıl Güney'den Kuzey'e akan kaynak ve para miktarı, diğer yönde hareket edene göre daha fazla. Bize sürekli zengin ülkelerin yoksul ülkelere yaptığı (toplamı yılda 130 milyar doları bulan) yardımlar anlatıldığı için bu hesap şaşırtıcı gelebilir. Fakat bu yardım akışı ve buna eklenen yıllık 500 milyar dolar civarındaki özel yatırımlar, ters yöndeki akışın yanında önemsiz kalıyor. Yoksul ülkelere zengin ülkelere doğru *net bir akış* söz konusu.

Bu hakikatleri kavradığımızda, Güney'deki kalkınmanın toplam küresel büyüme ihtiyacına bağlı olmadığını, doğal kaynak çıkartma ve sömürüye dayalı düzeni bitirmekle, ekonominin kurallarını

39. Dünya Bankası verilerine göre günlük 7,40 ABD dolarının yol açtığı “yoksulluk boşluğu”nun (*poverty gap*) büyüklüğü 6 trilyon dolar. Düşük ve orta gelirli ülkelerdeki kişi başına harcamayı Kosta Rika seviyesine çıkarmak için gereken para ise 4 trilyon dolar.

40. Credit Suisse Global Wealth Report, 2019.

dünyadaki çoğunluk açısından daha adil hale gelecek şekilde değiştirmekle ilgisi olduğunu açıkça görüyoruz. Bir önceki kitabım *The Divide*'da böyle bir sürecin nasıl işletilebileceği meselesine odaklanmıştım. Oradaki çalışmamı buraya kopyalamaktansa birkaç kısa örnek vermekle yetineceğim.

Örneğin emeği ele alalım. Kuzey'deki büyümenin büyük oranda Güney'deki işçilerin emeğine bağlı olduğunu biliyoruz. Fakat araştırmacılar Güney'deki ihracat sektöründe çalışan insanların, uluslararası ticaret alanında pazarlık gücüne sahip olmadıkları için hak ettiklerinden az ücret almaları sebebiyle her yıl 2,8 trilyon dolar kayba uğradığını hesap ediyor.⁴¹ Bu soruna verilebilecek en basit yanıtlardan biri dünya çapında bir asgari ücret belirlemek olacaktır. Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından idare edilebilecek bu uygulama her ülkenin ortalama gelirinin bir yüzdesi olarak ya da her bölgenin asgari geçim eşiklerine göre ayarlanabilir.

Bunun dışında bir de yasalara aykırı finans akışları söz konusu. Şu anda her yıl Küresel Güney'den 1 trilyon dolar çalınarak çoğunlukla vergilerden kaçmak isteyen çokuluslu şirketler tarafından *off-shore* hesaplarda saklanıyor.⁴² Örneğin Guatemala veya Güney Afrika'da kâr elde eden bir şirket, bu parayı Lüksemburg gibi, Virgin Adaları gibi vergi cennetlerine kaydırabiliyor. Bu da Güney ülkelerinin kamu hizmetlerine yatırım yapmak için ihtiyaç duydukları paranın ellerinden alınması anlamına geliyor. Neyse ki bu da üstesinden gelinemeyecek bir problem değil: Ülkelerarası ticareti ve büyük şirketlerin muhasebe işlemlerini düzenleyen yasalarla bu vergi kaçırma sistemine son verebiliriz.

Bir başka mesele de küresel ekonomiyi yöneten uluslararası kuruluşların son derece antidemokratik yapıda olması ve fazlasıyla zengin ülkelerin lehine davranması. ABD'nin Dünya Bankası ve IMF'de alınan bütün önemli kararlarda veto hakkı var, oyların çoğunluğu da yüksek gelirli ülkelerin elinde. Dünya Ticaret Örgütü'

41. Zak Cope, *The Wealth of (Some) Nations: Imperialism and the Mechanics of Value Transfer* (Pluto Press, 2019).

42. Global Financial Integrity tarafından yayınlanan çeşitli raporlar.

ndeki pazarlık gücü büyük oranda GSYH'ye bağlı, dolayısıyla uluslararası ticaretin kurallarını sömürgecilik döneminde zenginleşmiş olan ülkeler belirliyor. Bu kurumları demokratikleştirerek Küresel Güney ülkelerinin kendilerini etkileyecek kararlarda söz sahibi olmasını, kendi ekonomi politikalarını belirlemekte daha etkin olmalarını sağlayabiliriz. BM'nin tahminlerine göre DTÖ'de daha adil ticaret kuralları benimsenmesi yoksul ülkelerin her yıl 1,5 trilyon dolar ek ihracat geliri elde etmesi anlamına gelecek.⁴³

Yapabileceğimiz başka müdahaleler de var. Gayrimeşru borçları feshederek yoksul ülkelerin bütün parasını yabancı bankalara faiz ödemeye ayırmak yerine kamu sağlığına ve eğitimine aktarmasını sağlayabiliriz; şirketlerin arazi gaspına son verip toprağı tekrar küçük çiftçilere dağıtabiliriz; yüksek gelirli ülkelere tarım sanayiinde haksız avantaj sağlayan sübvansiyon rejimlerini değiştirebiliriz. Bu gibi değişiklikler Güney halklarının küresel ekonomiden daha adil bir pay almasını ve iyi yaşayabilmek için ihtiyaç duydukları kaynaklara erişebilmesini sağlayabilir.

İdeolojiden kurtulmak

Ulusal ve küresel eşitsizliklerin boyutlarını kavradığımızda, GSYH'yi insani ilerlemenin aracı olarak gören anlatının biraz taraflı olduğunu, hatta bir ölçüde ideolojik olduğunu anlayabiliyoruz. Burada ideoloji terimini teknik anlamda kullanıyorum: Hâkim sınıfın savunduğu, onların maddi çıkarlarına hizmet eden ve geriye kalan insanların adil olmadığını düşünüp reddetmeleri gereken bir sistemde gönüllü olarak yaşamalarını sağlayacak kadar içselleştirdiği bir dizi fikirden bahsediyoruz. İtalyan düşünür Antonio Gramsci, bir ideolojinin, neredeyse hakkında derinlemesine düşünmeyi imkânsız hale

43. 1999 tarihli BM Ticaret ve Kalkınma Raporu tahminleri. Raporda sanayi ihracatında yılda 700 milyar dolarlık, tarım ihracatında ise bundan da fazla potansiyel ciro kaybı olduğu belirtiliyor.

getirecek derecede normalleştiği bu duruma “kültürel hegemonya” adını vermişti.

Dünyamızın seçkinleri neler döndüğünü gayet iyi biliyor. Bilmediklerini varsaymak ahmakça olur. Gelir dağılımına dair verilerden haberdarlar. Bu verilerle yatıp kalkıyorlar. Hayatlarını ulusal ve küresel gelirden alacakları payı nasıl artıracaklarını hesap ederek geçiriyorlar. Daha fazla büyüme istemeleri nihayetinde birikim mekanizmalarını hızlandırmakla ilgili; büyüme ve insan ilerlemesi arasında varsayılan ilişkiye dair iddialar ise bunun kılıfı olarak kullanılıyor. Tabii ki büyümenin sonunda yoksulların gelirini artıracak ve böylelikle toplumsal çatışmayı pasifize edeceğini de umuyorlar. Sonuçta yoksulların geliri de artacak olursa, seçkinlerin birikimi siyaseten daha sindirilebilir hale gelecektir. Fakat bu stratejinin ekolojik kriz çağında sürdürülebilmesi mümkün değil. Bir yerden fedakârlık etmek gerekiyor.

Büyümeyle ilgili sorun, yıllardır dikkatimizi zorlu gelir dağılımı politikalarından uzaklaştırıyor olması. Siyasi fail konumumuzu tembel bir büyüme aritmetiğine, büyümenin otomatik olarak herkesin çıkarına hizmet ettiği kabulüne teslim ettik. İklimsel acil durum bunu değiştiriyor. Bizi küresel ekonominin vahşi eşitsizliğine meydan okumaya zorluyor. Siyasi mücadele alanına girmeye zorluyor. İnsanların hayatlarını iyileştirmek için *toplam* büyümeye ihtiyacımız olduğu fikri artık bir anlam ifade etmiyor. Büyümenin kimin için, hangi amaçla gerekli olduğunu tespit etmek zorundayız. Şu soruları sormayı öğrenmeliyiz: Bu para nereye gidiyor? Bundan kim çıkar sağlıyor? Bu ekolojik yıkım çağında, toplam çıktının neredeyse dörtte birinin milyonerlerin cebine girdiği bir ekonomiyi kabullenmeye gerçekten razı mıyız?

ABD Federal Rezerv Kurulu eski üyelerinden Henry Wallich’in “büyüme gelir eşitliğinin ikamesidir” diye meşhur bir sözü vardı. Doğru bir söz: GSYH’yi körükleyip paranın bir kısmının aşağılara akmasa da damlayacağını umut etmek, mevcut geliri daha adil dağıtmaya kıyasla siyaseten daha kolay bir hamle. Fakat Wallich’in mantığını tersine çevirmek de mümkün: Büyüme eğer eşitliğin ikamesiyse, demek ki eşitlik de büyümenin ikamesi olabilir.⁴⁴ Bereketli

bir gezegenimiz var. Elimizdekini daha adil paylaşmanın yollarını bulabilirsek yeryüzünü daha fazla yağmalamamıza gerek kalmayacak. Büyümenin panzehiri adalettir.

İnsanların hayatını iyileştirmek için toplam büyümeye ihtiyaç olduğu konusunda ısrar edenler bizi korkunç bir çifte açmaza sürükliyor. İnsan refahıyla ekolojik istikrar arasında tercih yapmaya zorlanıyoruz, bu da kimsenin karşı karşıya kalmak istemeyeceği türden imkânsız bir ikilem. Fakat eşitsizliğin nasıl işlediğini anlarsak seçenekler hemen netleşiyor: Bir yanda daha adil bir toplumda yaşamak var, diğer yanda ekolojik felaket riskini göze almak. Bu durumda pek çok insanın ne yönde karar vereceği bellidir. Tabii ki bunu başarmak kolay olmayacak. Statükodan muazzam bir fayda sağlayanlara karşı çetin bir kavga verilmesi gerekecek. Muhtemelen kimilerinin bu şekilde hareket etmekten kaçınmayı tercih etmesinin sebebi de bu: Küresel gelirin halihazırdaki dağılımını sürdürmek uğruna gezegeni feda etmeyi tercih ediyorlar.

Peki ya teknolojik yenilikler?

Mücadele etmemiz gereken kuvvetli bir anlatı daha var. Hâkim hîkâyeye göre büyüme sadece *insan* ilerlemesi için değil, *teknolojik* ilerleme için de gerekli. Daha da önemlisi, enerji geçişi için gerekli olan finansal kaynakları mobilize etmenin ve ekonomilerimizi daha verimli hale getirmek için ihtiyacımız olan teknolojik yenilikleri elde etmenin tek yöntemi büyümedir diye düşünülüyor.

İklim krizini çözmek için teknolojik yeniliklere ihtiyacımız olduğuna şüphe yok. Daha iyi güneş panellerine, daha iyi rüzgâr türbinlerine, daha iyi pillere ihtiyacımız var ve dünya çapındaki fosil yakıt altyapısını ortadan kaldırıp yerine yenilenebilir enerjiyi getir-

44. Bu bakış açısını Dan O'Neill'a borçluyum. Örneğin bkz. Rob Dietz ve Daniel W. O'Neill, *Enough is Enough: Building a Sustainable Economy in a World of Finite Resources* (Routledge, 2013).

meyi nasıl başaracağımızı tespit edebilmemiz gerekiyor. Bu kolay bir iş değil. Fakat iyi haber şu: Bunu başarabilmek için büyümeye ihtiyacımız yok.

Birincisi, *toplam* büyümenin bu amaçları gerçekleştirmek için gerekli olduğu varsayımını destekleyen herhangi bir kanıt yok. GSYH'yi bir bütün olarak artırıp bunun bir şekilde güneş paneli fabrikalarına yatırım yapılmasına yol açacağını ummanın bir anlamı yok. Müttefikler İkinci Dünya Savaşı esnasında ortaya çıkan tank ve uçak ihtiyacı meselesini böyle ele alsaydı Avrupa'yı şu anda Naziler yönetiyor olurdu. Bu tür mobilizasyonlar devletlerin *mevcut* finans kaynaklarını yönlendirecek politikalar belirlemesini gerektirir. Dünyanın dört bir yanındaki sıhhi sistemler, yollar, demiryolu ağları, kamu sağlığı sistemleri, enerji şebekeleri, posta sistemi gibi büyük, işbirliğine dayalı altyapı projelerinin çoğu, devlet politikalarıyla belirlenmiş ve kamu kaynaklarıyla finanse edilmiştir. Bunlar piyasa güçlerinin kendiliğinden vardığı sonuçlar değil, soyut büyümenin sonucu hiç değil. Bu tür projeler kamu yatırıma ihtiyaç duyar. Bunun farkına vardığımızda mevcut kamu kaynaklarını örneğin fosil yakıt sübvansiyonundan (ki şu anda 5,2 trilyon dolara, yani küresel GSYH'nin %6,5'ine karşılık geliyor) ve askeri harcamalardan (1,8 trilyon dolar) çekip güneş panellerine, pillere, rüzgâr türbinlerine aktararak, gerekli geçişi kolayca finanse edebiliriz.⁴⁵

Devlet politikaları *özel* yatırımları yönlendirmekte de kullanılabilir. Devletler belli sektörlere yatırım yapmaya başladığında teşviklerden faydalanmak ya da gerekli malzeme tedarikini sağlamak isteyen şirketlerin de oraya “üşüşüğünü” biliyoruz.⁴⁶ Bunun yanı sıra büyük şirketlerin ve zengin bireylerin gelirlerinin bir kısmıyla (diyelim %5'iyle) belli projeleri (örneğin hızlı bir yenilenebilir enerji yatırımını) finanse etmek için çıkarılan tahvilleri almasını sağlayacak basit düzenlemeler yapılabilir. Bu tür tedbirler geçmişte devletler tarafından pek çok defa uygulandı. ABD'de Roosevelt'in New

45. Dünya çapındaki fosil yakıt sübvansiyon verilerinin kaynağı IMF, askeri harcama verilerinin kaynağı Dünya Bankası.

46. Mariana Mazzucato, “The entrepreneurial state”, *Soundings* 49, 2011, s. 131-42.

Deal (Yeni Düzen/Yeni Mutabakat) döneminde ve Küresel Güney’ de kalkınmacı dönemde uygulanan bu tür politikalara tekrar başvurulmaması için bir neden yok.

Yenilikçilik meselesinin kendisine gelince: Her gün kullandığımız ve gerçek anlamda hayatı kolaylaştıran ve değiştiren kimi teknolojiler de dahil olmak üzere, modern çağın en önemli yeniliklerinin pek çoğunun büyüme odaklı şirketler tarafından değil kamu organları tarafından finanse edildiğini hatırlamakta fayda var. Su şebekesinden internete, aşılarından mikroçiplere, hatta cep telefonlarında kullanılan teknolojilere kadar pek çok yenilik kamunun finanse ettiği araştırmalar sonucunda ortaya çıktı. Yenilikçilik için *toplam* büyümeye ihtiyacımız yok. Amacımız belli noktalarda yenilik yaratmaksa doğrudan bu noktalara yatırım yapmak ya da dar kapsamlı politika tedbirleriyle yatırımı teşvik etmek ekonomiyi herhangi bir ayırım gözetmeden bir bütün olarak büyütme ve böylelikle arzu ettiğimiz yeniliklerin ortaya çıkacağını ummaya kıyasla daha makul bir seçenek. Daha verimli trenler elde etmek için plastik, kereste ve reklamcılık sektörlerini büyütme gerçekten makul mü? Temiz bir şeyler elde etmek için kirli şeyleri büyütmenin bir anlamı var mı? Bu kadar akılsız olamayız.

Tekrar tekrar anlaşıyor ki büyümenin gerekliliğine dair yaygın kanaat sağlam temellere oturmuyor. Ekolojik istikrarı feda edip sürekli büyüme çağrısı yapanlar, aslında ihtiyacımız olmayan bir şey uğruna –sözcüğün gerçek anlamıyla– her şeyi riske atmaya hazır.

**Yeni ilerleme göstergelerine ihtiyacımız var –
ama bu bile yeterli değil**

Simon Kuznets 1930’larda ABD Kongresi’ne GSYH ölçeğinin ilk halini sunduğunda bunun normal bir ekonomik ilerleme ölçütü olarak kullanılmaması gerektiğinin altını çizmişti. GSYH’ye odaklanmanın beraberinde çok fazla yıkım getireceğini düşünüyordu. “Bir ulusun refahını ulusal gelir ölçeğinden çıkarsamak çok olası değildir,” di-

yordu Kuznets. “Büyüme hedefleri, neyin ne amaçla büyütülmesi gerektiğini açıkça ifade etmelidir.” Bir nesil sonra, 1968 yılında, ABD’li siyasetçi Robert Kennedy aynı mesajı Kansas Üniversite-si’nde yaptığı bir konuşmada tekrar etti: “GSYH zekâmızı, cesareti-mizi, bilgeliğimizi, eğitimimizi, merhametimizi, ülkemize sadaka-timizi (...) ölçmüyor, hayatı yaşanmaya değer kılan şeylerin haricin-de ne varsa onları ölçüyor.”

Fakat bütün bunlara rağmen, Kuznets’ten yaklaşık bir yüzyıl, Kennedy’den yarım yüzyıl sonra GSYH dünyanın dört bir yanında temel ilerleme ölçeği olarak kullanılmaya devam ediyor. Kuznets Pandora’nın kutusunu –neredeyse yanlışlıkla– açtı, o zamandan beri de kimse kapatamıyor.

Ne var ki, bu da değişmeye başlıyor. Büyümecilik, dünyanın en önde gelen iktisatçıları arasında bile ideolojik gücünü yavaş yavaş yitiriyor. Fransız devleti 2008 yılında başarıyı GSYH’den farklı yol-larla tanımlayabilmek için üst düzey bir komisyon oluşturdu. Aynı yıl OECD ve Avrupa Birliği “GSYH’nin Ötesinde” kampanyalarını başlattı. Nobel ödüllü Joseph Stiglitz ve Amartya Sen bu çabanın bir parçası olarak “Hayatlarımızın Yanlış Ölçümü: GSYH Neden Doğru Sonuç Vermiyor?” başlıklı bir rapor yayınladı. Raporda Kuznets’in en baştaki uyarısına odaklanarak GSYH’yi merkeze almanın toplu-mal ve ekolojik sağlık alanlarında neler olduğunu gözden kaçırma-mıza neden olduğunu öne sürdüler. OECD bu raporun ardından ba-rınma, istihdam, eğitim, sağlık, yaşam memnuniyeti gibi gösterge-leri kapsayan Daha İyi Yaşam Endeksi adını verdiği yeni bir ölçek kullanmaya başladı.

Bu tür alternatif ölçeklerin sayısı hızla artıyor. GSYH’yi toplu-mal ve ekolojik maliyetler açısından düzelten Sürdürülebilir Ekono-mik Refah Endeksi ve Gerçek İlerleme Göstergesi de bunlar arasın-da yer alıyor. Bu yeni düşünme biçimi politikalara da yansıyor. Yeni Zelanda Başbakanı Jacinda Ardern 2019 yılında GSYH büyümesi hedefini terk ederek refahı önceleyecekleri sözünü vererek manşet-lere geçti. İskoçya’nın popüler başbakanı Nicola Sturgeon ve İzlanda Başbakanı Katrín Jakobsdóttir de bu yolu izlemekte gecikmedi. Bu tür gelişmelerin her biri sosyal medyada büyük heyecan yarattı ve

haberler büyük bir hızla yayıldı (tabii bu üç liderin de kadın olması gözlerden kaçmamıştı). Belli ki insanlar artık farklı bir şeye hazır.

Bu eğilim birdenbire büyük rağbet görmeye başladı. Sadece zengin ülkelerde de gerçekleşmiyor üstelik. Dünyanın dört bir yanındaki STK'lar "refah ekonomilerinin" öneminden söz etmeye başladı. Bhutan, Kosta Rika, Ekvador ve Bolivya gibi ülkeler bu yönde adımlar attı. 2013 yılında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping uzun süredir yürürlükte olan devlet politikasını değiştirerek Çin'de artık GSYH'nin ilerleme ölçeği olarak kullanılmayacağını ilan etti.

Daha bütüncül ilerleme göstergeleri benimsemek doğru yönde atılacak son derece önemli ilk adımlardan biri. Siyasetçiler Gerçek İlerleme Göstergesi (GPI) gibi bir ölçeği azamileştirmeye odaklansa ve performansları bu yöndeki çabalarına göre değerlendirilse, ekolojik yanlışları kısıp toplumsal varlıkları iyileştirme yönünde teşvik edilmiş olacaktırlar. Kullanılacak ölçeğin GPI olması şart değil elbette. Önerilen alternatif ölçeklerin herhangi biri aynı amaçla kullanılabilir. GSYH'nin boyunduruğundan kurtulmayı başardığımızda gerçekte neye değer verdiğimizizi rahat rahat tartışabilir hale geleceğiz. Demokratik eylemin en ileri noktası budur, fakat şimdiye dek büyüme odaklı ideolojik kısıtılma yüzünden bunu yapmamız engellendi.

Öte yandan bu yaklaşımın sınırlarını da görmemiz gerekiyor. Daha doğru göstergeler kullanmak büyüme yönündeki siyasi baskının bir kısmını ortadan kaldırabilir ama yıkım makinesinin yükselişini kendiliğinden durduramaz. Malzeme ve enerji kullanımı sadece siyasetçilerle iktisatçılar GSYH büyümesine odaklanıyor diye artmıyor. Kapitalizmin sürekli yayılma zorunluluğu üstüne inşa edilmiş olmasından dolayı artıyor. Refahı ölçmeyi tercih edebiliriz, ama sanayi faaliyetleri perde arkasında eskisi gibi genişlemeye devam ederse yine ekolojik açıdan sorun yaşarız. Bu durum biraz insanların fiziksel sağlıklarını düzeltme çabalarını andırıyor. Tansiyonunuzu ölçmeyi bırakıp haftalık bilgi yarışmasında kaç puan aldığınızı veya

her gün kaç kez güldüğünüzü hesap etmeye başlarsanız hayatınız bu göstergelere göre iyileşme gösterebilir ama bedeninizle ilgili sorunlar ortadan kalkmaz.

Anlamamız gereken temel nokta şu: GSYH *nedensiz* bir ekonomik performans ölçęi değil. Sanki bir tür hataymış, muhasebe yanlışymış gibi düzeltebileceğimiz bir şey de değil. GSYH doğrudan kapitalizmin refahını ölçmek için üretilmişti. Toplumsal ve ekolojik maliyetleri dışarıda bırakmasının nedeni de kapitalizmin toplumsal ve ekolojik maliyetleri dışsallaştırmasından kaynaklanıyor. Politika üreticilerinin GSYH'yi ölçmeyi bırakmalarıyla beraber sermayenin de otomatik olarak sürekli artan kâr peşinde koşmayı bırakacağını, ekonomilerimizin daha sürdürülebilir hale geleceğini düşünmek saf-lık olur. Refah ölçümüne geçiş yapılmasını tek çözüm olarak görenler bu noktayı gözden kaçırıyor. Toplumumuzu büyüme zorunluluğunun boyunduruğundan kurtarmak istiyorsak daha akıllıca hareket etmemiz gerekiyor.

Beş

Post-Kapitalist Dünyaya Giden Yollar

Oyunu kurallarına göre oynayarak dünyayı kurtaramayız.
Çünkü kuralların değişmesi gerekiyor.

Greta Thunberg

Büyümeden de gelişebileceğimizi anladığımızda ufukumuz birden genişliyor. Farklı bir ekonomi hayal etmek mümkün oluyor, iklimsel acil durumla nasıl başa çıkabileceğimizi daha rasyonel bir şekilde düşünmeye başlıyoruz. Bu biraz Kopernik Devrimi esnasında yaşananlara benziyor. İlk gökbilimciler Dünya'nın evrenin merkezinde yer aldığı varsayımından hareket ediyordu, ama bir sürü soruna yol açıyordu bu: Bir kere, diğer gezegenlerin hareketlerini açıklamak mümkün olmuyordu. Ayrıca çözülmesi imkânsız bir sürü matematik problemi de çıkıyordu ortaya. Gökbilimciler sonunda Dünya'nın ve diğer gezegenlerin Güneş etrafında döndüğünü kabul edince işin matematik yanı birden *kolaylaştı*. Büyümeyi ekonominin merkezinden çıkardığımızda da aynı şey oluyor. Ekolojik kriz birdenbire daha kolay çözülebilir hale geliyor.

Önümüzdeki en acil meseleden başlayalım. IPCC, spekülatif negatif salım teknolojilerini hesaba katmazsak 1,5°C'nin, (hatta 2°C'nin) altında kalabilmek için dünya çapındaki enerji tüketimini azaltmamız gerektiğini söylüyor. Neden? Çünkü ne kadar az enerji kullanırsak yenilenebilir enerjiye hızlıca geçmek o kadar kolay olacak. Tabii ki düşük gelirli ülkelerin insan ihtiyaçlarını karşılayabilmek

için enerji kullanımlarını artırması gerekecektir. Demek ki odaklanmamız gereken yer zengin, ihtiyaçlarına kıyasla kat kat fazla enerji tüketen ülkeler.

Bu mesele yalnızca odadan çıkarken ışıkları kapatmak gibi bireysel davranışlarla ilgili bir şey değil. Elbette bunlar da önemli (LED ampullere geçmeli, evlerimizin izolasyonunu artırmalıyız vb.) fakat eninde sonunda ekonominin işleyiş şeklini değiştirmemiz gerekiyor. Ekonominin her yıl öğüttüğü şeyleri topraktan çıkarmanın, üretmenin, nakletmenin gerektirdiği onca enerjiyi bir düşünün. Hammaddeleri topraktan çıkarmak ve bunları ürüne dönüştüren fabrikaları işletmek için enerji gerekiyor. Sonra bunların paketlenmesi; tırlara, trenlere, uçaklara konup dünyanın dört bir yanına gönderilmesi; tutulacakları depo ve ambarların, satılacakları mağazaların inşa edilmesi; ortaya çıkan atıkların işlenmesi için enerji gerekiyor. Kapitalizm dev bir enerji soğurma makinesi gibi işliyor.¹ Enerji kullanımını azaltmak için her şeyi yavaşlatmamız gerekiyor. Madencilik, üretimi, atıkları, yaşamın çılgınca temposunu yavaşlatmalıyız.

“Küçülme” derken kastımız bu. Tekrar edelim, küçülme GSYH’yi düşürmekle ilgili bir şey *değil*. Ekonominin malzeme ve enerji kullanımını dünyayla daha dengeli bir ilişki kuracak seviyeye çekmekle, gelir ve kaynakları daha adil dağıtmakla, insanları gereksiz işlerden kurtarmakla, insanların daha iyi yaşayabilmek için ihtiyaçları olan kamusal varlıklara daha çok yatırım yapmakla ilgili bir şey. Küçülme, daha ekolojik bir uygarlık yolunda atılacak adımların ilki. Tabii ki bu GSYH’nin daha yavaş artması veya hiç artmaması, hatta azalması anlamına gelebilir. Sonuç bu olursa da sorun değil, çünkü önemli olan şey GSYH değil. Normal şartlarda böyle bir gelişme resesyona neden olabilir. Fakat resesyon, büyümeye bağımlı bir ekonominin büyümemesi durumunda yaşanan bir şey, bir felaket senaryosu. Küçülme bundan son derece farklı. Hepten farklı bir ekonomiye, en baştan itibaren büyümeye *ihtiyaç* duymayan bir ekonomiye geçmeyi ifade ediyor. Sürekli sermaye birikimi etrafında değil, insan

1. International Resource Panel (Dünya Kaynak Paneli), *Global Resources Outlook* (Birleşmiş Milletler Çevre Programı, 2019).

refahı ve ekolojik istikrar etrafında organize edilmiş bir ekonomiyi tarif ediyor.

İmdat freni

İkinci bölümde de gördüğümüz gibi, yüksek gelirli ülkeler yılda kişi başına ortalama 28 ton malzeme tüketiyor. Bunu sürdürülebilir seviyelere indirmemiz gerekiyor. Malzemelere odaklanmanın en güzel yanı, pek çok farklı ve önemli faydayı da beraberinde getirmesi. Malzeme kullanımını yavaşlatmak ekosistemlerin üstündeki baskıyı azaltmak demek. Ormansızlaşmanın, habitat kıyımlarının, biyoçeşitlilik çöküşünün yavaşlaması demek. Ayrıca ekonomimizin daha az enerji kullanması, böylelikle de yenilenebilir enerjiye daha hızlı geçiş yapabilmemiz demek. Böylelikle normale kıyasla daha az güneş paneline, rüzgâr türbinine, pile ihtiyacımız olacak, bunlar için gereken malzemelerin çıkarıldığı (çoğu Güney’de yer alan) toprakların ve oralarda yaşayan insanların üstündeki baskı hafifleyecek.

Başka bir deyişle küçülme (yani malzeme ve enerji kullanımının azaltılması) çok veçheli bir krizin ekolojik açıdan anlamlı bir çözümü anlamına geliyor.² İşin iyi yanı da şu ki, bu çözüm için insan refahından feragat etmemize gerek yok. Hatta bunu insanların hayatını *iyileştirerek* başarmak bile mümkün.³ Böyle bir şey nasıl mümkün olabilir? Unutmamamız gereken kritik nokta, kapitalizmin kullanım değeri değil değişim değeri etrafında örgütlenmiş bir sistem olduğu. Meta üretiminin büyük kısmı insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere değil, kâr biriktirmek amacıyla gerçekleştiriliyor. Hatta büyüme

2. Bringezu, “Possible target corridor for sustainable use of global material resources.” Devletlerin kişi başına malzeme ayakizini en fazla 8 ton seviyesine indirmesi gerekiyor (Bringezu’nun önerdiği hedef 2050’ye kadar 3-6 ton aralığına inilmesi). Bu durumda 2013 tarihli materialflows.net verilerine göre ABD’nin malzeme kullanımını %75, Birleşik Krallık’ın %66, Portekiz’in %55, Suudi Arabistan’ın %33 azaltması gerekiyor. Pek çok farklı etki göstergesi bağlamında gereken azaltımlar için bkz. Hickel, “Is it possible to achieve a good life for all?”

3. Joel Millward-Hopkins ve diğ., “Providing decent living with minimum energy”; Michael Lettenmeier ve diğ., “Eight tons of material footprint”.

odaklı sistemlerde hedef genellikle insan ihtiyaçlarını gidermekten kaçınmak, böylece ihtiyacı kalıcı kılmak. Bunu tam olarak kavradığımızda, ekonominin etkin ve kasti bir şekilde ziyankâr işleyen, hiçbir makul insani amaca hizmet etmeyen devasa kesimlerinin olduğunu rahatça görebiliriz.

Birinci adım: Planlı eskitmeyi bitirmek

Bahsettiğimiz eğilim en çok planlı eskitme adı verilen uygulamada belirginleşiyor. Satışlarını artırmak için yanıp tutuşan şirketler görece kısa bir zaman içinde bozulacak ve yenilenmesi gereken ürünler üretiyor. Bu yöntem 1920’lerde uygulanmaya başladı. ABD’li General Electric şirketinin başını çektiği bir grup ampul üreticisi bir araya gelerek bir kartel oluşturdu ve akkor ampullerin ömrünü yaklaşık 2500 saatten 1000 saat ve aşağısına çekecek bir plan üzerinde anlaştı.⁴ Planları tıkr tıkr işledi. Satışlar fırladı, kârları zirve yaptı. Bu fikrin başka sektörlere de yayılmasıyla günümüzde planlı eskitme kapitalist üretimin yaygın bir özelliği haline geldi.

Örneğin evlerimizdeki buzdolabı, çamaşır makinesi, bulaşık makinesi, mikrodalga fırın gibi eşyaları ele alalım. Bu tür ürünlerin kullanım ömrünün yedi yılın altına düştüğünü üreticiler de kabul ediyor.⁵ Bu aletler genel olarak sistem hatalarından ziyade, aslında çok az maliyetle çok daha uzun yıllar dayanacak şekilde üretilmesi mümkün olan küçük elektrikli bileşenler yüzünden bozulup “ölüyor”. Bu parçaların tamiri genelde son derece pahalıya geliyor, çoğu

4. Markus Krajewski, “The Great Lightbulb Conspiracy”, *IEEE Spectrum*, 2014.

5. Eşyaların kullanım ömrüne dair verilerin kaynağı: “How long should it last?”, Whitegoods Trade Association (Beyaz Eşya Ticareti Derneği). Buna göre “ortalama kullanım ömrü on küsur yıldan yedi yılın altına düştü ve daha ucuz eşyaların ömrü sadece birkaç yıl da olabiliyor” ABD Ev İnşaatçıları Derneği tarafından yapılan “Study of Life Expectancy of Home Components” (Ev Bileşenlerinin Beklenen Ömrüne Dair Araştırma) başlıklı incelemede planlı eskitme olmazsa temel nitelikteki eşyaların iki ila beş kat daha uzun dayanabileceği belirtiliyor.

durumda az bir masraf daha yaparak aletin yenisini almak mümkün oluyor. Hatta pek çok durumda bu tip aletler tamircilerin müdahale edemeyeceği şekilde tasarlanıyor. Böyle olunca da insanlar birkaç yılda bir sapasağlam metal ve plastik yığınlarını anlamsızca çöpe atmak zorunda kalıyor.

Aynı şey her gün kullandığımız teknolojik aletler açısından da geçerli. Apple markalı herhangi bir cihaz kullanmış olanlar bu durumu iyi bilir. Öyle anlaşıyor ki, Apple'ın büyüme stratejisi üç basamaklı bir taktiğe dayanıyor: Cihazlar birkaç yıl kullanıldıktan sonra hiçbir işe yaramayacak kadar yavaşlıyor, tamiri ya imkânsız ya çok pahalı oluyor, insanlar reklam kampanyalarıyla bu cihazların zaten artık beş para etmeyeceğine ikna ediliyor. Apple bu konuda yalnız değil elbette. Teknoloji firmaları 2010 ile 2019 yılları arasında toplam 13 milyar cep telefonu sattı. Bugün bunların sadece 3 milyar kadarı kullanımda.⁶ Bu da son on yılda on milyar telefonun çöpe atıldığı anlamına geliyor. Buna bir de masaüstü, dizüstü, tablet bilgisayarları eklediğimizde karşımıza lüzumsuz elektronik atığı dağları çıkıyor. Bu da büyük oranda planlı eskitme sebebiyle gerçekleşiyor. Her yıl elden çıkarılan 150 milyon kadar bilgisayar Nijerya gibi ülkelere taşınarak buralardaki açık atık sahalarına yığılıyor, cıva, arsenik gibi çeşitli toksik maddeleri toprağa salıyor.⁷

Bunun sebebi uzun ömürlü, özellikleri değiştirilip yükseltilebilen cihazların mümkün olmaması değil (bu gayet mümkün), bu tür ürünlerin geliştirilme süreçlerinin büyüme uğruna baskılanması. En büyük yenilikçiler olarak alkışlanan büyük teknoloji şirketleri ihtiyacımız olan yenilikleri baskılıyor çünkü bu *büyüme zorunluluğuna ters düşen bir şey*. Bu durum beyaz eşyayla, cep telefonlarıyla da sınırlı değil. Her şeyi kapsıyor. Birkaç kez giyildikten sonra yıpranacak şekilde üretilen naylon çoraplar, eski şarj aletlerini ve ek cihazları kullanılamaz hale getiren yeni portlarla üretilen aletler... Herkesin planlı eskitmenin tuhaf sonuçlarına dair birkaç anısı vardır.

6. Dünya çapındaki cep telefonu satışlarına ve cep telefonlarının nüfuz alanına dair verilerin kaynağı: statista.com.

7. Alain Gras, "Internet demande de la sueur", *La Décroissance*, 2006.

IKEA'nın mültimilyar dolarlık bir imparatorluk haline gelmesi, büyük oranda kullan-at diye tarif edilebilecek mobilyalar üretmesiyle mümkün oldu. İskandinavya'nın koca koca ormanları kesilip bir süre sonra çöpe atılmak üzere üretilmiş ucuz masalara ve raflara dönüştü.

Burada bir paradoks var. Genelde kapitalizmin rasyonel verimlilik üstüne inşa edilmiş bir sistem olduğunu düşünüyoruz ama durum bunun tam tersi. Planlı eskitme, kasti verimsizliğin aldığı biçimlerden biri. Bu verimsizlik –tuhaf bir şekilde– kârı azamileştirmek bağlamında rasyonel olsa da insan ihtiyaçları ve ekoloji perspektifinden bakılınca çılgınlıktan ibaret. Hem israf ettiği kaynaklar açısından, hem de boş yere tükettiği onca enerji açısından büyük bir çılgınlık. Sırf planlı eskitmenin kasten yarattığı boşluğu doldurmak için cep telefonu, çamaşır makinesi, mobilya üretmeye harcanan milyonlarca saati düşünürsek, insan emeği açısından da çılgınlık bu. Ekosistemleri ve insan hayatlarını dipsiz bir talep kuyusuna kürek kürek atmaktan farksız. Bahsettiğimiz boşluğun herhangi bir şekilde doldurulması da imkânsız.

Hakiki anlamda rasyonel ve verimli bir ekonomide Apple gibi firmalar uzun ömürlü, modüler (örneğin Fairphone gibi) ürünlerin ortaya çıkması için yenilikçi teknolojiler bulmaya, yeni ürün satışlarının hacmini azaltmaya, mümkün olan noktalarda mevcut stoklarından devam etmeye ya da bunları iyileştirmeye odaklanırdı. Ama kapitalist ekonomide böyle bir seçenek yok. Çok fazla cep telefonu ya da çamaşır makinesi alıyorlar diye bireyleri suçlamaya yönelenler olabilir, ama böyle yaparsak meselenin özünü ıskalamış oluruz. İnsanlar bu çarkın *kurbanları* haline geliyor. Bireyleri suçlamak sistemden kaynaklanan sebepleri gözden kaçırmamıza yol açar.

Bu verimsizlik sorununu nasıl çözebiliriz? Bir seçenek, ürünlere uzun süreli garanti verilmesini zorunlu kılmak olabilir. Bu aletlerin çok az ekstra maliyetle şimdikine kıyasla iki ila beş kat daha uzun dayanmasını sağlayacak, ömürlerini otuz beş yıla kadar uzatabilecek teknolojilere sahibiz. Basit yasal düzenlemelerle üreticilerin bu aletleri azami makul kullanım süreleri boyunca garanti altına almasını sağlayabiliriz. Apple gibi bir firmanın ürünlerine on yıl garanti vermek zorunda bırakılması durumunda, çok kısa sürede daha dayanık-

lı ve yükseltilebilir ürünler ortaya çıkarmaya başlayacağına şüphe yok.

Ayrıca bir “tamir hakkı” tanımı yapılarak şirketlerin ürünlerini sıradan kullanıcıların veya serbest tamircilerin uygun fiyatlı parçalar kullanarak tamir edemeyeceği şekilde üretmesi yasaklanabilir. Buna benzer yasa tasarıları birden fazla Avrupa ülkesinin parlamentosunda şimdiden tartışılıyor. Bir başka seçenek de büyük alet ve cihazlarda kiralama uygulamasına geçilerek üreticileri her türlü tamiri üstlenmeye, gerektiğinde verimi artıracak modüler yükseltmeler yapmaya mecbur bırakmak olabilir.

Bu tür tedbirler ürünlerin (beyaz eşya ve bilgisayarların yanı sıra mobilyaların, evlerin, arabaların) şimdikine kıyasla kat kat daha uzun ömürlü olmasını sağlayabilir. Bunun da son derece önemli etkileri olacaktır. Çamaşır makinelerinin ve cep telefonlarının dört kat daha uzun ömürlü olması bu alandaki tüketimimizin %75 oranında azalması anlamına gelir. Bu da insanların hayatında herhangi bir olumsuz etki yaratmaksızın malzeme tüketiminde büyük bir azaltma yapabileceğimiz anlamına geliyor. Hatta böyle bir durum insanları sahip oldukları aletleri sürekli yenilemenin psikolojik ve maddi baskısından kurtaracağı için hayat kalitelerini *artıracaktır* bile.

İkinci adım: Reklamları azaltmak

Planlı eskitme, büyüme odaklı şirketlerin cirolarını hızla artırmak için başvurduğu stratejilerden yalnızca bir tanesi. Bir diğeri ise reklamcılık.

Reklam sektörü geçtiğimiz yüzyılda muazzam değişiklikler yaşadı. 1920'lere dek tüketim nispeten üstünkörü gerçekleştirilen bir faaliyetti, insanlar ihtiyaç duydukları şeyleri alıyorlardı. Reklamlar da insanları belli bir ürünün işe yarar özelliklerine dair bilgilendirmekten öteye geçmiyordu pek. Fakat bu sistem büyümenin önünde engel teşkil ediyordu, çünkü insanlar ihtiyaçlarını bir kez giderince satışlar düşüyordu. Buna bir “çözüm” bulmak isteyen, insan ihtiya-

cının sınırlarını devre dışı bırakacak bir yol arayan şirketler, aradıkları şeyi o sıralarda psikanalist Sigmund Freud'un yeğeni Edward Bernays tarafından geliştirilen yeni reklam teorilerinde buldu. Bernays insanların psikolojilerini manipüle ederek ihtiyaçlarının çok çok ötesinde tüketmelerinin sağlanabileceğini gösteriyordu. Yapmanız gereken, önce insanların zihinlerine kaygı tohumları atmak, ardından ürününüzü bu kaygının çözümü olarak sunmaktır. Ya da malınızı bir sosyal kabullenilme aracı, sınıfsal gösterge, cinsel kudret işareti olarak sunabilirdiniz. Bu tür reklamlar, ürünlerine yönelik talebi artırmak için canla başla uğraşan Amerikan şirketleri için kısa sürede vazgeçilmez hale geldi.

1990'larda yapılan bir anket, Amerikalı CEO'ların %90'ının reklam kampanyası olmaksızın yeni bir ürünü satmanın imkânsız olduğunu düşündüğünü gösteriyor; CEO'ların %85'i reklamların "genellikle" insanları aslında ihtiyaç duymadıkları, %51'i ise aslında *almak istemedikleri* şeyleri almaya ikna ettiğini kabul ediyordu.⁸ Bunlar son derece çarpıcı oranlar. Reklamcılığın sektör düzeyinde bir manipülasyon aygıtı olduğunu gösteriyorlar. İnternet çağında reklamcılık Bernays'in hayal bile edemeyeceği kadar güçlü ve sinsî bir karaktere büründü. Tarayıcı çerezleri, sosyal medya profilleri ve *big data* sayesinde şirketler bize kişiliğimize –belli kaygı ve güvensizliklerimize– uyarlanmış, hatta belli bir andaki muhtemel duygusal durumumuza uyarlanmış reklamlar gösterebiliyor. Google ve Facebook gibi şirketlerin BP ve Exxon gibi şirketlerden daha değerli olmasının tek sebebi reklam potansiyelleri. Bu şirketleri yenilikçi yapılar olarak görüyoruz ama anlaşılan ortaya koydukları yeniliklerin çoğu insanlara bir şeyler aldırmaya yönelik karmaşık araçlardan ibaret.

Bu bir nevi psikolojik savaş. Petrol endüstrisinin daha zor ulaşılan rezervleri çıkarmak için gitgide daha agresif yöntemler izlemesi gibi, reklamcılar da dikkatimizin, ilgimizin kalmış son birkaç milisaniyesini de yakalayabilmek üzere daha agresif yöntemlere başvuru-

8. André Gorz, *Kapitalizm, Sosyalizm, Ekoloji*, çev. Işık Ergüden, Ayrıntı, 1993.

ruyorlar. Zihinlerimize vurdukları sondajı giderek derinleştiriyorlar. Her gün binlerce reklama maruz kalıyoruz, her geçen yıl reklamlar daha da sinsileşiyor. Bu da bilincimize yönelik bir taarruz anlamına geliyor. Sadece kamusal alanlar değil, zihinlerimiz de sömürgeleştiriliyor. Üstelik işe yarıyor bu. Araştırmalar, reklam harcamalarının malzeme tüketimi üstünde doğrudan ve oldukça güçlü bir etkisi olduğunu gösteriyor.⁹ Reklama ne kadar para harcanırsa tüketim o kadar artıyor. Günümüzde dünya çapındaki reklam harcamaları büyük bir hızla artıyor: Büyüklüğü 2010 yılında 400 milyar dolar olan reklamcılık sektörü, 2019'da 560 milyar dolar büyüklüğe erişerek dünyanın en büyük sektörlerinden biri haline geldi.¹⁰

Zaman zaman reklamcılık ve planlı eskitme bir araya gelerek zehirli bir kokteyl meydana getiriyor. Moda sektörünü ele alalım. Giyim perakendecileri, fazla doymuş bir pazarda satışlarını artırabilmek için kıyafetleri *kullan-at* ilkesine göre tasarlamaya başladılar. Yalnızca birkaç kez giyilebilecek şekilde üretilen ucuz, kalitesiz kıyafetlerin zaten birkaç ay içinde “modası geçiyor”. Reklamlar insanları giydikleri kıyafetlerin sıkıcı, eski moda, yetersiz olduğuna ikna etmek için kullanılıyor (buna “algıda eskitme” de deniyor). Bugün ortalama bir Amerikalı, 1980'lere kıyasla beş kat daha fazla kıyafet satın alıyor. Birleşik Krallık'ta tekstil alışverişi 2001-2005 arasında “hızlı moda” tekniklerinin yaygınlaşmasıyla %37 arttı.¹¹ Sektörün malzeme kullanımı da hızlı bir artışla senede 100 milyon tona ulaşırken enerji, su ve toprak kullanımı da bununla orantılı olarak yükseldi.

ABD verilerini standart kabul edecek olursak sırf hızlı moda üretimine karşı birtakım düzenlemeler yapılarak insanların ihtiyaç duydukları kadar kıyafete erişimini engellemeksizin tekstil çıktısını %80'e kadar azaltmak mümkün.

9. Robert Brulle ve Lindsay Young, “Advertising, individual consumption levels, and the natural environment, 1900-2000”, *Sociological Inquiry* 77 (4), 2007, s. 522-42.

10. Dünya çapındaki reklamcılık harcamalarına dair verilerin kaynağı: statista.com.

11. Elizabeth Cline, “Where does discarded clothing go?”, *The Atlantic*, 2014.

Reklamcılığın gücünü dizginlemenin pek çok yolu var. Toplam reklam harcamalarını kısıtlayacak kotalar uygulayabiliriz. Psikolojik manipölasyon tekniklerinin kullanımını yasaklayan yasal düzenlemeler yapabiliriz. Ayrıca insanların neyi göreceklerini seçme şanslarının olmadığı –*online* ve *offline*– kamusal alanları reklamlardan arındırabiliriz. 20 milyon nüfuslu São Paulo bunu şehrin önemli merkezlerinde uygulamaya başladı bile. Paris de aynı yönde adımlar atarak dış mekân reklamlarını azaltmaya, hatta okullara yakın bölgelerde doğrudan yasaklamaya başladı. Sonuç mu? Daha mutlu, özgüvenleri daha yüksek, hayatlarından daha memnun insanlar. Reklamları azaltmak insanların mutluluğu üzerinde doğrudan olumlu bir etkiye sahip.¹² Bu tedbirler, gereksiz tüketimi yavaşlatmanın yanı sıra zihinlerimizi de rahatlatacaktır. Yaratıcılığımız sürekli kesintiye uğratılmadığında kendi düşüncelerimize, hayallerimize daha fazla odaklanabiliriz. Ortaya çıkan bu boşluğu da sanatla, şiirle ya da topluluk hissini büyüten, içsel değerleri olumlayan mesajlarla doldurabiliriz.

Reklamları kısmanın piyasa verimliliğine zarar vereceğinden endişe eden iktisatçılar da var. Reklamların insanların ne alacakları konusunda rasyonel kararlar vermelerinde yardımcı olduğunu söylüyorlar. Fakat bu iddianın iler tutar bir yanı yok. Gerçekte reklamcılık bunun tam tersini yapıyor: Reklamlar insanları *irrasyonel* kararlar verecek şekilde manipüle etmek için tasarlanıyor.¹³ Şunu da kendimize itiraf edebiliriz: İnternet çağında insanların birtakım ürünleri bulmak ve değerlendirmek için aslında reklamlara pek ihtiyacı yok. Basit bir aramayla her şeye ulaşılabilir. İnternet (reklamla dolu bir mecra için bunu söylemek biraz tuhaf olsa da) reklamcılığı kadük bıraktı, bunu memnuniyetle kabul etmeliyiz.

12. Yirmi yedi Avrupa ülkesinin 1980-2011 arası verilerine göre reklamcılık harcamaları artıkça vatandaşların mutluluk ve yaşam memnuniyeti duygusu azalıyor. Nicole Torres, “Advertising makes us unhappy”, *Harvard Business Review*, 2020.

13. Bu bakış açısının kaynağı Noam Chomsky, kaynak kendisiyle 2013 yılında Michael S. Wilson tarafından yapılan mülakat.

Üçüncü adım: Sahiplikten kullanıcılığa geçmek

Kapitalizmin içine işlemiş bir verimsizlik daha var. Tükettiğimiz şeylerin çoğu, gerekli olsa da nadiren kullanılan nesneler. Çim biçme makinesi gibi, elektrikli tamir aletleri gibi şeyler belki ayda bir, birkaç saatliğine kullanılıyor ve yılın geri kalan günlerinde dokunulmadan duruyor. Üreticiler normalde kolayca paylaşılabilir bu gibi şeylerin herkes tarafından satın alınmasını istiyorsa da, bu tür alet edevatın depolanabileceği, ihtiyaç duyuldukça alınıp kullanılabilirceği mahalle atölyeleri kurmak daha rasyonel bir yaklaşım olacaktır. Bunu şimdiden yapan, mahalle içinde fon oluşturup ekipman kullanım sistemleri geliştiren topluluklar var. Bu tür projeler belediyeler tarafından yaygınlaştırılabilir, kullanımı kolaylaştıracak telefon ve bilgisayar uygulamalarıyla desteklenebilir. Bir aleti on hanenin ortaklaşa kullanmasını sağlamak, o ürüne yönelik talebi on kat azaltmak, insanların da zamandan ve paradan tasarruf etmesini sağlamak anlamına gelecektir.

Bu durum özellikle otomobiller için geçerli. Elektrikli araçlara geçiş yapmamız gerektiğini biliyoruz, ama eninde sonunda toplam otomobil sayısını da kayda değer oranda azaltmamız gerekiyor. Bu yönde atılabilecek en kuvvetli adım, insanları bir yerden bir yere götürmek için gereken malzeme ve enerji açısından daha verimli olan, uygun fiyatlı (hatta ücretsiz) toplu taşımaya daha fazla yatırım yapmak. Fosil yakıtları terk etmeyi içeren her türlü planın bunu içermesi gerekiyor. Bisikletler, pek çok Avrupa şehrinin de tecrübe ettiği gibi, daha da iyi bir çözüm sunuyor (ben bunları yazarken Milano şehri, koronavirüs karantinasının ardından hava kirliliğini düşük tutmak amacıyla toplam 35 kilometre caddeyi bisikletçilere tahsis ediyordu). Bu iki yöntemin de kullanışlı olmayacağı yolculuklar için de kamu mülkiyetinde, aplikasyon şeklinde araç paylaşma uygulamaları geliştirilebilir, Uber ve Airbnb gibi platformların bu kadar sorunlu olmasına yol açan rantiyecilik sistemini de aradan kaldırmış oluruz.

Dördüncü Adım: Gıda israfına son vermek

Her karşıma çıktığında beni şaşkına çeviren bir istatistik: Her yıl dünyada üretilen gıdanın %50'ye yakın bir kısmı –yani iki milyar tona yakın gıda– çöpe gidiyor.¹⁴ Bu israf tedarik zincirinin bütün aşamalarında gerçekleşiyor. Yüksek gelirli ülkelerde bunun nedeni çiftliklerin kozmetik açıdan mükemmel görünmeyen sebzeleri çöpe atması, süpermarketlerin anlamsızca katı son kullanma tarihi uygulamaları, agresif reklam politikaları, toptan alım indirimleri, bir alana bir bedava kampanyaları. Sonuçta insanlar aldıkları gıdanın %30 ila %50'sini çöpe atıyor. Düşük gelirli ülkelerde ise kötü nakliyat ve saklama koşulları nedeniyle gıda ürünleri daha satışa çıkmadan çürüyor.

Gıda israfı enerji, toprak, su, salım kalemleri açısından olağanüstü bir ekolojik maliyet oluşturuyor. Ama bir fırsat da sunuyor. Gıda israfına son vermek teorik olarak şimdiki gıda ihtiyacımızı azaltmaksızın tarım sanayiini yarı yarıya küçültebileceğimiz anlamına geliyor. Böylelikle küresel salımı %13'e kadar azaltıp 2,4 milyar hektara kadar tarım arazisini yaban hayatı habitatlarını geliştirmek ve karbon depolamak için kullanabiliriz.¹⁵

Küçülme bağlamında en kolay erişilebilecek hedeflerden biri bu. Şimdiden bu yönde adım atan ülkeler de var. Fransa ve İtalya yakın dönemde süpermarketlerin yol açtığı gıda israfının önüne geçmek için yasalar çıkardı (buna göre marketlerin satılamayan gıdaları hayır kurumlarına bağışlaması gerekiyor). Güney Kore gıda atıklarının çöp depolama alanlarına girmesini hepten yasakladı, hanelerin ve restoranların gıda atıklarını özel kompost kaplarında biriktirmesi ve bu atıkların ağırlığına orantılı ücret ödemesi gerekiyor.

14. *Global Food: Waste Not, Want Not*, Institute of Mechanical Engineers, 2013.

15. Bu hesaplamalarda (toplamın %26'sı olan) dünya çapındaki tarım kaynaklı salımların ve (4,9 milyar hektarlık) arazi miktarının yarıya indiği varsayılıyor. "Food is responsible for one-quarter of the world's greenhouse gas emissions", Our World in Data, 2019; "Land use", Our World in Data, 2019.

Beşinci Adım: Ekolojik yıkıma neden olan sektörleri küçültmek

Kasti verimsizlikleri ve israfı hedef almanın yanı sıra, ekolojik yıkıma neden olan ve toplumsal anlamda çok gerekli olmayan belli sektörleri küçültmeyi de konuşmamız gerekiyor. Fosil yakıt sektörü bunun en bariz örneği, fakat bu mantığı başka alanlara da taşıyabiliriz.

Büyükbaş hayvan eti sektörünü ele alalım. Dünyadaki tarım arzilerinin yaklaşık %60'ı doğrudan hayvan otlatmak için ya da dolaylı olarak yem yetiştirmek üzere, bu eti üretmek amacıyla kullanılıyor.¹⁶ Kalori veya besin değeri başına kullanılan arazi ve enerji miktarı göz önüne alındığında, büyükbaş hayvan eti dünyanın kaynaklar açısından en verimsiz gıda türü. Otlak ve yem üretimi için arazi açma arzusu da ormansızlaşmayı tetikleyen en büyük etken. Ben bu satırları yazarken Amazon ormanları büyükbaş hayvan eti üretimi için cayır cayır yakılıyordu. Halbuki bu et insan beslenmesinin hayati bir bileşeni değil, tükettiğimiz kalorilerin yalnızca %2'sine denk geliyor. Bu sektörün –bazı istisnalarla– insan refahı için hiçbir kayıp yaratmaksızın çok büyük oranda küçültülmemesi için herhangi bir sebep yok.¹⁷

Böyle bir adımın büyük getirileri olacaktır. Büyükbaş hayvanlardan geviş getirmeyen hayvanlara veya baklagiller gibi bitkisel proteinlere geçilmesi neredeyse 28 milyon kilometrekare alanın, yani ABD, Kanada ve Çin'in *toplam* alanı kadar arazinin serbest kalması anlamına gelir.¹⁸ Bu basit dönüşüm sayesinde gezegenimizin çok geniş bölgelerini ormanlara, yaban hayatı habitatlarına terk edip

16. "Grade A Choice?", Union of Concerned Scientists, 2012.

17. İstisnalardan bahsetme sebebim, kırmızı et büyük oranda bir meta olarak tüketilmekteyse de bazı yerli topluluklarının veya geleneksel olarak hayvancılıkla uğraşan göçebe toplumların (örneğin Kenya'daki Maasai halkı) geçimleri için büyükbaş hayvanlara bağımlı olması.

18. Elke Stehfest ve diğ., "Climate benefits of changing diet", *Climatic Change* 95 (1-2), 2009, s. 83-102.

yeni karbon yutakları yaratabilir, IPCC verilerine göre net salımı yılda 8 gigaton kadar azaltabiliriz. Bu da günümüzdeki yıllık salım miktarının %20'sine denk geliyor. Biliminsanları uygulayabileceğimiz en dönüştürücü politikalardan birinin büyükbaş hayvan eti sektörünü küçültmek olduğunu, bunun iklim değişikliğinin tehlikelelerinden kaçınabilmek için atılması gereken en önemli adımlardan biri olduğunu söylüyor.¹⁹ Bu yönde atılacak ilk adım, yüksek gelirli ülkelerin büyükbaş hayvan üreticilerine verdiği sübvansiyonu kesmek olabilir. Araştırmacılar kırmızı ete vergi uygulanması yönünde birtakım öneriler üzerinde de çalışıyor ve bunun salımı azaltmakla kalmayıp kamu sağlığı açısından da bir dizi fayda sağlayacağını, tıbbi harcamaları azaltacağını belirtiyorlar.²⁰

Büyükbaş hayvan üreticiliği bu resmin pek çok farklı parçasından biri. Değerlendirmemiz gereken başka sektörler de var. Silah sanayiini, özel jet sanayiini küçültebiliriz. Tek kullanımlık plastiklerin, kullan-at kahve bardaklarının, lüks ciplerin, sayıları giderek çoğalan haddinden büyük ve çok katlı meskenlerin (ABD'de ortalama hane büyüklüğü 1970'lerden bu yana iki katına çıktı²¹) üretimini azaltabiliriz. Birkaç yılda bir olimpiyatlar ve dünya kupaları için yeni stadyumlar inşa etmek yerine mevcut altyapıyı değerlendirebiliriz. İklim hedeflerimize ulaşabilmek için ticari havacılık sektörünü küçültmemiz gerektiğini de biliyoruz. Bu yönde adım atmaya uçağa çok sık binenlere ekstra vergiler koyarak, trenle gidilebilecek yerlere yapılan uçuşları kaldırarak, yolcu başına CO₂ üretimi en yüksek seviyede olan *first-class* ve *business-class* gibi uygulamalara son vererek başlayabiliriz. Ayrıca çok uzun mesafeli, çok fazla enerji tüketen tedarik zincirlerine dayalı bir ekonomiden üretimin tüketime yakın yerlerde gerçekleştiği bir ekonomiye geçmek zorundayız.

19. Joseph Poore ve Thomas Nemecek, "Reducing food's environmental impacts through producers and consumers", *Science* 360 (6392), 2018, s. 987-92.

20. Marco Springmann ve diğ., "Health-motivated taxes on red and processed meat: A modelling study on optimal tax levels and associated health impacts", *PloS One* 13 (11), 2018.

21. ABD'de evlerin büyüklüğü 1973'te kişi başına 51 metrekareyken, 2015'te kişi başına 98 metrekareye çıktı, ABD Nüfus İdaresi.

Bu konularda açık ve demokratik bir diyalogu sürdürmemiz gerekiyor. Bütün sektörlerin sonsuza dek –onlara ihtiyacımız olup olmadığından bağımsız olarak– büyümesinin gerekli olduğunu varsaymak yerine, ekonominin bize ne sağlamasını istediğimizi konuşmalıyız. Hangi sektörler halihazırda yeterince büyük ve artık büyümemeli? Hangi sektörleri işe yarar bir şekilde küçültebiliriz? Hangi sektörleri büyötmeye devam etmemiz gerekiyor? Bu soruları kendimize hiç sormadık. 2020 koronavirüs pandemisi esnasında “hayatı” ve fuzuli sektörler arasındaki farkı gördük. Hangilerinin kullanım değeri, hangilerinin büyük oranda değişim değeri üstüne kurulu olduğu hızla anlaşıldı. İşe buradan aldığımız derslerle başlayabiliriz.

*

Burada listeyi uzatmak niyetinde değilim. İnsan refahını olumsuz etkilemeksizin malzeme kullanımında büyük düşüşler yaratmanın mümkün olduğunu örneklemeye çalışıyorum sadece. Konunun en can alıcı yerine geliyorum. Bu yaklaşım sadece malzemenin *akışını* değil, bu akışı destekleyen *stokları* da azaltmaya yarayacak. Her yıl doğadan çıkardığımız malzemenin yarısı fabrikalar, makineler, nakliye altyapısı gibi malzeme stoklamaya yarayan yer ve yapıların inşasına, bakımına ayrılıyor.²² Tükettiğimiz ürünleri yarı yarıya azaltırsak bunları üretmek için gereken fabrikaların, makinelerin; nakletmek için gereken uçakların, tırların, gemilerin; dağıtmak için gereken depoların, perakendecilerin; çöpe atıldıklarında taşıyıp işlemek için gereken çöp kamyonlarının, atık işleme tesislerinin; bütün bu altyapıyı inşa etmek, ayakta tutmak, işletmek için gereken enerjinin miktarı da yarı yarıya azalacak. Verimlilik katlanarak artacak.

Sonuç olarak devletlerin malzeme ve enerji tüketimini azaltacak somut hedefler oluşturması gerekiyor. Kitabın üçüncü bölümünde de ele aldığımız gibi, vergilendirme tek başına yeterli olmayacaktır.

22. Fridolin Krausmann ve diğ., “Global socioeconomic material stocks rise 23-fold over the 20th century and require half of annual resource use”, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114 (8), 2017, s. 1880-85.

Ekolojik iktisatçılar bunu yapmanın tek yolunun katı bir sınır çizgisi çekmekten geçtiğini söylüyor: Mevcut kaynak ve enerji kullanımını azami sınır kabul etmeli ve gezegensel sınırların altına inene kadar bu miktarı yıldan yıla azaltmalıyız.²³ Asgari ücret yasaları, çocuk istihdamına karşı yasalar, hafta sonu çalışmaya dair yasalar gibi sermayenin insanları sömürmesini sınırlayan başka pek çok uygulamanın bugün yürürlükte olduğunu düşünürsek, aslında bunun öyle radikal bir uygulama olmadığını görebiliriz. Dolayısıyla sermayenin doğayı sömürmesine de bir sınır koymamız gerekiyor.

Burada önemli olan nokta, bu sürecin herkesin iyi yaşayabilmek için ihtiyaç duyduğu kaynaklara ve geçim yollarına erişimini garanti altına alarak, küçük işletmelerin büyük oyuncular tarafından yutulmasını engelleyerek, adil ve hakkaniyetli bir şekilde yürütülmesi. Bunu da sınırlama, harç ve kâr payı uygulamalarını bir arada kullanarak başarabiliriz. Sektörler kaynak ve enerji kullanımlarına göre giderek artan bir harç öder, buradan toplanan para da bütün vatandaşlara eşit olarak dağıtılır. Fransa'da 2018 yılında ortaya çıkan Sarı Yelekliler hareketi, devletin çevre hedeflerine ulaşmak için üstlenilmesi gereken maliyeti işçi sınıfının ve yoksulların sırtına yüklemesine haklı olarak itiraz ediyordu. En başta doğrudan adaletsizlik yüzünden ortaya çıkmış bir sorunun çözümü adaletsizlik olamaz. Bunun tam tersi bir yaklaşım benimsememiz gerekiyor.

Peki ya istihdam?

İşler bu noktada biraz karışıyor. Yukarıda önerdiğim politika çözümlerinin toplam sanayi üretimini azaltması muhtemel. İnsan ihtiyaçları açısından bu iyi bir gelişme olabilir (hiçbirimiz cep telefonlarımız iki kat uzun ömürlü oldu diye zorluk çekmeyeceğiz) ama bu aşamada karşımıza zor bir soru çıkıyor. Ürünler daha uzun kullanı-

23. Bringezu, "Possible target corridor for sustainable use of global material resources."

linca, insanlar birtakım şeyleri paylaşmaya başlayınca, gıda israfını azaltıp hızlı moda sektörünü küçültünce bu sektörlerdeki ve bunları besleyen tedarik zincirlerindeki istihdam da azalacak. Yani ekonomimiz daha rasyonel ve verimli hale gelince emek gereksinimi azalacak.

Belli bir açıdan, bu harika bir haber. Böylelikle daha az insan hayatlarını gereksiz işlerde, toplumun aslında ihtiyacı olmayan şeyleri üretip satarak ziyan etmiş olacak. İnsanlar zamanlarını, enerjilerini başka şeylere ayırabilecek. Fakat işlerini kaybedecek olan çalışanların perspektifinden baktığımızda karşımıza bir felaket manzarası çıkıyor. Bu durumda devletler de işsizlik sorunuyla baş etmekte büyük bir zorluk yaşayacaktır.

Bu ilk bakışta çözümü imkânsız bir sorun gibi görünebilir, zaten siyasetçiler de bu yüzden küçülmeyi hayal bile edilemeyecek bir şey olarak görüyor. Fakat bir çıkış noktası var. Gereksiz işlerden kurtulsak, çalışma haftasını kısaltarak (Amerika ortalaması olan) kırk yedi saatten otuz saate, hatta belki yirmi saate indirebilir, gerekli işleri çalışan nüfusa daha dengeli dağıtabilir, tam istihdam sağlayabiliriz. Bu yaklaşım sayesinde herkes küçülmenin açığa çıkardığı zamandan fayda sağlayabilir. İnsanların küçülen sektörlerden başka işlere geçmesini sağlayacak eğitim programları da uygulanabilir, böylelikle kimse işsiz kalmamış olur. Bu süreci (epey rağbet gören bir politika olan²⁴) kamusal iş güvencesi sistemini devreye sokarak kolaylaştırabiliriz, böylelikle çalışmak isteyen herkes iş bulup çocuk ve yaşlı bakımı yapmak, temel hizmetlerde görev almak, yenilenebilir enerji altyapısını inşaatında çalışmak, yerel tarım faaliyetlerine katılmak, bozulmuş ekosistemleri canlandırma sürecinde yer almak gibi insanların gerçekten ihtiyacı olan, toplumsal anlamda faydalı şeyleri yaparak geçinebilecekleri kadar para kazanabilir.²⁵ İş güven-

24. ABD’de düzenlenen birden fazla kamuoyu araştırmasına göre halkın büyük çoğunluğu devlet tarafından iş güvencesi sağlanmasını destekliyor. Bu oran Birleşik Krallık’ta %72 (YouGov, 2020).

25. İş güvencesi sisteminin nasıl işleyebileceğine, nasıl finanse edilebileceğine dair daha fazla bilgi için bkz. Pavlina Tcherneva, *The Case for a Job Guarantee* (Polity, 2020).

cesi sistemi devletlerin uygulayabileceği en kuvvetli çevreci politikardan biri, çünkü böylelikle işsizlik hayaletinden korkmaya gerek kalmadan yıkıcı sektörleri küçültmekten bahsedebiliyoruz.

İşin heyecan verici yanı da şu: Çalışma saatlerini düşürmek insanların mutluluğu üzerinde kayda değer oranda olumlu etki yaratıyor. Defalarca gözlemlenen bu etkinin oldukça dikkat çekici sonuçları var. ABD’de yürütülen araştırmalarda, daha kısa çalışan insanların –gelir kayıpları hesaba katıldığında bile– daha mutlu oldukları görüldü.²⁶ Fransa otuz beş saatlik çalışma haftasına geçince işçilerin yaşam kalitesinin yükseldiği saptandı.²⁷ İsveç’te yapılan bir araştırma, haftalık çalışma saatleri otuza düşen işçilerin hayattan aldıkları tatminin artıp sağlık göstergelerinin iyiye gittiğini gösterdi.²⁸ Başka verilere göre de daha kısa çalışmanın insanların işlerinden aldıkları tatmini, morallerini, yaşam memnuniyetlerini yükselttiğini görüyoruz.²⁹ Belki de en önemlisi, daha kısa çalışmak hem işyerinde hem evde cinsiyet eşitliğinin artmasıyla ilişkilendiriliyor.³⁰

Daha çok boş zamana kavuşan insanların fazla enerji tüketen aktivitelere yöneleceğinden, örneğin tatil amaçlı uzun mesafe uçuşlarının artacağından endişe edenler var. Oysa kanıtlar bunun tam tersini gösteriyor. Boş zamanı daha az olanlar daha yoğun tüketime yö-

26. Bu araştırmaya yer veren kaynak: Kyle Knight, Eugene Rosa ve Juliet Schor, “Could working less reduce pressures on the environment? A cross-national panel analysis of OECD countries, 1970-2007”, *Global Environmental Change* 23 (4), 2013, s. 691-700. Serbest zamanın getirdiği fazladan mutluluğun –gelir kaynaklı mutluluğun aksine– konuma bağlı bir değişken olmadığına dikkat edilmeli. Bu yüzden faydaları kalıcı oluyor. Aynı makalede daha az saat çalışan insanların yaşam memnuniyetinin de uzun çalışanlardan fazla olduğu aktarılıyor.

27. Anders Hayden, “France’s 35-hour week: Attack on business? Win-win reform? Or betrayal of disadvantaged workers?” *Politics & Society* 34 (4), 2006, s. 503-42.

28. Bu araştırmaya yer veren kaynak: Peter Barck-Holst ve diğ., “Reduced working hours and stress in the Swedish social services: A longitudinal study”, *International Social Work* 60 (4), 2017, s. 897-913.

29. Boris Baltes ve diğ., “Flexible and compressed workweek schedules: A meta-analysis of their effects on work-related criteria”, *Journal of Applied Psychology* 84(4), 1999.

30. Anna Coote ve diğ., “21 hours: why a shorter working week can help us all flourish in the 21st century”, New Economics Foundation, 2009.

neliyor: Hızlı yolculuk biçimlerini, evlerine yemek söylemeyi, anlık alışverişleri, psikolojilerini alışveriş yaparak rahatlatmayı daha çok tercih ediyorlar. Fransa'da yapılan bir araştırma, uzun çalışmanın (gelir konusundaki fark hesaba katılıp denkleştirildiğinde bile) çevre üstündeki yükü daha yüksek olan ürünlerin tüketimiyle ilişkili olduğunu gösteriyor.³¹ Daha çok vakti olan insanlar ise bunun tam aksine egzersiz, gönüllü çalışma, yeni şeyler öğrenme, arkadaşlarla ve aile ile sosyalleşme gibi çevresel etkisi düşük etkinliklere yöneliyor.³²

Bu etkiler bütün ülkelerde aynı şekilde gözlemleniyor. Örneğin araştırmacılar, ABD'de çalışma saatlerinin Batı Avrupa seviyelerine çekilmesi halinde enerji tüketiminde %20 gibi muazzam bir düşüş yaşanacağını ortaya koydu. Çalışma haftasını kısaltmak elimizdeki en hızlı sonuç verecek iklim politikalarından birisi.³³

Çalışma saatlerini azaltmanın muhtemelen en önemli yanı, insanlara hasta bir akrabalarına bakmak, çocuklarla oyun oynamak, ormanlık bir alanın ıslahını yapmak türünden *bakım* faaliyetlerine daha çok vakit ayırabilme fırsatı vermesi. Kapitalizmde (normalde çoğu kadınlar tarafından yürütülen) bu son derece önemli ve yaşamı üretici nitelikteki işler, tamamen değersizleştirilmiştir; dışsallaştırılan, ücret karşılığı yapılmayan görünmez bakım işi GSYH rakamlarına da yansımaz. Küçülme sayesinde, emeği gerçekten anlam ifade edeceği yerlere, gerçekten kullanım değeri olan şeylere aktarabileceğiz. Bakım faaliyetleri toplumsal ve ekolojik refaha doğrudan katkıda bulunur; araştırmalar, bu tür faaliyetlerde bulunmanın insan mutluluğunu ve anlamlılık hissini maddi tüketime kıyasla daha çok artırdığını, alışveriş yaptıktan sonraki anlık dopamin artışını çok gerilerde bıraktığını gösteriyor.

31. François-Xavier Devetter ve Sandrine Rousseau, "Working hours and sustainable development", *Review of Social Economy* 69 (3), 2011, s. 333-55.

32. Örneğin Fransa'da otuz beş saatlik çalışma haftasına geçildiğinde yaşananlar için bkz. Samy Sanches, "Sustainable consumption à la française? Conventional, innovative, and alternative approaches to sustainability and consumption in France", *Sustainability: Science, Practice and Policy* 1 (1), 2005, s. 43-57.

33. David Rosnick ve Mark Weisbrot, "Are shorter work hours good for the environment? A comparison of US and European energy consumption", *International Journal of Health Services* 37 (3), 2007, s. 405-17.

Kısa çalışma haftasının faydaları saymakla bitmiyor. Bir grup biliminsanı konuya dair elde ettikleri kanıtları şöyle özetliyor: “Sonuç olarak, mevcut araştırmalar çalışma saatlerinin azaltılmasının topluma üç katmanlı bir geri dönüşü olduğunu gösteriyor: İşsizliğin azalması, yaşam kalitesinin artması ve çevre üzerindeki baskının azalması.”³⁴ Daha insani, daha ekolojik bir ekonomi kurmanın yolu daha kısa bir çalışma haftası oluşturmaktan geçiyor.

*

Bu fikrin yeni bir tarafı yok. Hatta pek radikal bir fikir olduğu da söylenemez. 1930’da Britanyalı iktisatçı John Maynard Keynes “Torunlarımızın Ekonomik Olanakları” başlıklı bir makale yazmıştı. Bu makalede, 2030 yılına gelindiğinde teknolojik yenilikler ve emeğin üretkenliği konusundaki iyileştirmelerin insanları haftada on beş saat çalışabilir hale getireceğini tahmin ediyordu. Keynes üretkenlikteki artış konusunda haklı çıksa da çalışma saatleriyle ilgili tahmini tutmadı. Neden? Çünkü üretkenlik artışıyla ortaya çıkan kazanımlar sermaye tarafından temellük edildi. Şirketler çalışma haftasını azaltıp ücretleri artırmak yerine fazla kârı cebe atıp işçilerden eskisi kadar çalışmaya devam etmelerini talep etti. Başka bir deyişle, üretkenlikteki kazanımlar insanları işten azade kılmak için değil, sürekli büyümeyi beslemek için kullanıldı.

Bu anlamda kapitalizm, ileriye taşıdığını iddia ettiği Aydınlanma değerlerine de doğrudan ihanet ediyor. Normalde kapitalizmin özgürlük temeline, insanın özgürleşmesi temeline oturan bir yapı olduğunu düşünüyoruz, bize böyle bir ideoloji satıyorlar. Oysa kapitalizm herkesin ihtiyacını karşılamaya ve insanları gereksiz yere çalışmaktan kurtarmaya kat kat yetecek teknolojik kapasiteye ulaşmış olmasına rağmen bu teknolojiyi yeni “ihtiyaçlar” yaratmakta, durmak bilmeyen üretim ve tüketim döngüsünü büyüttükçe büyüttükçe kullanıyor. Hakiki özgürlük vaadi sonsuza dek ertelenip duruyor.³⁵

34. Jared B. Fitzgerald, Juliet B. Schor ve Andrew K. Jorgenson, “Working hours and carbon dioxide emissions in the United States, 2007-2013”, *Social Forces* 96 (4), 2018, s. 1851-74.

Eşitsizliği azaltmak

Çalışma saatlerini azaltırken ücretlerin insanların iyi yaşamaya devam edebileceği seviyede kaldığından emin olmalıyız. Çalışma saatlerinin azalması ve iş güvencesi emeğin pazarlık gücünü artıracığı için bu süreç kısmen otomatik olarak gerçekleşecektir. Fakat saatlik değil, haftalık veya aylık bazda bir asgari ücret politikası da benimseyebiliriz. Küçülme senaryosu bağlamında, bu durum geliri sermayeden alıp emeğe kaydırmak, Keynes'in 1930'daki tahmininden bu yana üretkenlik artışının temellük edildiği süreci tersine çevirmek anlamına gelir. Yani çalışma saatlerini eşitsizliği azaltarak fonlayabiliriz.

Bunu başarabilmek için oldukça geniş bir hareket alanına sahibiz. Birleşik Krallık'ta emeğin ulusal gelirden aldığı pay 1970'lerde %75'ken şu anda %65'e kadar düştü. ABD'de bu oran %60. En dipteki saatlik ücretler bu kayıpları telafi edecek şekilde epeyce yükseltilebilir. Şirketlerin kendi içinde de geniş bir hareket alanı var. Son yıllarda CEO'lara ödenen paralar baş döndürücü seviyelere çıktı, yılda 100 milyon dolar alan yöneticiler var. CEO maaşlarıyla ortalama işçi maaşı arasındaki uçurum da katlanarak arttı. 1965'te CEO'lar ortalama işçinin yaklaşık yirmi katı kadar kazanıyordu. Bugün ortalama üç yüz katını kazanıyorlar.³⁶ Bazı firmalarda bu uçurum daha da büyük. McDonald's CEO'su Steve Easterbrook 2017'de 21,7 milyon dolar kazanırken ortalama tam zamanlı McDonald's çalışanının yıllık geliri 7.017 dolardı. Arada 3100 kat fark var. Başka bir hesaplama, ortalama bir McDonald's çalışanının Steve Easterbrook'un bir yılda aldığı parayı kazanabilmesi için 3100 yıl boyunca, yani antik Yunanistan'ın kuruluşundan bugüne kadar geçen süre kadar çalışması gerekiyor.³⁷

35. Bu fikir Theodor Adorno ve Max Horkheimer tarafından *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabında geliştirilmişti.

36. Lawrence Mishel ve Jessica Schieder, "CEO compensation surged in 2017", Economic Policy Institute, 2018.

Maaşlar arasındaki oranlara sınırlama getirmek, bir “azami ücret” politikası benimsemek olasılıklardan biri. Institute of Policy Studies (Politika Çalışmaları Enstitüsü) araştırmacılarından Sam Pizzigati, vergi sonrası maaşlar arasında 1’e 10’dan yüksek bir oran olmaması gerektiğini savunuyor.³⁸ Böyle bir durumda CEO’lar tabandaki ücretleri de makul bir çerçevede yükseltebilecekleri kadar yükseltmeyi tercih edecektir. Bu oldukça zarif bir çözüm olmasının yanı sıra hiç uygulanmamış bir şey de değil. İspanya’daki dev bir işçi kooperatifi olan Mondragon’da yöneticilerin aynı kuruluş içindeki en düşük maaşlı çalışanın altı katından fazla maaş alamayacağını belirten bir kural bulunuyor. Daha da güzeli, bunu ulusal çapta uygulayabilir ve asgari ücretin belli bir katından fazla geliri %100 vergiye tabi tutabiliriz. Bu durumda gelir dağılımının ne kadar hızlı değişeceğini hayal edebilirsiniz.

Tabii ki tek sorun gelir eşitsizliği değil, *varlık* eşitsizliği de var. Örneğin ABD’de en zengin %1’lik kesim ulusal varlığın %40 civarındaki bir kısmına sahip. En alttaki %50’nin neredeyse hiçbir şeyi yok, %0,4’te kalıyorlar.³⁹ Küresel ölçekte bu uçurum daha da kötü durumda: En zengin %1, dünyadaki varlığın yaklaşık %50’sini elinde bulunduruyor. Bu tür eşitsizlikle ilgili sorun, zenginlerin dünyanın kaynaklarını sömüren rantiyeler haline gelmesi. Zenginler ömürleri boyunca kullanabileceklerinden kat kat fazla para ve mal elde edince bunları kiralamaya başlıyorlar (mesken kiralama, ticari kiralama, patent lisansları, krediler vs.). Bu alanlarda tekel haline geldikleri için de geriye kalan herkes onlara kira ödemeye, borçlanmaya mecbur kalıyor. Buna “pasif gelir” adı veriliyor çünkü elinde sermaye bulunduranlar herhangi bir emek harcamaksızın otomatik gelir elde etmeye devam ediyor. Oysa geri kalanların perspektifinden bakılınca ortada pasif bir durum yok: İnsanlar sırf kira ödeyebilmek, borçlarını kapatabilmek için var gücüyle iş arıyor, normalde gereksinim duyacaklarından çok daha fazla para kazanmak için uğraşıyor.

37. Sam Pizzigati, *The Case for a Maximum Wage* (Polity, 2018).

38. Pizzigati, *The Case for a Maximum Wage*.

39. Dünya Eşitsizlik Veritabanı.

Bu da bir tür ahir zaman serfliği. Tıpkı serflik gibi, bu sistemin de canlı bir sistem olan dünyamız üzerinde korkunç etkileri var. Serflik bir ekolojik felaketti çünkü efendiler köylüleri topraktan ihtiyaçları olandan fazlasını almaya, böylelikle haraç ödemeye zorluyorlardı. Bu da ormanların ve toprağın hızla bozulmasına neden oldu. Bugün de aynı şey devam ediyor. Milyonerlere, milyarderlere haraç ödemek için yeryüzünü yağmalamak zorunda kalıyoruz.

Bu sorunu çözmenin yollarından biri varlık vergisi (adına dayanışma vergisi de denebilir) uygulaması olabilir. Emmanuel Saez ve Gabriel Zucman adlı iktisatçılar, 1 milyar doların üstündeki varlıklardan yıllık %10 marjinal vergi alınmasını öneriyor. Böylelikle zenginler varlıklarının bir kısmını satmak zorunda kalacak, varlık dağılımı biraz daha adaletli hale gelecektir. Fakat ekolojik krizle boğuştuğumuz bir dönemde daha da ileri gitmeliyiz. Sonuçta hiç kimse bu tür bir varlığı “hak etmiyor”. Bahsettiğimiz varlıklar kazanılan şeyler değil; işçileri haddinden az ücretle çalıştırarak, doğayı ucuz kaynak olarak kullanarak, rant kovalayarak, siyasi oyunlarla elde edilen şeyler. Aşırı varlığın toplumumuz üzerinde, siyasi sistemimiz üzerinde, dünya üzerinde yıkıcı etkileri var. Bu konuda da demokratik bir diyalog kurmak zorundayız: Bu istifçilik hangi noktada yıkıcı ve kabul edilmez hale geliyor? 100 milyon dolarda mı? 10 milyon mu? 5 milyon mu?

Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, eşitsizliği azaltmak ekolojik baskıyı azaltmanın etkili yollarından biri. Böylelikle zenginlerin çevresel etkisi çok yüksek olan lüks tüketiminin yanı sıra, toplumun geri kalanındaki rekabetçi tüketim de azalıyor. Tabii bu aynı zamanda gereksiz büyümeye yönelik baskıyı da azaltıyor. Burada önerdiğim politika değişiklikleri sermaye birikiminin tersi bir süreçte yol açacak. Bu da rant avcılığını azaltacak, zenginlerin bizi doğadan daha çok şey çıkarıp daha çok şey üretmeye zorlamakta kullandıkları gücü zayıflatacak. Ekonomi faydasız değişim değerinden kurtulup kullanım değerine doğru kayacak. Ayrıca siyasetin satın alındığı senaryoları da azaltarak ileride de göreceğimiz gibi içsel ekolojik değere sahip olan demokrasinin kalitesini artıracak.

Kamusal varlıkları meta olmaktan çıkarmak ve müşterekleri çoğaltmak

Fazla sanayi üretimini azaltırken çalışma saatlerini, geliri, varlığı daha adil dağıtarak bu sürecin insanların geçim kaynakları üstündeki etkilerini hafifletebiliriz. Ama burada eklememiz gereken önemli bir nokta daha var. Unutmayın, mesele insan refahı olunca önemli olan gelir değil, o gelirin refah satın alma gücü.

Şahsen de tecrübe ettiğim bir konuda, Londra'daki barınma koşulları konusunda örnek vereyim. Burada ev fiyatları astronomik derecede yüksek, normal iki oda bir salon evlerin aylık kirası 2000 sterlini, satış fiyatı da 600.000 sterlini buluyor. Bu fiyatların evin üzerine yapıldığı arsayla, yapımında kullanılan malzeme ve emekle bir ilişkisi yok. Bu durum bir dizi politik tercihten kaynaklanıyor: 1980'lerden bu yana sosyal konutların özelleştirilmesi, 2008'den sonra gayrimenkul fiyatlarının şişmesine neden olan düşük faizler ve parasal genişleme politikaları buna örnek verilebilir. Bütün bunlar olurken Londra'daki ücretler bu gidişata ayak uyduramadı. Sıradan bir Londralı, aradaki açığı kapatmak için eskiden çok daha az bir maliyetle erişebildiği temel bir toplumsal varlığa erişmek için ya daha uzun saatler çalışmak, ya kredi çekmek zorunda kalıyor (ki bu da gelecekteki emeğini ipotek etmesi demek). Başka bir deyişle, ev fiyatları sürekli yükselirken Londralıların gelirinin refah satın alma gücü azaldı.

Kalıcı kira denetimiyle kiralari düşürdüğümüzü varsayalım (Britanya halkının %74'ü böyle bir uygulamayı desteklediğini söylüyor⁴⁰). Bu durumda fiyatlar son derece yüksek seyreitse de Londralılar birdenbire şimdikine kıyasla daha az çalışıp daha az kazanabilecek duruma gelir ve *yaşam kalitelerinde herhangi bir düşüş de yaşanmaz*. Hatta aileleriyle iletişim kurmak, arkadaşlarıyla eğlenmek ve sevdikleri işleri yapmak için zaman *kazanmış* olurlar.

Aynı şeyi insanların mutlu yaşayabilmesi için önem taşıyan diğer şeylere de uygulayabiliriz. İlk akla gelenler sağlık ve eğitim. Fakat bu listeye interneti neden dahil etmeyelim? Toplu taşıma? Temel enerji ve su kullanım kotaları? Londra Üniversitesi'nden araştırmacılar Genel Temel Hizmetler adını verdikleri şeylerin tamamının bugün harcadığımıza kıyasla çok daha az para harcayarak ve herkesin insana yakışır bir hayat sürmesini sağlayarak kamu tarafından finanse edilebileceğini ortaya koydu (varlık, arazi, karbon vb. üzerinde artan vergilendirme uygulanması koşuluyla).⁴¹ Bütün bunlara ek olarak halk kütüphanelerine, parklara, spor sahalarına yatırım yapabiliriz. Bu gibi tesisler çalışma saatleri azaldıkça daha da önem kazanacaktır, insanlar böylelikle ellerine geçen zamanı çevreye olumsuz etkisi çok düşük fakat yaşam memnuniyetlerini artıran faaliyetlere ayırabilir.⁴²

Kamusal varlıkları meta olmaktan çıkarmak ve müşterekleri çoğaltmak, gelirin refah satın alma gücünü de artırmamızı, dolayısıyla insanların iyi yaşayabilmek için ihtiyaç duydukları şeylere sürekli daha fazla para kazanmak zorunda kalmadan erişebilmesini sağlayacaktır. Bu yaklaşımı benimseyerek birinci bölümde ele aldığımız Lauderdale Paradoksu'nu tersine çevirmiş oluyoruz. Kapitalistler müşterekleri ("kamusal varlığı") büyüme ("kişisel zenginlik") elde etmek için kapatıyor, insanları önceden bedava faydalandıkları şeylere erişmek için çalışmak zorunda bırakıyor. Büyüme sonrası ekonomiyi inşa ederken bu denklemi tersine çevirebiliriz: Müşterekleri yeniden tesis ederek gelirin giderek artma zorunluluğunu ortadan kaldıracabiliriz. Müşterekler büyüme zorunluluğunun panzehiri haline gelir.

41. "Social prosperity for the future: A proposal for Universal Basic Services", UCL Institute for Global Prosperity, 2017.

42. Frank Adloff bunu "şenlikli yaşamın altyapısı" olarak tarif ediyor. Makalesi için bkz. "Degrowth meets convivialism", *Resilience* içinde.

Radikal bir bolluk teorisi

Böylelikle post-kapitalist ekonominin can alıcı noktasına geliyoruz. Planlı eskitmeye son vermek, kaynak kullanımına sınır koymak, çalışma saatlerini azaltmak, eşitsizliği azaltmak, kamusal varlıkları yaygınlaştırmak gibi adımlar enerji talebini düşürmek ve yenilenebilir enerjiye geçişi hızlandırmak için son derece önemli. Fakat bundan da fazlasını ifade ediyorlar. Kapitalizmin derin mantığını kökten değiştiriyorlar.

Kitabın birinci bölümünde kapitalizmin yükselişinin yapay bir kıtlık yaratmaya bağlı olduğunu görmüştük. Çitleme hareketinden sömürgeciliğe dek pek çok uygulamada insanları düşük ücretle çalışmaya zorlamak, rekabetçi üretkenliğe çekmek, tüketici bir kitle olarak kullanmak amacıyla kıtlıklar *yaratıldı*. Yapay kıtlık da sermaye birikiminin motoru haline geldi. Aynı mantık bugün de devam ediyor. Bunu her yerde görebiliyoruz. Örneğin istihdamı ele alalım. İnsanlar hiç eksik olmayan işsizlik tehdidi üzerinden kıtlığın baskısını hissediyor. İşçiler hep daha disiplinli, hep daha üretken olmak zorundalar yoksa işlerini kendilerinden daha üretken birine (bu da genelde daha yoksul ya da daha çaresiz biridir) kaptırırlar. Fakat üretkenlik arttıkça daha çok işçi kovuluyor, devletler de yeni istihdam yaratmak için ekonomiyi büyütmenin yollarını aramaya başlıyor. Bu kez işçiler de büyüme talep eden koroya katılıp bu yönde vaatler veren siyasetçileri destekliyor. Oysa işler böyle ilerlemek zorunda değil. Üretkenlikten doğan kazanımları daha yüksek ücret ve daha az çalışma saati olarak işçilere geri döndürebiliriz. Sürekli işsizlik tehdidiyle yaşamamızın sebebi istihdamda yaratılan *yapay* kıtlıktır.

Aynı şeyin gelir dağılımı konusunda da geçerli olduğunu görüyoruz. Büyümeden kaynaklanan yeni gelirin çok büyük bir kısmı doğrudan zenginlerin cebine girerken ücretler yerinde sayıyor, yoksulluk derinleşiyor. Siyasetçiler ve iktisatçılar bu sorunları çözmek için daha çok büyüme çağrısı yapıyor, yoksulluk trajedisi karşısında

gözleri dolan herkes de onları alkışlamaya başlıyor. Fakat bu sistem asla vaat edilen şekilde işlemiyor, çünkü büyümenin getirileri aşağıya ya çok geç ulaşıyor, ya hiç ulaşmıyor. Eşitsizlik yapay bir gelir kıtlığını sürdürmeye yarıyor.

Tüketimde de durum böyle. Eşitsizlik yetersizlik hissini tetikliyor. İnsanlar kendilerine biraz itibar kazandıracağını düşündükleri gereksiz şeyleri satın alabilmek için daha çok çalışmaları ve daha çok gelir elde etmeleri gerektiğini hissediyor.⁴³ Bu anlamda eşitsizlik yaşam memnuniyetinde ve refahta da bir yapay kıtlık yaratmış oluyor. Hatta bu etki iktisatçılar ve siyasetçiler tarafından sıklıkla kasti bir strateji olarak da kullanılıyor. İngiltere Başbakanı Boris Johnson bir defasında “eşitsizlik,” demişti, kapitalizmin yoluna devam etmesini sağlayan şeylerden biri olan “haset ruhu için canalcı önemdedir”.

Planlı eskitme de bir diğer yapay kıtlık stratejisi. Satıcılar ürünlerinin ömrünü yapay bir şekilde kısa tutarak yeni ihtiyaçlar yaratmayı hedefliyor, böylelikle tüketim makinesinin duraklamasını önlemeye çalışıyorlar. Aynı şey reklamcılık için de geçerli, reklamlar da yapay bir eksiklik hissi, bir şeylerden gerçekten yoksun olduğumuz hissini yaratıyor. Reklamlar bize yeterince güzel ya da erkeksi veya havalı olmadığımız izlenimini dayatıyor.

Bir de yapay zaman kıtlığı var. Gereksiz bir biçimde uzun saatler boyunca çalışmaya yönelik yapısal takıntı insanlara o kadar az vakit bırakıyor ki onlar da normalde kendileri yapabilecekleri şeyleri para verip şirketlere yaptırıyor: Yemeklerini pişirtiyor, evlerini temizletiyor, çocuklarına oyun arkadaşı buluyor, yaşlı anne babalarına baktırıyorlar. Diğer yandan aşırı çalışmanın stresi antidepresan, uyku ilacı, alkol, diyetisyen, evlilik danışmanlığı, pahalı tatiller gibi insanların normalde muhtemelen daha az ihtiyaç duyacağı şeylere yönelik talebi artırıyor. İnsanlar gelirlerini bunlara para yetiştirebilecek kadar artırmak için daha da çok çalışıyor ve gereksiz bir üretim ve tüketim döngüsü yaratılıyor.

43. Walasek ve Brown, “Income inequality and status seeking: Searching for positional goods in unequal US states”.

Yapay kıtlığın kamusal varlıklar konusunda da uygulandığını görüyoruz. 1980’lerden bu yana dünyanın dört bir yanını vuran bitmek bilmez özelleştirme dalgaları eğitimi, sağlığı, ulaşımı, kütüphaneleri, parkları, yüzme havuzlarını, suyu, konutları, hatta sosyal güvenliği hedef alıyor. Sosyal vasıf taşıyan her türlü varlık büyüme uğruna feda ediliyor. Bunun da arkasında bu tür varlıkların kitledilmesi halinde insanların özel sektördeki seçenekleri satın almaya mecbur kalacakları fikri var. Bunlara para yetiştirebilmek için daha çok çalışmaları, yine birer piyasaya ihtiyaç duyacak yeni mal ve hizmetler üretmeleri, dolayısıyla sistemin her noktasında ek tüketim baskısı oluşturmaları gerekiyor.

Bu mantık, 2008 finans krizinden sonra Avrupa genelinde uygulamaya sokulan kemer sıkma politikalarında zirve noktasına ulaşıyor. Kemer sıkma politikası (ki kıtlıkla aynı anlama gelir), toplumsal varlıklara ve refah uygulamalarına yapılan kamusal yatırımları kısarak (bunların arasında yaşlılara yapılan ısınma yardımından işsizlik desteklerine, memur maaşlarına kadar pek çok kalem yer alıyor); müştereklerden elde kalanlara musallat olup, haddinden fazla “rahat” veya “tembel” olduğu düşünülen insanları bir kez daha açlık tehdidiyle karşı karşıya bırakıp hayatta kalmak için üretkenliklerini artırmaya zorlayarak yürütülen, büyüme motorlarını tekrar devreye sokmaya yönelik umutsuz bir girişimi ifade ediyor. Burada tıpkı on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllardaki gibi gayet aleni bir mantık işliyor. İngiltere Başbakanı David Cameron döneminde refah kısıntıları “işten kaytaranları” daha çok çalışmaya ve daha üretken olmaya yöneltmek için son derece açıktan yürütülüyordu.

Tekrar tekrar görüyoruz ki kıtlık, büyüme uğruna yapay bir şekilde *yaratılıyor*. Kıtlık ve büyüme, 1500’lerdeki çitlemeler döneminde olduğu gibi, aynı madalyonun iki yüzü olarak ortaya çıkıyor.

*

Bu da kapitalizmin bağrında yer alan önemli bir yanılsamayı gözler önüne seriyor. Normalde kapitalizmi çok *fazla* şey üreten bir sistem olarak düşünüyoruz (televizyonda, vitrinlerde sergilenen sayısız

ürünü gözünüzde canlandırın). Fakat kapitalizm gerçekte sürekli kıtlık yaratmaya dayanan bir sistem. Bu sistem, üretkenlik ve gelirdeki en büyük kazanımları bile bolluğa ve insan özgürlüğüne değil, yeni yapay kıtlık biçimleri üretmeye yöneltiyor. Bunu yapmak zorunda, yoksa birikim mekanizmasının durması riskiyle karşı karşıya kalır. Büyüme odaklı bir sistemde amaç insan ihtiyaçlarını karşılamak değil, insan ihtiyaçlarını karşılamaktan kaçınmaktır. Bu da irrasyonel ve ekolojik açıdan yıkıcı bir yöntem.

Mekanizmanın nasıl işlediğini anladığımızda birden çözümler de görünür olmaya başlıyor. Kıtlık büyüme uğruna yaratılıyorsa, yapay kıtlıkları tersine çevirerek büyümeyi gereksiz kılabiliriz. Kamusal varlıkları meta olmaktan çıkararak, müşterekleri çoğaltarak, çalışma saatlerini düşürüp eşitsizliği azaltarak insanların iyi yaşayabilmek için ihtiyaç duyduğu şeylere ek büyüme gerekliliği olmaksızın erişmesini sağlayabiliriz. Böylelikle insanlar yaşam memnuniyetleri ve refahları azalmadan daha az çalışabilir, gereksiz şeyleri üretmeye daha az zaman harcar, başka noktalarda daha az gereksiz tüketim baskısı oluşturur. Elimizde kalan fazla zamanla da, zaman kıtlığının gerekli kıldığı tüketim döngüleri içine girmek zorunda kalmayız.⁴⁴

Yapay kıtlığın baskısından kurtulduğumuzda ve temel ihtiyaçlarımız da giderildiğinde üretkenliği sürekli artırmaya yönelik baskı da ortadan kalkar. Evet, bunun sonucunda ekonomi daha az üretecek, ama *ihtiyacı da* daha az olacak. Daha küçük olmakla birlikte daha bereketli olacak. Bu tür bir ekonomide kişisel zenginlikler (veya GSYH) küçülebilir, büyük şirketlerin ve seçkinlerin gelirleri azalabilir, ama kamusal varlıklar çoğalarak geriye kalan herkesin yaşam kalitesini artıracaktır. Değişim değeri düşebilir, ama kullanım değeri artacaktır. Birdenbire karşımıza yeni bir paradoks çıkıyor: Anlıyoruz ki *bolluk*, büyümenin panzehiri. Aslında bolluk, doğrudan büyüme zorunluluğunu nötralize ederek tüketim makinesini yavaşlatmamıza

44. Müzik, tamir, gıda yetiştiriciliği, mobilya üretimi gibi becerileri öğrenme ve geliştirme fırsatı yerel çaplı kendine yeterlilik oranını da artıracaktır. Samuel Alexander ve Brendan Gleeson bunun nasıl işlediğini *Degrowth in the Suburbs: A Radical Urban Imaginary* (Springer, 2018) kitaplarında anlatıyor.

ve canlılar dünyasını bu makinenin pençesinden kurtarmamıza fırsat veriyor. Giorgos Kallis'in de işaret ettiği gibi, "kapitalizm bolluk koşullarında işlemeye devam edemez".⁴⁵

Küçülmenin kemer sıkmanın yeni bir versiyonu olduğuna yönelik eleştiriler de var. Oysa gerçek bunun tam tersi. Kemer sıkma politikaları büyüme yaratmak için kıtlık çağrısı yapıyor. Küçülme ise *büyümeyi gereksiz kılmak için* bolluk çağrısı yapıyor. İklim yıkımını önleyeceksek yirmi birinci yüzyıl çevreciliğinin yeni bir talebi, radikal bir bolluk talebini dillendirmesi gerekiyor.

Jübile yasası

Yapay kıtlığı tersine çevirmek insanlığı büyümenin tiranlığından kurtarma yönünde atılacak önemli bir adım. Fakat baş etmemiz gereken başka baskılar, etkisizleştirmemiz gereken başka büyüme zorunlulukları da var.

Bunlardan muhtemelen en güçlüsü borç. Üniversiteye gitmek isteyen bir öğrenciyseniz, ev almak isteyen bir aileyseniz, bu işleri yapabilmek için kredi çekmeniz gerekebilir. Kredilerle ilgili şöyle bir sorun var: Kredilere faiz işliyor ve faiz de borcu üstel olarak artıran bileşik bir fonksiyon. Özel kredi kuruluşlarından kredi almışsanız ödünç aldığınız para kadarını kazanmak yetmez, büyüyen borcunuzu ödeyebilmek için hızlıca para kazanmanın yollarını bulmanız gerekir. Sonunda bir de bakarsınız ki çektiğiniz anaparanın birkaç katını ödemişsiniz, taksitler ömrünüz boyunca sürmüş. Ödemezseniz de borçlar üst üste yığılır ve sonunda sizi mali bir krize sokar. Yani ya büyür ya yıkılırsınız.

Bileşik faiz de bir tür yapay kıtlık yaratıyor. Bunun da ekoloji üstünde doğrudan etkisi var. Yüklü dış borca sahip ülkeler, bu borçları ödeyebilmek için ağaç kesimi, madencilik ve doğal kaynak çıkarmaya dayalı benzer faaliyetler üzerindeki yasal denetimi kaldırarak

45. Kallis, *Limits*, s. 66.

ekosistemleri yağmalamak için ağır bir baskı altında kalıyor (bu durum devletlerin kendi merkez bankalarına olan borçları için geçerli değil, dış borçlardan farklı olarak bunlar geri ödenmek zorunda olan borçlar değil). Aynı şey hane halkları için de geçerli. Araştırmacılar, yüksek faizli kredi almış olan hane halklarının normalde geçinebilmek için ihtiyaç duyacaklarından daha fazla çalıştığını gösteriyor.⁴⁶ Antropolog David Graeber'in de gözlemlediği gibi, borcun beraberrinde getirdiği finansal zorunluluklar "bizi, kendimize rağmen, dünyaya neyi paraya çevirebilirim diye bakan yağmacılarla aynı seviyeye" indirir.⁴⁷

Neyse ki bu baskıyı azaltmanın da bir yolu var. Borçların bir kısmını silebiliriz pekâlâ. Bir ekolojik çöküş çağındayken borç silme, daha sürdürülebilir bir ekonomi için hayati bir adım niteliği taşıyor. Bu kulağa radikal bir öneri gibi gelebilir, ama pek çok tarihsel öncülü var. Antik Yakındoğu uygarlıkları düzenli olarak ticari nitelik taşımayan borçları feshediyor, borç defterlerini siliyor, insanları borç verenlerin boyunduruğundan kurtarıyordu. Bu ilke İbranilerin yedi yılda bir borçların otomatik olarak silinmesini öngören Jübile Yasası'yla kurumsallaşmıştı.⁴⁸ Borç silme uygulaması gerçekten de doğrudan İbranilerin kefarete kavrayışının merkezinde yer alıyor.

Bunu günümüz ekonomisinde nasıl gerçekleştirebileceğimize dair onlarca öneri mevcut. ABD başkan adaylarından Bernie Sanders, 2020 yılında 1,6 trilyon dolar gibi korkunç bir toplama ulaşan öğrenci kredi borçlarını silmek için net bir plan hazırlamıştı. Londra King's College'daki akademisyenler devletlerin sadece öğrenci borçlarını değil, konut spekülasyonu ve parasal genişleme yüzünden ortaya çıkan ipotek borçları, devletlerin mali destek verip kurtardığı kurumlara borçlananların borçları, ikincil piyasalarda devalüe olmuş ödenemeyecek nitelikteki borçlar gibi farklı adaletsiz borç türlerini de nasıl silebileceklerini etraflıca ele alan bir plan yayınladı.⁴⁹ Bu-

46. Kanada, İtalya ve Birleşik Krallık'ta yapılan araştırmalar bu yönde kanıtlar sunuyor. Kaynak için bkz. Stratford, "The threat of rent extraction".

47. Graeber, *a.g.y.* 48. Graeber, *a.g.y.*, s. 88.

49. Johnna Montgomerie, *Should We Abolish Household Debts?* (John Wiley & Sons, 2019).

nun mümkün olduğunu biliyoruz. 2020'deki koronavirüs krizinin hemen ardından birçok devlet birdenbire borçları ortadan kaldıracılabileceklerini keşfediverdi.

Aynı şeyi Küresel Güney'deki ülkelerin korkutucu bir hızla artan dış borçları konusunda da yapabiliriz. Bunların ciddi bir kısmı 1980'lerden, ABD Merkez Bankası'nın bütün ülkeler kalıcı olarak Wall Street'e bağımlı kalsın diye faizleri büyük oranda artırdığı dönemden kalan borçlar.⁵⁰ Bir de rüşvet ağları içinde yer alan kreditorler tarafından verilen borçlar, uzun süre önce devrilmiş ve demokratik karar alma yetkisi olmayan diktatörlerin biriktirdiği borçlar gibi konular var. "Jubilee Debt Campaign" adlı borç silme yanlısı kuruluşu bağlı araştırmacılar, bu gibi adil olmayan borçları silerek yoksul ülkeleri sürekli büyüme peşinde koşturup doğal kaynaklarını yağmalamaktan, vatandaşlarını sömürmekten kurtarabilecek adımları açık ve net bir şekilde ortaya koyuyor. Zengin ülkelerin dünyanın geri kalanına iklim konusundaki borçlarını ödemek için atabilecekleri ilk adımlardan biri pekâlâ böyle bir şey olabilir.

Büyük kredi kuruluşları kayba uğrayacaktır tabii, fakat yine de bu adımı atmanın yerinde olduğuna, daha adil ve daha ekolojik bir toplum inşa etmemiz için bu yükü sırtlanmaları gerektiğine karar verebiliriz. Borçları kimsenin zarar görmeyeceği bir şekilde de silebiliriz.⁵¹ Kimse ölecek değil. Sonuçta bileşik faiz de bir kurgudan ibaret. Kurgunun güzel yanı ise değiştirilebilir olmasıdır. Bunu en iyi ifade eden kişilerden biri de David Graeber'di:

[Borçları silmek] sadece gerçek insani acıların çoğuna çare olması sebebiyle hayırlı olmakla kalmayacak, aynı zamanda bize, paranın kutsal bir şey olmadığını, insanın borcunu ödemesinin ahlakın özünü teşkil etmediğini, bütün bunların insan eliyle yapılmış düzenlemeler olduğunu ve

50. Bu konuyu *The Divide* adlı kitabımda etraflıca ele aldım.

51. Vatandaşların bir araya gelip kolektif olarak hangi borçların olumsuz toplumsal yansımayla yol açmadan feshedilebileceğine, hangilerinin ödenmesi gerektiğine karar verdiği "Değerlendirme Meclisleri" kurma yolunu seçen bazı şehir ve bölge idareleri de oldu. Bir borç krizi yaratmamak için fesih işlemlerinin safhalar halinde yapılması ve bazı bankalar batsa da kredi vermeye devam edecek paralel bir kamu bankacılığı sistemi oluşturulması gerekir.

eğer demokrasinin bir anlamı varsa, bunun her şeyin başka bir biçimde düzenlenebileceği üzerinde uzlaşma sağlama yeteneği olduğunu hatırlatacaktır.⁵²

Yeni ekonomi için yeni para

Fakat borçları silmek tek seferlik bir çözüm, sorunun kaynağına inmiyor. Burada yüzleşmemiz gereken daha derin bir mesele var.

Ekonomimizin bu kadar borç yüklü olmasının nedeni *kendisi de borçtan ibaret* bir para sistemi üzerinde işlemesi. Bankaya girip kredi çektiğinizde bankanın kendi hesaplarında yer alan, para yatıran başka insanların mevduatlarından oluşan, bodrum katta bir yerlerdeki kasada tutulan parayı ödünç verdiğini düşünebilirsiniz. Fakat işin aslı böyle değil. Bankalar borç verdikleri miktarın yalnızca %10 kadarını, bazen daha da azını ellerinde bulundurmakla yükümlü. Buna “kısmi rezerv bankacılığı” deniyor. Yani bankalar ellerinde bulunan paranın on katını borç olarak verebiliyor. Peki bu fazladan para gerçekte bir yerlerde mevcut değilse nereden geliyor? Bankalar tarafından size kredi açılması sürecinde yoktan var ediliyor. Kredi verirken *parayı var ediyorlar*.

Ekonomimizde dolaşımda bulunan paranın %90’dan fazlası bu şekilde yaratılıyor. Yani elimizden geçen her banknot aslında birinin borcunu temsil ediyor. Bu borcun da *faizle*, daha çok çalışarak, daha çok kaynak çıkararak, daha çok üreterek ödenmesi gerekiyor. Düşününce bu aslında olağanüstü bir durum. Bankalar yoktan var ettikleri, karşılığında para ödemedikleri bir ürünü (parayı) satıyor ve insanlardan bunu geri ödemeleri için gerçek dünyada bir şeyler çıkarıp bir şeyler üretmelerini bekliyor. Bu kadar tuhaf bir şeyi hayal etmek bile zor. İnsanlar bu işleyişin gerçek olduğuna inanmakta zorluk çekiyor. Henry Ford 1930’larda şöyle diyordu: “Galiba halkımızın bankacılık ve para sistemini bilmiyor, anlamıyor oluşu epey iyi bir şey, aksi takdirde gün doğmadan devrim olurdu.”

Bu noktada karşımıza bir sorun çıkıyor. Bankalar verdikleri bütün krediler için anapara miktarınca parayı yaratsa da faizi ödemek için gereken parayı yaratmıyor. Dolayısıyla her zaman bir eksiklik, bir kıtlık var. Bu kıtlık da insanları borçlarını geri ödeyecek yollar bulmak için yoğun bir rekabet içine sokuyor, bazen daha da fazla borçlanmalarına yol açıyor.

Müzik eşliğinde oynanan sandalye kapmaca oyununu biliyorsanız bunun nasıl işlediğini de anlamışsınızdır. Oyunun her bir turunda sandalyeler eksilir ve oyuncular kalan az sayıdaki sandalyeyi kapmak için birbiriyle mücadele eder. Kaotik bir ortam oluşur. Şimdi koşulları biraz daha sertleştirelim. Sandalye kapamayanlar oyundan atılmakla kalsın, evini kaybetsin, çocukları aç kalsın, ilaca para yetiştiremesin. Böyle bir oyunun neye benzeyeceğini, insanların sandalye kapmak için neler yapabileceğini bir düşünün. İşte ekonomimiz aşağı yukarı bu şekilde işliyor.⁵³ Kapitalist toplumları yüzeyel olarak gözlemleyenler (pek çok iktisatçının yaptığı gibi) kıran kırana rekabetin, kârı azamileştirme arzusunun, çıkarıcı davranmanın insan doğasının bir parçası olduğunu savunabilir. Fakat bizi bu şekilde davranmaya zorlayan şey gerçekten insan doğası mı? Yoksa oyunun kuralları mı?

Ekolojik iktisatçılar son on yılda bileşik faiz temeline oturan bir ekonominin hassas dengeler üstüne kurulu canlı bir gezegende yaşamı devam ettirebilme hedefiyle uyumlu olmadığı sonucuna vardı. Bu konuda ne yapılması gerektiğine gelince, çeşitli fikirler tartışılmaya devam ediyor. Bir grup insan yapmamız gereken şeyin borcun üstel arttığı bileşik faiz sisteminden lineer artışa dayalı (borcun her yıl aynı miktarda arttığı) basit faiz sistemine geçmemizin yeterli olacağını söylüyor. Bu şekilde zaman içinde toplam borç seviyesi kayda değer oranda azalacak, parasal sistemimizi ekolojiyle uyumlu hale getirecek ve finansal krize yol açmadan büyüme sonrası ekonomiye geçiş yapmamızı mümkün kılacaktır, diyorlar.⁵⁴

53. Bu analogi için Charles Eisenstein'a teşekkürler.

54. Louison Cahen-Fourot ve Marc Lavoie, "Ecological monetary economics: A post-Keynesian critique", *Ecological Economics* 126, 2016, s. 163-68.

İkinci bir grup ise daha ileri gidip borca dayalı para birimlerini hepten ortadan kaldırmamız gerektiğini savunuyor. Ticari bankaların kredi parası yaratmasındansa parayı devlete –borçlanmaksızın– yaratırmalı ve bu parayı ekonomiye *borç vermek* yerine *harcayarak* dahil etmeliyiz diyorlar. Bu durumda para yaratma işi demokratik, hesap verebilir nitelikte, şeffaf, insan refahını ve ekolojik istikrarı gözetme ilkesini benimsemiş bağımsız bir kuruluşa devredilebilir. Bu sistemde bankalar borç vermeye devam edebilir elbette, ama borç verdikleri parayı kuruşu kuruşuna kendi rezervlerinden karşılamak zorunda olurlar.⁵⁵

Bu uçuk bir öneri değil. Aynı şey ilk kez 1930’larda, Büyük Buhran’ın yarattığı borç krizine bir çözüm olarak Chicago Üniversitesi’ndeki iktisatçılar tarafından önerilmişti. 2012’de birtakım ileri görüşlü IMF iktisatçılarının borcu azaltmak ve küresel ekonomiyi daha istikrarlı hale getirmek için aynı öneride bulunması gazetelerin manşetlerine yansıdı. Birleşik Krallık’ta, *Positive Money* adlı bir grup bu fikri temel alan bir hareket başlattı ve bugün bu fikir daha ekolojik bir ekonomi yönünde atılabilecek olası adımlardan birisi olarak değerlendiriliyor. Borcu azaltmakla kalmayıp kapsayıcı sağlık hizmetleri, iş güvencesi, ekolojik yenilenme ve enerji geçişi gibi şeyleri *doğrudan*, kazanç için GSYH büyümesine bel bağlamak zorunda kalmadan finanse edebilecek bir kamusal para sistemi önermesi, bu yaklaşımın en güçlü yanını oluşturuyor.⁵⁶

55. Mary Mellor, *The Future of Money* (Pluto Press, 2010).

56. *Escaping Growth Dependency* (Positive Money, 2020); Stephanie Kelton, *The Deficit Myth: Modern Monetary Theory and How to Build a Better Economy* (Hachette UK, 2020); Jason Hickel, “Degrowth and MMT: A thought experiment”, 2020 (www.jasonhickel.org/blog/2020/9/10/degrowth-and-mmt-a-thought-experiment).

Post-kapitalist tahayyül

Kapitalizmi “yıkılmaktan”, “devirmekten” söz edenleri dinlerken bu sistemin yerine ne geleceğini düşünüp ciddi bir huzursuzluk hissediyor olabilirsiniz. Ekonomik sistemimize öfkelenmek, özellikle de gezegenimizin can çekişmesini izlediğimiz bu dönemde, oldukça kolay. Ama devrim isteyenler yeni oluşturacakları toplumun neye benzeyeceğini tarif etmekte genelde yetersiz kalıyor. Böyle olunca da gelecek korku dolu, tahmin edilmez bir şeye dönüşüyor: Ortaya çıkacak boşluğu ne gibi korkunç şeylerin dolduracağını kim bilebilir?

Oysa sistemimizi büyüme zorunluluğundan kurtarmaya odaklanınca post-kapitalist ekonominin neye benzeyebileceğini daha rahat anlayabiliyoruz. Karşımıza çıkan resimde korkutucu bir yan da yok. Bahsettiğimiz şey Sovyetler Birliği’nin komuta ve kontrol fiyaskosu gibi bir şey değil, gönüllü bir yoksulluğa dayalı bir mağara devri felaket senaryosu da değil. Aksine, hepimize önemli açılardan *tanıdık* gelen, yani normalde kendi kendimize tarifini yaptığımız (muhtemelen var olmasını dilediğimiz) ekonomiyi andıran bir ekonomiden söz ediyoruz: İnsanların işe yarar bir şeyler üretip sattığı, ne alacaklarına dair rasyonel ve bilinçli kararlar verdiği, emeklerinin karşılığını alabildiği, atıkları azaltmış ama insan ihtiyaçlarını karşılayabilen, parayı ihtiyacı olanların kullanımına sokabilen, yeni teknolojiler sayesinde ürünlerin daha iyi ve dayanıklı olduğu, ekolojinin üstündeki baskıyı azaltan, işe ayrılan zamanı azaltan, insan refahını artıran, bağımlı olduğu ekolojinin sağlığını görmezden gelmek yerine bunu önemseyip harekete geçen bir ekonomiden...

Bu açılardan tanıdık bir yapısı olsa da, yeni ekonomi mevcut ekonomiyle keskin *farklılıklara* sahip, çünkü kapitalizmin temel hedefi olan birikim üstüne kurulu değil.

Açıkça ifade edeyim, bunların hiçbirisi kolay olmayacak. Aksini düşünmek saflık olur. Ayrıca henüz cevabını bilmediğimiz zor sorular da var. Kimsenin bize post-kapitalist ekonominin reçetesini

verme şansı yok, eninde sonunda bunun kolektif bir proje olması gerekiyor. Benim bu noktaya kadar yaptığım iş, başkalarının hayal gücünü besleyebileceğini umduğum birkaç ihtimalden söz etmekten ibaret. Bunların nasıl hayata geçirileceği meselesine gelince, tarihteki bütün toplumsal ve ekolojik adalet mücadelelerinde olduğu gibi, ortada bir hareket olması gerekir. Bu hareket, belli bir oranda ortaya çıkmaya başladı bile: Okullardaki iklim grevleri, Yok Oluş İsyanı, La Via Campesina, Standing Rock gibi hareketlerden de anlaşılabilir gibi insanlar daha iyi bir dünyanın özlemini çekmekle kalmıyor, bunu hayata geçirmek için eyleme geçmeye de başlıyor.

Siyasi strateji uzmanı değilim ama umut vaat eden bir gözlemimi paylaşmak isterim. Kimi insanlar bunu tepeden dayatacak, totaliter bir devlet olmadığı sürece gerekli geçişi sağlayamayacağımızı düşünüp endişeleniyor. Fakat bu varsayımın pek iler tutar yanı yok. Hatta bunun tam tersi geçerli.

Demokrasinin gücü

2014 yılında Harvard ve Yale üniversitelerinden bir grup biliminsanı insanların doğal dünyayla ilgili kararlarını nasıl verdiklerini inceledikleri son derece ilginç bir çalışma yayınladı. Deneyin amacı, insanların sınırlı doğal kaynakları gelecek kuşaklarla paylaşmayı seçip seçmeyeceklerini görmektir. Gelecek kuşaklarla ilgili şöyle bir sorun vardır: Size mukabele edemezler. Şu andaki parasal kazanç ihtimalini bir kenara atıp ekolojiyi torunlarınız için korumayı tercih ederseniz, onlardan bu iyiliğin karşılığını alamazsınız, yani paylaşarak elde edebileceğiniz büyük bir fayda söz konusu olamaz. Bu sebeple iktisatçılar insanların şu anda doğal kaynakları tüketip gelecek kuşaklara herhangi bir şey bırakmama yönünde “rasyonel” bir karar vereceğini tahmin eder.

Fakat insanların aslında bu şekilde davranmadığı anlaşıyor. Harvard-Yale ekibi insanları gruplara ayırarak her bir gruba nesiller boyunca kullanılacak bir miktar ortak kaynak teslim etti. Ortalama-

da insanların %68'inin hisselerini sürdürülebilir bir şekilde kullandığını, havuzun tekrar üretebileceği kadar kaynak kullanmayı tercih ettiğini, sonraki kuşakların rahatı için olası kârlarından feragat ettiğini gördüler. Yani insanların çoğu ekonomik teorinin tahminlerinin aksi yönünde hareket etti.

Mesele şu ki, kalan %32, hızlıca kâr edebilmek için bu kaynaklardan paylarına düşeni hemen paraya çevirmeyi tercih etti. Bu bencil azınlık, zaman içinde kolektif havuzu kurutarak gelecek kuşaklara giderek azalan miktarda kaynak bıraktı. Zaman içinde kayıplar hızla birikip çoğaldı:

Dördüncü kuşağa gelindiğinde kaynaklar tamamen kurumuş, bir sonraki kuşağa herhangi bir şey kalmamıştı. Şu anda gezegenimizin başına gelene oldukça benzer bir azalış senaryosu ortaya çıktı.

Buna karşılık gruplardan kararlarını *kolektif* olarak, doğrudan demokrasiye başvurarak almaları istendiğinde oldukça ilginç bir sonuç ortaya çıktı. %68'lik kesim, bencil azınlığa galip gelerek onların yıkıcı dürtülerini dizginlemeyi başardı. Hatta demokratik karar alma süreci bencil tipleri de daha sürdürülebilir kararlara oy verme yönünde teşvik etti, çünkü diğerleriyle aynı kaderi paylaştıklarını fark ettiler. Biliminsanları tekrar tekrar gördü ki, demokratik koşullar altında kaynaklar gelecek kuşaklara % 100 kapasiteyle aktarılmaya devam ediyordu. Deneyi on iki nesil boyunca sürdürünce de sonuçlar değişmedi, hiçbir kaynakta net azalma yaşanmadı. Hiçbirinde.⁵⁷

Bu sonucun bu kadar ilginç olmasının sebebi, ekolojik iktisatçıların “durağan durum iktisadı” diye tarif ettiği şeye yönelik yaygın ve sezgisel bir desteğin varlığını göstermesi. Durağan durum iktisadı, dünyayla denge içinde kalabilmek için iki temel ilkeye dayanır:

- 1) Ekosistemlerden tekrar üretebileceklerinden fazlasını asla alma.
- 2) Ekosistemlerin güvenli bir şekilde soğurabileceğinden fazla atık üretme, kirlilik yaratma.

57. Oliver Hauser ve diğ., “Co-operating with the future”, *Nature* 511 (7508), 2014, s. 220-23.

Durağan durum iktisadına ulaşabilmek için kaynak kullanımı ve atık konusunda net üst sınırlar koymamız gerekiyor. İktisatçılar yıllardır bu tür sınırların imkânsız olduğunu, insanların bunları irrasyonel olarak göreceğini söylüyor. Fakat görüyoruz ki yanlış düşünüyorlar. Fırsat verilirse insanlar *tam olarak* böyle bir politikayı tercih ediyor.

*

Böylelikle ekolojik krizi yeni bir bakış açısıyla görmemiz mümkün oluyor. Karşımızdaki sorun “insan doğası” değil. Sorun, birkaç insana kendi kişisel çıkarları için kolektif geleceğimizi sabote etme izni veren siyasi sistemimiz.

Böyle bir şey nasıl mümkün olabilir? Sonuçta pek çoğumuz demokrasilerde yaşıyoruz, öyleyse gerçek hayattaki politika tercihleri Harvard-Yale deneyinin gösterdiğinden nasıl bu kadar farklı olabilir? Bu sorunun cevabı “demokrasilerimizin” aslında pek demokratik olmayışında yatıyor. Gelir dağılımı giderek daha eşitsiz bir hale geldiğinden, zenginlerin ekonomik gücü doğrudan artan *siyasi* güce dönüştü. Seçkinler demokratik sistemlerimizi ele geçirmeyi başardı.

Bunu en net olarak büyük şirketlerin siyasi reklamlara sınırsızca para harcayabildiği, siyasi partilere yapılan bağışlarla ilgili çok az kısıtlamanın yürürlükte olduğu ABD örneğinde görüyoruz. “İfade özgürlüğü” ilkesine sığınarak meşrulaştırılan bu gibi uygulamalar siyasetçilerin büyük şirketlerden ve milyarderlerden doğrudan destek almaksızın seçim kazanmasını zorlaştırıyor, onları seçkinlerin politika tercihlerine göre konum almaya zorluyor. Bunların üstüne büyük şirketler ve zenginler bir de lobicilik faaliyetleri için muazzam paralar harcıyor. 2010 yılında lobicilik faaliyetlerine 3,55 milyar dolar harcandı, oysa bu rakam daha 1998’de 1,45 milyar dolarıydı.⁵⁸ Lobi faaliyetleri işe yarıyor da: Bir araştırma ABD Kongresi’ndeki lobicilik faaliyetlerine harcanan paranın –vergi indirimleri ve

58. Lobicilik konusundaki verilerin kaynağı: Centre for Responsive Politics.

farklı kayırmacılık yöntemleri halinde– %22.000 oranında geri dönüş sağladığını gösteriyor.⁵⁹

Siyasetin bu şekilde boyunduruk altına alınması sonucunda ABD hükümetinin politika tercihleri, vatandaşların büyük çoğunluğunun tercihi aksi yönde olsa bile neredeyse her zaman ekonomik seçkinlerin çıkarlarına hizmet edecek şekilde yapılıyor. Bu anlamda ABD, demokrasiden çok plütokراسiyi andırıyor.⁶⁰

Daha farklı (ve daha eskiye dayanan) nedenlerle olsa da Britanya'da da benzer eğilimler mevcut. Britanya'nın finans merkezi ve ekonomik kalbi olan Londra uzun zamandır ülkenin demokratik yasalarının pek çoğundan etkilenmiyor ve parlamento denetimi altında değil. Londra'da belediye seçimlerinde sadece şehir sakinlerinin değil, ticari işletmelerin de oy hakkı bulunuyor. Bir işletme ne kadar büyükse o kadar çok oy hakkına sahip, en büyük firmaların 79'ar oy hakkı var. Parlamentoda ise Lordlar Kamarası seçimle değil atamayla görev yapıyor, buradaki sandalyelerin 92'si aristokrat ailelere ayrılmışken yirmi altısı İngiltere Kilisesi'ne ait. Kalanların epeycesi de seçim kampanyalarına büyük bağışlar yapan zenginlere "satılıyor".⁶¹

Finans konusunda da benzer plütokratik eğilimlerle karşılaşırız. Hissedar oylarının önemli bir kısmını BlackRock ve Vanguard gibi hiçbir demokratik meşruiyeti olmayan devasa yatırım fonları kontrol ediyor. Az sayıda insan, başkalarına ait paranın nasıl kullanılacağına karar veriyor, şirketlerin işleyişi üzerinde olağanüstü bir etkiye sahip oluyor ve şirketlerin kârı toplumsal ve ekolojik kaygıların önüne koyması yönünde baskı uyguluyor.⁶² İşin bir de medya yanı

59. Raquel Alexander, Stephen W. Mazza ve Susan Scholz, "Measuring rates of return on lobbying expenditures: An empirical case study of tax breaks for multinational corporations", *Journal of Law & Politics* 25, 2009.

60. Martin Gilens ve Benjamin I. Page, "Testing theories of American politics: Elites, interest groups, and average citizens", *Perspectives on politics* 12 (3), 2014, s. 564-81.

61. Simon Radford, Andrew Mell ve Seth Alexander Thevoz, "Lordy Me! Can donations buy you a British peerage? A study in the link between party political funding and peerage nominations, 2005-2014", *British Politics*, 2019, s. 1-25.

62. Ewan McGaughey, "Democracy in America at work: the history of labor's vote in corporate governance", *Seattle University Law Review* 697, 2019.

var. Britanya’da gazete piyasasının %70’ten fazlasını üç şirket kontrol ediyor ve piyasanın yarısı Rupert Murdoch’ın elinde.⁶³ ABD’de altı şirket medyanın %90’ını kontrol ediyor.⁶⁴ Bu şartlar altında ekonomi hakkında gerçek, demokratik bir diyalog yürütmek imkânsız.

Aynı şey uluslararası düzeyde de geçerli. Dünya çapındaki ekonomik tahakkümün en önemli iki kuruluşu olan Dünya Bankası ve IMF’deki oy hakkı orantısız bir şekilde az sayıda zengin ülkenin elinde bulunuyor. Dünya nüfusunun %85’ine sahip olan Küresel Güney’in oy hakkı %50’den az. Benzer sorunlar, pazarlık gücünün pazar büyüklüğü tarafından belirlendiği Dünya Ticaret Örgütü için de söz konusu. Dünyanın en zengin ekonomileri konu küresel ticaret sistemine dair önemli kararlar olduğunda hep bir yolunu bulup üste çıkıyor, ekolojik çöküşten en çok zarar görecekt olan yoksul ülkelerin oy hakkı ise hep bastırılıyor.

Şu anda bir ekolojik krizle karşı karşıya olmamızın nedenlerinden biri, siyasi sistemlerimizin tamamen çürümüş vaziyette olması. Gezegenimizin ekolojisini gelecek kuşaklara devredilebilecek şekilde sürdürmeyi tercih eden çoğunluk, her şeyi paraya çevirmek isteyen bir avuç seçkin tarafından ezilip geçiliyor. Daha ekolojik bir ekonomi yaratma mücadelemizin başarılı olmasını istiyorsak demokrasiyi mümkün olan her yerde genişletmeye çalışmalıyız. Bu da para babalarının siyasetin dışına atılması, medyada radikal reformlar yapılması, seçim kampanyalarının finansmanına dair katı yasalar, tüzel kişilik yasalarının değişmesi, tekellerin kırılması, kooperatif mülkiyet yapılarına geçilmesi, çalışanların şirket yönetim kurullarına girmesi, hissedar oylarıyla ilgili mekanizmanın demokratikleştirilmesi, küresel karar alma mekanizmalarının demokratikleştirilmesi ve kolektif kaynakların mümkün olan her yerde müşterekler olarak kabul edilmesi anlamına geliyor.⁶⁵

63. “Media Ownership Reform: A Case for Action”, Media Reform Coalition, 2014.

64. Ashley Lutz, “These six corporations control 90% of the media in America”, *Business Insider*, 2012.

65. Elinor Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge University Press, 1990).

Bu kitaba başlarken dünyada çok sayıda insanın kapitalizmi sorguladığını, daha iyi bir şey arzuladığını dile getirmiştım. Ne tür bir ekonomi istediğimize dair açık, demokratik bir diyalog yürütebilsek nasıl bir sonuç çıkardı? Böyle bir ekonomi neye benzerdi? Kaynakları nasıl dağıtırdı? Öyle sanıyorum ki, nasıl bir şekle bürünürse bürünsün, korkunç bir eşitsizlik yaratan, sonsuz büyümeye yönelik despotça bir takıntıyla belirlenen bugünkü sisteme hiçbir şekilde benzemeyeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Böyle bir şeyi aslında kimse istemiyor.

Bize uzun süredir kapitalizm ve demokrasinin ayrılmaz bir ikili olduğunu anlatıyorlar. Oysa gerçekte bu ikisi gayet uyumsuz olabiliyor. Sermayenin canlıları feda ederek odaklandığı sürekli büyüme takıntısı pek çoğumuzun benimsediği sürdürülebilirlik değerleriyle çelişiyor. İnsanlar, kendilerine bu konuda söz hakkı verildiğinde, ekonomiyi, büyüme zorunluluğuyla çelişen kararlı ekonomi ilkelere göre yönetmeyi tercih ediyor. Yani kapitalizmin antidemokratik olmak gibi, demokrasinin de antikapitalist olmak gibi bir eğilimi var.

Bu aslında oldukça ilginç bir durum, çünkü bu iki gelenek de, en azından kısmen, Aydınlanma düşüncesinin tarihinde ortaya çıkıyorlar. Aydınlanma bir yandan aklın bağımsızlığına yönelik bir arayıştı; gelenekten, otorite figürlerinden, tanrılardan devralınan bilgiyi sorgulama hakkının mücadelesiydi. Bizim demokrasi kavrayışımızın merkezinde de bu ilkeler yer alıyor. Diğer yandansa, Bacon ve Descartes gibi Aydınlanma düşünürlerinin ikici felsefesi kapitalist yayılmanın temel mantığı olan doğanın fethini olumluyordu. Ne tuhaf ki, Aydınlanma'nın bu iki ayrı projesinin buluşmasına izin verilmiyor. Kapitalizmi ve doğanın fethini sorgulamamıza müsaade edilmiyor. Bu tür teşebbüsler bir nevi sapkınlık gibi görülüyor. Yani eleştirel bağımsız düşünce değerlerine inanmamız, ama konu kapitalizmi sorgulamak olunca bunları bir kenara bırakmamız isteniyor.⁶⁶

66. Bu fikri Yunan-Fransız felsefeci Cornelius Castoriadis'e borçluyum.

İçinde bulunduğumuz ekolojik çöküş çağında bu bariyeri yıkıp geçmek zorundayız. Kapitalizmi sorgulamalı, akla teslim etmeliyiz. Post-kapitalist ekonomiye giden yol, en temel demokratik eylemle başlar.

Altı

Her Şey Birbirine Bağlı

En eski zamanlarda
Hem insanlar hem hayvanlar yeryüzünde yaşarken
İsteyen insan hayvan da olurdu
Hayvan da insan olurdu
Bazen insandılar
Bazen hayvan
Hiç fark yoktu aralarında
Hepsi aynı dili konuşurdu.

Inuit büyüklerinden Nalungiaq¹

Biz nehri savunmuyoruz. Biz, *nehiriz*.

Bir balıkçı, Magdalena Nehri, Kolombiya

Bazı görüntüler insanın beynine kazınıp kalıyor. Brezilyalı fotoğrafçı Sebastião Salgado'nun fotoğraflarıyla ilk karşılaştığım ânı hâlâ hatırlıyorum. Loş bir galerideydim, karşımda Kuveyt'te petrol kuyularıyla şahrem şahrem olmuş uçsuz bucaksız bir çölün siyah beyaz bir fotoğrafı vardı, kuyulardan yoğun ateş ve duman yükseliyordu. Sonra derme çatma çadırların ufka kadar yayıldığı, Tanzanya'da bir mülteci kampında hayatta kalmaya çalışan aileleri gösteren başka bir fotoğraf. Amazon yağmur ormanının ortasında, açık bir altın madeninden başka bir kare: Omuz omuza toprağı kazan adamlar çukuru doldurmuş, silahlı muhafızların gözetimi altında, çıplak ayak-

1. Etnograf Knud Rasmussen'in yirminci yüzyıl başında yaptığı görüşmelerden.

larıyla çamurda debeleniyorlar. Bunlar uygarlığımızın travmasına tanıklık eden fotoğraflardı. Aylarca aklımdan çıkmadılar.

Salgado, meslek hayatını kriz halinde bir dünyanın cephe hattında haber yaparak geçirdi ve sonunda bu yüke dayanamadı. 1990'ların sonunda, yerinden edilen ve göçmek zorunda kalan insanlarla ilgili bir projeyi de tamamladıktan sonra fotoğrafçılığı bırakmaya karar verdi. "Artık hastalanmışım. İyi değildim. İnsan türüne inancımı kaybetmişim," diyordu Kanada'daki *Globe and Mail* gazetesine verdiği röportajda. Ülkelerinden uzakta yaşayan Salgado ve karısı Lélia, Brezilya'ya geri dönmeye karar verdi. Salgado'nun çocukluğunu geçirdiği aile çiftliğine yerleştiler. Salgado orayı sihirli bir orman, yaşam dolu ve her tarafından dereler akan bir cennet olarak hatırlıyordu. Fakat geri döndüğünde bunlardan hiçbirinin kalmadığını gördü. Büyükbaş hayvanların aşırı otlatılması ve ormansızlaşma her yeri kurutmuş, canlılığı yok etmişti. Dereler akıyordu. Tepeler erozyona uğramış, toprak toza dönmüştü.

Salgado çifti, adeta daha derinlerdeki bir travmayı iyileştirebilmek amacıyla herkesin imkânsız dediği bir işe girişti, Atlantik yağmur ormanını yeniden canlandırmaya karar verdiler. 1999'da işe koyuldular ve elde ettikleri sonuç herkesi şaşkına çevirdi. Altı yıl içinde 7000 dönüm çorak arazi yeşile dönmüştü. 2012'ye gelindiğinde ise orman toparlanmıştı. Dereler çağlamaya başladı, hayvanlar geri döndü: Kuşlar, memeliler, amfibiler, hatta soyu tükenmekte olan bazı türler görülmeye başladı. Bugün ekosistem restorasyonunun simgesi kabul edilen o arazi, dünyanın farklı yerlerinde başka projelere de ilham kaynağı oldu.

Salgado çiftinin hikâyesinin en önemli yanı, ekosistemlerin ne kadar hızlı yenilenebileceğini göstermesi. Bu konuda yapılan araştırmalar da heyecan verici nitelikte. 2016 yılında uluslararası bir bilim insanı ekibi Amerika kıtasının tropik bölgelerindeki ormanların yeniden yeşertilmesi konusunda şimdiye kadar oluşturulmuş en büyük veritabanını derledi. İster yağmur ormanı olsun, ister daha kurak iklimlerdeki ormanlar, bakir biyokütlenin %90'ının geri kazanılması ortalamada altmış altı yıl alıyor, hem de bu süreç tamamen doğal olarak gerçekleşiyor. Tek yapmanız gereken, ormanı rahat bırak-

mak.² Bazen sürecin bundan çok daha hızlı gerçekleştiği de oluyor. Kosta Rika'da, büyükbaş hayvan yetiştiriciliği için kesilmiş olan yağmur ormanlarının yirmi bir yıl gibi kısa sürelerde yeniden yeşerebildiği saptandı, tıpkı Salgado'ların çiftliğinde olduğu gibi. Biyoçeşitliliğin toparlanması genelde daha uzun sürse de, bazı durumlarda onun da standart bakır orman seviyesini yakalaması otuz yıl kadar kısa sürelerde gerçekleşebiliyor.³ Bu ormanlar büyürken atmosferden olağanüstü bir miktarda karbon çekiyor: Bir hektar ormanın atmosferden yılda 11 tondan fazla karbondioksit çektiğini biliyoruz.

Bunlar umut vaat eden bulgular. Eğer gerekli olmayan sanayi faaliyetlerini küçültmek için gerekli adımları atarsak canlılar dünyası müthiş bir hızla toparlanmaya başlayabilir. Bu öyle uzak bir rüya da değil. Yaşam süremiz içinde, kendi gözlerimizle görebileceğimiz bir şey. Fakat hızlı hareket etmemiz gerekiyor, çünkü küresel ısınma arttıkça ekosistemlerimiz muhtemelen yenilenme kapasitelerini kaybedecek.

Bu perspektiften bakınca küçülmenin eninde sonunda bir sömürgeleştirmeden kurtulma süreci olduğunu düşünmekten kendimi alamıyorum. Kapitalist büyüme hep yayılmacı bir saha mantığını temel alıyordu. Sermaye daha da geniş doğa parçalarını birikim döngüsünün içine aldıkça toprağı, ormanları, denizleri, hatta doğrudan atmosferi sömürgeleştiriyor. Kapitalist büyüme 500 yıl boyunca bir çitleme ve mülksüzleştirme süreci halinde ilerledi. Küçülme işte bu sürecin tersine çevrilmesi anlamına geliyor. Serbest bırakma anlamına geliyor. Bir iyileşme, kendine gelme ve onarım fırsatı anlamına geliyor.

Bu durum jeopolitik anlamda da böyle. Unutmayın, yüksek gelirli ülkelerdeki aşırı tüketim, Küresel Güney'in topraklarının ve halklarının eşitsiz şartlar altında günümüzde de devam eden bir süreç dahilinde temellük edilmesine bağlı. Bildiğimiz haliyle sömürgecilik yarım yüzyıl önce sona ermiş olabilir, fakat daha önce de

2. Lourens Poorter ve diğ., "Biomass resilience of Neotropical secondary forests", *Nature* 530 (7589), 2016, s. 211-14.

3. Susan Letcher ve Robin Chazdon, "Rapid recovery of biomass, species richness, and species composition in a forest chronosequence in northeastern Costa Rica", *Biotropica* 41 (5), s. 608-17.

gördüğümüz gibi bu eski yağma biçimleri günümüzde de bütün yıkıcı sonuçlarıyla devam ediyor. Sömürgeciliğin tam anlamıyla ortadan kalkabilmesi için, yüksek gelirli ülkelerdeki küçülmenin Küresel Güney halklarını doğal kaynaklarını talan etme zorunluluğundan kurtarması gerekiyor.

*

Yıllardır küçülme üzerine yaptığım araştırmalar bana aslında beklediğim bir şey kazandırdı: Umut. Fakat yine de zaman zaman endişeleniyorum, bir şeylerin eksik olduğunu hissediyorum. Bütün dikkatimizi ekonomiyi nasıl düzeltereçimize verince büyük resmi gözden kaçırabiliyoruz. Evet, kapitalizmin ötesine geçmek için adımlar atmak zorundayız. Fakat kapitalizm şu anda karşı karşıya olduğumuz krizin en yakın sebebinden ibaret, altta yatan gerçekliği temsil etmiyor. Asıl neden çok daha derinlerde bir yerde.

Hatırlayın, kapitalizmin on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki yükselişi durduk yere gerçekleşmedi. Birinci bölümde gördüğümüz gibi şiddet, mülksüzleştirme, köleleştirme süreciyle birlikte gerçekleşti; ama bunların da ötesinde, doğaya dair yeni bir hikâye uydurulması gerekiyordu. İnsanların tarihte ilk kez doğayı insanlardan tamamen ayrı bir şey olarak, hem aşağı ve tabi hem de insanlara atfedilen türden canlılık ruhundan yoksun bir şey olarak görmelerini sağlamak gerekiyordu. Dünyayı ikiye ayırmak gerekiyordu. Yani tek kelimeyle, bir ayırıştırma gerekiyordu. Son beş yüz yılda gezegenimize hâkim olan kültür, kapitalizm kültürü, bu ayırım üzerinde kök saldı.

Bunu kavradığımızda, karşımızdaki mücadelenin salt ekonomi mücadelesi olmadığını açık seçik görebiliriz. Buradaki mücadele, varlık teorimizle ilgili bir mücadele. Yalnızca toprakların ve ormanların değil, zihinlerimizin de sömürgelelikten kurtarılması gerekiyor. Bu yönde yolculuk etmeye başlayabilmek için yeni umut kaynaklarına, yeni ihtimallere, işlerin başka türlü nasıl yürüyebileceğine dair yeni vizyonlara ihtiyacımız var. Bu yolda ilerlerken öğreneceğimiz şey, ekolojik bir uygarlık kurmanın sırrının sınırlar koymaktan, ye-

tinmekten geçmediği. Mesele çok çok daha büyük bir şeyle, hayallerimize sığmayacak kadar büyük bir şeyle ilgili.

Atalarımızdan alacağımız dersler

Antropoloji mesleğimde en keyif aldığım şeylerden biri, insanlığın hikâyesine dair sahip olduğum kavrayışı aşama aşama derinleştirme süreci oldu. Lisansüstü çalışmalarım sırasında bazen dersten çıkınca yeni bir perspektif edinmenin müthiş ağırlığı altında eziliyormuş gibi hissederdim. Sanki kartpostallardaki gibi sevimli bir kulübeden dışarı adımımı atar atmaz kendimi dimdik bir uçurumun ağzında bulmuşum, insanlık tarihinin önümde uçsuz bucaksız uzandığını görmüşüm gibi olurdu. İnsanlığın hikâyesi aslında uzun bir yolculuğu andırıyor. Atalarımız Afrika'dan çıkıp on binlerce yıl boyunca gezegenin farklı noktalarına dağıldılar. Yol boyunca savandan çöle, balta girmemiş ormanlardan steplere, bataklıklardan tundraya son derece farklı ekosistemlerle karşılaştılar. Girdikleri her bölgede, o ekosistem içinde sürdürülebilir bir şekilde, beslenmek için bağımlı oldukları diğer türlerle karşılıklı ilişkilerini koruyarak yaşayabilmek için ekosistemin nasıl işlediğini öğrenmek zorundaydılar. Bunu bazen başardılar. Bazen de başaramadılar.

Bu inişli çıkışlı maceranın en belirgin olduğu dönem, insanların yaklaşık iki ila üç bin yıl önce Asya anakarasını terk ederek güneye ve doğuya doğru ilerleyip Pasifik'teki sayısız adaya yerleştiği Avustralonezya yayılımı dönemidir. Bu yolculuğa çıkan insanlar, istikrarlı muson iklimi koşullarının yaşandığı, tarım yapmak için düzenli olarak devasa nehir yataklarını ıslah ettikleri, devasa bir kıtanın bağrında yoğrulmuş bir kültürden geliyorlardı. Bu kadar geniş bir arazide yaşadıkları için emirlerinde sınırsız doğal kaynak varmış gibi davranmaya, toprağa ne isterlerse yapabilirlermiş gibi hareket etmeye alışkındılar.

Göçmenler Avustralonezya adalarına adım atarken bu kültürü de beraberlerinde getirdi. Fakat anakara uygarlıklarının yayılmacı man-

tığı adalarda pek de iyi işlemedi. Hatta atalarımız son derece yıkıcı sonuçlarla karşılaştı. Yerleşimciler adada bulunan ve insan avcılara alışık olmayan dev kaplumbağalar, kuşlar, balıklar gibi kolay protein kaynaklarını hızla tüketmeye başladı. Tarım yapmak için ağaçları kestiler. Anakarada olsalar belki bunların çok ciddi sonuçları olmazdı, ama bu süreç adada felaketle sonuçlandı. Kilit önem taşıyan türlerin soyu tükendi. Ekosistemlerin dengesi bozuldu. Yaşam örgüsü çözülmeye başladı. Bazı topluluklar topyekûn çöküş yaşadı. Bazı adalar tamamen terk edildi.

Fakat Avustralya yayılımı devam ettikçe yerleşimciler hatalarından ders almaya başladı. Sınırlı bir ada ekosistemi içinde sağlıklı işleyen bir toplum kurabilmek için ekolojiye son derece farklı bir yaklaşım geliştirmeleri gerektiğini anladılar. Yayılmacı ideolojiden entegrasyon ideolojisine geçmek zorunda kaldılar. Başka türleri önemsemeyi, onların huylarını, dillerini, başkalarıyla ilişkilerini öğrenmek zorunda kaldılar. Herhangi bir gruptan ne kadarını alabileceklerini, onların var kalmasını sağlamak için ne kadar şey geri vermeleri gerektiğini öğrenmek zorunda kaldılar. Bağımlı oldukları ada ekosistemlerini hem korumak hem *zenginleştirmek* zorunda kaldılar. Hayvanlarla, ormanlarla, nehirlerle ilişkileri hakkında yeni, daha ekolojik düşünme biçimleri geliştirmek ve unutulmasınlar diye bunları mitlerine, ritüellerine işlemek zorunda kaldılar. Pasifik adalarında çoğalıp büyüyeblenler işte bu adımları atanlar oldu.

Bugün de benzer bir dönemeçteyiz, geleceğimiz iki türlü de şekillenebilir. Biz de büyümeye takıntılı, fakat birdenbire sınırlı bir adaya benzeyen bir alanda yaşadığını fark etmiş bir uygarlığız. Eski vurdumduymaz ideolojilerimize sıkı sıkı sarılmaya devam edecek miyiz, yoksa var olmanın yeni, daha akıllıca bir yolunu öğrenmeyi mi hedefleyeceğiz? İkincisini seçersek sıfırdan başlamak zorunda değiliz neyse ki. İnsanlar son derece farklı yerlerde ekolojik yaşamın yollarını geliştirebildi. Bugün toprakla yakın temas halinde yaşayan toplulukları inceleyecek olursak gerçek ekolojik zekânın neye benzediğine dair birtakım ipuçları edinebiliriz.

Ekolojik olmaya dair

Amazon yağmur ormanlarının içinde çekilmiş bir fotoğraf gördüyseniz oranın nasıl bir yer olduğuna dair bir fikriniz vardır. Sık, nemli, karmakarışık ve canlılarla dolup taşan bir ormandan söz ediyoruz. Amazon ormanları, uzun nesillerdir orayı yer bellemiş yüzlerce yerli topluluğuyla da doludur, aralarında Ekvador ve Peru arasındaki görünmez sınır boyunda yaşayan Achuar halkı da bulunuyor.

Son on-yirmi yılda Achuar halkı epey dikkat çekti çünkü dünyaya bakışlarının antropologları ve felsefecileri şaşkına çeviren, doğa hakkındaki düşünme biçimlerini altüst eden, oldukça şaşırtıcı bir yanı var. Achuar halkına göre “doğa” diye bir şey yok. Doğa kategorisini sorgusuz sualsiz kabul eden Batılı gözlemciler için kulağa saçma gelebilir bu. İlk kez karşıma çıktığında bana da saçma gelmişti. Fakat bu fikri zihninizde biraz evirip çevirirseniz, oldukça derinlikli bir meseleyle karşı karşıya olduğunuzu fark ediyorsunuz. Bu derinlikte önemli sırlar yatıyor olabilir.

Achuar halkını ziyaret edecek olursanız, balta girmemiş ormanın orta yerinde bulunan küçük ve daire şeklinde açıklıklarda yaşadıklarını görürsünüz. Bu açıklıkların etrafını dev yeşil dalgalara benzeyen sık ağaçların meydana getirdiği duvarlar; kurbağaların, tukanların, yılanların, maymunların, jaguarların, milyonlarca böceğin seslerinin yankılandığı, yosunlardan, mantarlardan, kıvrıla kıvrıla her yeri saran sarmaşıklardan oluşan dev bir evrenle dolu karanlık, tehditkâr bir orman çevreler. Pek çok insan bu şekilde, diğer insan topluluklarıyla bağlantısı olmadan yaşamayı son derece yalnız ve izole bir yaşam biçimi olarak görebilir. Fakat Achuar halkı ormanı bambaşka bir şekilde görüyor. Onlar etraflarında bir sürü insan görüyor.

Achuarlar açısından ormandaki bitki ve hayvanların çoğu tıpkı insanlar gibi birer ruha (*waka*) sahip ve dolayısıyla kelimenin tam anlamıyla “kişi” (*agent*) olarak sınıflandırılıyorlar. İnsanlar gibi bitki ve hayvanlar da fail olma kudretine, amaç hissine, hatta özbilince sahip. Duyguları var, hem kendi aralarında hem de başka türlerle

(hatta rüyalar aracılığıyla insanlarla) haberleşebiliyorlar. Yani öz itibarıyla onları insandan ayıran herhangi bir şey yok. Hatta Achuarlar daha da ileri giderek bitki ve hayvanları *akraba* kabul ediyor. Yemek için avladıkları maymunlar ve diğer hayvanları “kayınları” olarak görüyor, onlarla kurdukları ilişkide de insanlarla kurdukları ilişkideki gibi ihtiyatlı olmaya ve karşılıklı saygıya özen gösteriyorlar. Besin olarak kullandıkları bitkileri de beslenip bakılması gereken çocuklar olarak görüyorlar. Achuar halkı için orman bir besin deposundan ibaret değil, samimi bağlarla ve akrabalıkla dolu bir alan.

Bütün bunları mecazdan ibaret görüp geçmeye niyetlenebilirsiniz. Fakat durum öyle değil. Biz nasıl eşlerimizle, çocuklarımızla, hısımlarımızla, komşularımızla iyi ilişki kurmanın güvenli, mutlu bir yaşam için önemli olduğunu biliyorsak, Achuar halkı da varlıklarının ormanı paylaştıkları kalabalık insandışı (veya “insandan fazla”) kişi nüfusuyla iyi ilişkiler kurmaya bağlı olduğunu biliyorlar. Birbirlerine esas itibarıyla bağımlı olduklarını, onlar olmadan bir hiç olacaklarını, var olmaya devam edemeyeceklerini biliyorlar. Kaderlerini bir görüyorlar.

Amazon yağmur ormanlarındaki halkların pek çoğu için aynı ilkeler geçerli. Bu anlayış dünyayla etkileşim kurmanın yaygın ve son derece normal bir yolu. Fakat bunu yapanlar yalnızca Amazon halkları da değil. Bu etik kavrayışı –önemli farklılıklar göstermekle beraber– bütün kıtalardaki sayısız yerli halk tarafından benimseniyor.⁴ Bu tutarlılık oldukça dikkat çekici. Çoğu durumda yalnızca bitki ve hayvanlar değil nehir ve dağ gibi cansız varlıklar da kişi kabul ediliyor.

Amazon’a göre gezegenin öteki yanında, Malay yarımadasındaki tropik ormanlarda yaşayan Chewong halkını ele alalım. Nüfusları 300’ü zor bulsa da, kendilerini yalnızca insanlardan ibaret bir topluluk olarak görmüyor, ormanın bitkilerini, hayvanlarını, nehirlerini de kendilerinden sayıyorlar. Hatta daha ileri gidip bütün bunları “halkımız” (*bi he*) olarak adlandırıyorlar. Yine görüyoruz ki bu öyle

4. Devam eden kısımda temel aldığım etnografik malzeme için bkz. Philippe Descola, *Doğa ve Kültürün Ötesinde*, çev. İsmail Yerguz, Bilgi Üniversitesi, 2013.

romantik bir mecazdan ibaret değil. Chewong halkı her türlü varlığın aynı ahlaki bilinç (*ruwai*) temelinde var olduğuna inanıyor. Sincaplar, sarmaşıklar, insanlar görünüşte birbirinden son derece farklı olabilir, ama bu aldatıcı maskenin altında hepsi aynı ahlaki varlığın birer parçasını oluşturur. Dolayısıyla hepsinin en geniş çerçevedeki kolektif ekolojik sistemin sorunsuz işlemlerini sağlamak, yaşam ağlarını oluşturan o samimi karşılıklı bağımlılıkları gözetmek gibi bir etik sorumlulukları vardır. Arılar insan refahından sorumlu olduğu gibi insanlar da arıların refahından sorumludur.

Buradan dört bin kilometre uzakta, Yeni Gine adasında yaşayan Bedamuni halkının şöyle bir sözü var: “Hayvanları görünce onları sırf hayvan sanabiliriz, ama biliyoruz ki aslında insan gibiler.” Onlara yakın Yeni Kaledonya adasındaki Kanak halkı da benzer bir etik benimsiyor, hayvanlar gibi bitkileri de bu kapsama dahil ediyor. İnsanlarla bitkiler arasında maddi bir devamlılık olduğunda ısrarcılar: İnsanların da bitkilerin de aynı türden bedenlere sahip olduğunu söylüyor, hatta atalarının öldükten sonra belli ağaçları mesken tutacağına inanıyorlar. Bedamuni ve Kanak halkları insan, bitki ve hayvanlar arasında Batılıların hiç sorgulamadan kabullendiği ayrımları reddediyor, bunlar arasında herhangi bir hiyerarşi de kabul etmiyorlar. Çok uzun zamandır Batı felsefesinin merkezine çöreklenmiş olan, tepesinde insanların bulunduğu, kalan her şeyin de aşağılara yığıldığı Büyük Varlık Zinciri gibi bir şey asla söz konusu değil.

Bu insanların kapitalist toplumlarda yaşayan bizlerin yaptığı gibi insan-“doğa” ayrımı yapmaları imkânsız; aslında biz de bu geleneği eski Mezopotamya uygarlıklarından, aşkın dinlerden ve Bacon, Descartes gibi Aydınlanma düşünürlerinden devraldık. Bu ayrımın akla yatan bir yanı yok. Hatta ahlaken yanlış, neredeyse şiddet dayatan bir şey. Bir grup insanın, birtakım haklardan mahrum bırakmak istediği başka bir grup insanı ırkçı birtakım saiklerle insan saymamaya çalışması gibi bir şey bu, zamanında sömürgeciliği ve köleliği meşrulaştırmak isteyen Avrupalılar da tam olarak bunu yapmıştı. Böyle bir ayrım dayatmak, karşılıklı bağımlılık anlayışına sahip olmayı gerektiren doğru yaşam biçimini aşağılamak anlamına geliyor.

Dünyayı bu şekilde görmek, insanların içinde yaşadıkları ortamla nasıl etkileşime girdiğini de kayda değer biçimde etkiliyor. İnsanlarla aynı “kişi” statüsüne sahip varlıklarla dolu bir doğal dünyayla nasıl ilişki kurarsınız? İnsanlarla aynı toplumsal yapı içinde, hatta akraba rolü üstlenerek yaşayan varlıklarla nasıl ilişkilienirsiniz? Bu tür varlıkları “doğal kaynaklar”, “hammadde” hatta “çevre” olarak görmek akla sığmayan bir şey olur. Achuar, Chewong ve benzeri halkların bakış açısından, doğayı bir kaynak olarak görüp sömürmek etik olarak akıl almaz bir şeydir. Sonuçta bir şeyi sömürmek için önce o şeyi insandan aşağı bir şey, bir nesne olarak görmek gerekir. Hiçbir şeyin insandan aşağı olmadığı, her şeyin kendi başına özne olduğu bir dünyada bu imkânsızdır.

Yanlış anlaşılacak istemem. Tabii ki bu insanlar etraflarındaki canlı ve cansız ortamdaki bir şeyler alıyorlar. Balık tutuyor, avlıyor; meyve, yemiş, yumru köklü bitkiler yetiştirdikleri bostanlar kuruyorlar. Tabii bu da bir soruyu beraberinde getiriyor. Hayvanlar da birer kişi olarak kabul ediliyorsa, onları yemenin bir tür yamyamlık olarak görülmesi gerekmez mi? Kuzey kutup bölgesindeki bir şaman, antropolog Knud Rasmussen’e şöyle demişti: “Hayattaki en büyük tehlike, insanların yediği her şeyin ruh sahibi oluşudur.”

Ortada çözümsüz bir açmaz varmış gibi görünse de buradaki çözümsüzlük aslında en başta insan ve insandışı ayrımı yapmakta ısrar edenler açısından mevcut. Eğer iki tarafın da aynı bütünün bileşenleri olduğu öncülünden yola çıkacak olursanız ortada bir açmaz kalmıyor. Önemli olan bu parçaların biri ya da diğeri değil, aralarındaki ilişkidir. Mesele birdenbire bir denge ve denklik meselesine dönüşüyor. Evet, insanlar tukanları avlıyor, topraktan yumru kökleri çıkarıp yiyor ama bunu bir şey çıkarıp alma ruhuyla değil, bir *değiş tokuş* ruhuyla yapıyor. Mesele bir karşılıklılık meselesi. Bu ilişkiyi belirleyen ilke hiçbir şey almamak değil (böyle bir şey hızlı bir çöküşe neden olurdu) diğerlerinin vermeye gönüllü olduğundan, verebilecek durumda olduğundan, yani ekosistemin yeniden üretebile-

ceği miktardan fazlasını almamak. Tabii aldıklarınız karşısında bir şeyler de vermeniz gerekir, böylelikle bağımlı olduğunuz ekosistemi zayıflatmamış, zenginleştirmiş olursunuz.

Bunun için de epey çabalamak gerekiyor. Dinlemek, empati yapmak, diyalog kurmak gerekiyor. Pek çok yerli halk, insan ve insandışı varlıklar arasındaki ilişkilerin idaresini özellikle şamanlara devretmiştir. Yirminci yüzyılın büyük bir kısmı boyunca antropologlar şamanların rolünü insanlarla ataları arasında aracılık yapmaktan ibaret görüyordu. Oysa şimdi şamanların çoğu durumda insan topluluğuyla insanların bağımlı olduğu daha geniş varlıklar topluluğu arasında da aracılık yaptıklarını görüyoruz.

Şamanlar bu diğer varlıkları yakından tanıyacak şekilde yetişir. Amazon'da şamanlar transa girerek ya da rüyalarında bu varlıklarla iletişim kurar, karşılıklı mesaj ve niyet aktarımı yaparlar. Şamanlar insandışı komşularıyla iletişim kurmaya bu kadar çok zaman harcadığı için ekolojik sistemlerin işleyişine uzmanlık derecesinde hâkimdir. Belli bir nehirden, belli bir tür balığın, bir sonraki yıl da üremeye devam edebilmesini sağlayacak şekilde en fazla kaç tane avlanabileceğini bilirler. Bir maymun sürüsünün varlığını tehlikeye sokmaksızın en fazla kaç maymun avlanabileceğini bilirler. Meyve ağaçlarının sağlıklı mı hasta mı olduğunu bilirler. Bu bilgilerini kullanarak insanların bitki ve hayvan akrabalarından alacakları şeylerin, ormanın yeniden üretebileceğinden fazla olmamasını sağlarlar.

Bu anlamda şaman bir tür ekolojist gibi çalışır: Orman ekosistemi oluşturur kırılğan karşılıklı bağımlılık ağlarını, en prestijli üniversite hocalarının bile yanına yaklaşılamayacağı bir botanik ve biyoloji bilgisiyle anlayan birer uzmandırlar.

*

Dünyayı tecrübe etmenin ne kadar heyecan verici bir yolu bu! Kapitalist kültürde yetişen, tahakküm ve ikicilik gibi fikirlerle yetiştirilen bizler için bunu anlamak neredeyse imkânsız. Canlılar dünyasını niyet sahibi, toplumsallık sahibi bir şey olarak görebilsek ne kadar zengin bir tecrübemiz olurdu. Orada yaşayanlar kimlerdir? Neye

benzerler? Tecrübeleri nedir? Birbirimize ne söyleyebiliriz? Bu şekilde yaşamayı hayal etmek bile büyümlü bir dünyanın, gözümüzün önünde dursa da bir şekilde saklanmayı başarmış bir dünyanın kapılarını aralamaya yetiyor.

Antropologlar bu var olma biçimine animizm diyor. Din çalışmaları uzmanı akademisyen Graham Harvey, animizmi oldukça basit bir biçimde “dünyanın, yalnızca bir kısmı insan olan kişilerle dolu olduğu, hayatın her zaman başkalarıyla ilişki içinde yaşandığı” iddiası olarak tanımlıyor.⁵ Animistler hayvanları, bitkileri, hatta nehirleri ve dağları nesne olarak değil, kendi başlarına birer özne olarak görür. Böyle bir dünyanın dilinde, İngilizcedeki gibi cansız varlıklara ayrılmış zamirlere yer yoktur.⁶

İyi anlamamız gereken kritik nokta burası. Bazıları, animistlerin insandışı varlıkları “kişi” olarak görmesini, bunlara insan özellikleri atfetmekten, onları (hatalı bir şekilde) kılık değiştirmiş insanlar zannetmekten ibaret olduğunu sanıyor. Fakat burada söz konusu olan bu değil. Animistler diğer türleri de *özne* olarak, tıpkı biz insanlar gibi kendi öznel, duysal dünya tecrübesine sahip özneler olarak görüyor. Zaten kişi olarak değerlendirilmelerinin sebebi de özne olmaları. Çünkü özne olmak, *kişi olmaktır*.

İnsanların bu sonuçlara nasıl vardığını hayal etmek güç değil. Ormanlarda avcılık toplayıcılık yaparak yaşayan yerli toplulukları o bölgede yetişen bitki ve hayvanları yakından tanımak zorundadır. Maymunların, kuşların, jaguarların çıkardığı sesleri öğrenip taklit etmek için on binlerce saatlerini harcar, sonunda bu seslerin ifade ettiğı anlamları ve ruh hallerini ayırt etmeye başlayarak avcılıkta başarılı olabilmek için gereken bir yetiyi elde ederler. Hangi bitkilerin hangi toprağı tercih ettiğini; sıcaklığa ve ışığa göre nasıl hareket ettiklerini; böceklerle, karıncalarla, kuşlarla nasıl etkileşim kurduklarını çözerler. Hayatları bu konularda uzmanlaşmaya bağlıdır. Bu süreçte de tüm bu varlıkların dünyayı kendilerine has yollarla, kendi

5. Graham Harvey, *The Handbook of Contemporary Animism* (Routledge, 2014).

6. Graham Harvey’i takiben ben de burada Martin Buber’in zamir ayrımı paradigmasını esas alıyorum.

eşsiz duyularıyla, onunla kendi zekâları aracılığıyla etkileşime girerek tecrübe ettiğini fark ederler, zaten nasıl etmesinler ki? Söz konusu olan, insandışı kişilerle kurulan radikal bir empati sürecidir.⁷

Bütün bunlar belli açılardan son derece bariz şeyler gibi görünüyor. Ama yine de –özellikle insanların diğer türlerle ancak dekoratif nesneler olarak karşılaştığı, bazen hiç karşılaşmadığı şehirlerde yaşıyorsak– bunları kolayca unutabiliyoruz. Kırsal bölgelerde, çiftliklerde bile yabancı türler çoğunlukla bir nevi haşere olarak, mümkünse ortadan kaldırılması gereken şeyler olarak görülüyor. Bu gibi bağlamlarda hemen aklımız bulanıyor ve başka varlıkların özne değil nesne olduğunu düşünmeye başlayabiliyoruz, tabii olur da bir şey düşünmeye tenezzül edersek. Gerçi belki de aklımız bulandığından, bir şeyleri unuttuğumuzdan yapmıyoruzdur bunu... Belki de derinde bir yerlerde doğru olduğunu bildiğimiz bir şeyi bilinçaltımızda bastırıyoruzdur, çünkü ekonomik sistemimizin başka canlı varlıkları sistematik olarak sömürmeye dayanıyor olduğunu düşünmek katlanılamayacak kadar ağır bir fikirdir.

Animizm hakkında ne düşünürseniz düşünün, bunun son derece ekolojik bir sistem olduğuna şüphe yok. Hatta animizm bugün ekolojî biliminin özünde yer alan temel ilkeleri bünyesinde barındırıyor. Bu ilkeleri iyice sadeleştirirsek tek cümleye indirgeyebiliriz: Her şey birbirine yakından bağlıdır, buna uygun davranın. Bu sırf hoşluk olsun diye söylenmiş bir şey değil. İşe yarayan bir şey. Bu şekilde yaşamının dünyaya gerçek, maddi etkileri var. Biliminsanları gezegenimizdeki biyoçeşitliliğin %80'inin yerli halkların yaşadığı bölgelerde yer aldığını söylüyor.⁸ Belli ki bu insanlar doğru bir şey yapıyor. Yaşamı korumuşlar. Beslemişler. Bunu sadaka verir gibi, ya da güzelliğe hayranlıklarından değil, bütün varlıkların birbirine kökten bağlı olduğunu bildikleri için yaptılar.

Büyümeçilik fikri gezegenimizin tarihindeki altıncı kitlesel yok

7. Burada Eduardo Viveiros de Castro'nun eserlerinden ve “perspektifçilik” kavramından faydalanıyorum. Örneğin bkz. “Cosmological deixis and Amerindian perspectivism”, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1998.

8. Hannah Rundel, “Indigenous knowledge can help solve the biodiversity crisis”, *Scientific American*, 2019.

oluşu hızlandırdıkça, animist değerlerle kapitalist değerler arasındaki zıtlık son derece belirginleşiyor.

Muhalefet şerhleri

Bu fikirlerle tanışık olmayanlara animizm başta biraz tuhaf, hatta biçimsiz gelebilir. Bu da şaşılacak bir şey değil. Sonuçta René Descartes'ın, Aydınlanma sürecini tanımlayan ve bunun tam tersi bir öncülden hareket eden ikinci felsefenin mirasçılarıyız.

Descartes'ın Tanrı ile mahlukat arasında temel bir ayrım yapan eski tektanrıci fikirden yola çıkıp bunu ilerlettiğini akıldan çıkarmak gerekiyor. Descartes, mahlukatın iki töze ayrıldığını, bunlardan birinin akıl (veya ruh) sahibi olduğunu, kalanların maddeden ibaret olduğunu söylüyordu. Akıl özeldir, Tanrı'nın bir parçasıdır. Fiziğin, matematiğin normal yasalarıyla tanımlanamaz. Uhrevi, ilahi bir tözdür. İnsanlar bütün mahlukatın içinde akıl ve ruh sahibi olarak benzersiz bir konuma sahiptir, bu da Tanrı'yla özel bağlarının kanıtıdır. Mahlukatın geri kalanı, insanın bedeni de dahil olmak üzere âtıl, düşünmeyen maddedir. “Doğa”dan ibarettir.

Descartes'ın fikirleri herhangi bir ampirik kanıt temeline oturma da 1600'lerde Avrupa seçkinleri arasında yaygınlaştı çünkü Kilise'nin iktidarını güçlendirmeye, emeğin ve doğanın kapitalist sömürüsünü meşrulaştırmaya, sömürgeciliğe ahlaki bir ehliyet kazandırmaya yarıyordu. “Akıl” fikri bile doğrudan bu varsayımlara dayandırılıyordu. Descartes düşünme kabiliyetine sadece insanlar sahip olduğu için aklın insana mahsus olduğunu düşünüyordu. Aklın ilk adımı da bizim, yani zihnimizin, bedenlerimizden ve dünyanın geri kalanından *ayrı olduğunu* fark etmekten geçiyordu.

Bu bakış açısı, animizmin dünyayı yakın bir karşılıklı bağımlılık sistemi olarak görmekteki ısrarını akıldışı ve aydınlanmamış bir fikir olarak görüyordu. On dokuzuncu yüzyılın önde gelen antropologları bu yaklaşımı “çocukça” buluyordu: Dünyayı yalnızca çocuklar büyümlü bir yer olarak görür, düzeltmemiz gereken bir bilişsel ha-

tadır bu. Nitekim aklın yanı sıra doğrudan modernite de, modern bilim de hep insan ile doğa, özne ile nesne arasındaki kategorik ayrıma göre tanımlanmıştır. Dolayısıyla, animizm yeni filizlenen “modern” kavramının önünde bir engeldi.

Tabii son sözü Descartes söylemedi. Daha yazılarının mürekkebi kurumadan, fikirlerindeki temel hatalara işaret eden çağdaşlarının kuvvetli eleştirilerine maruz kaldı. Aradan geçen dört yüz yıl içinde bilimsel araştırmalardaki ilerleme Descartes’ın hatalı olduğunu göstermekle kalmadı, animist düşüncenin belli başlı noktalarda yaşamın ve maddenin işleyişiyle daha uyumlu olduğunu da ortaya koydu.

*

Descartes’a yönelik kuvvetli eleştiriler Baruch Spinoza adlı cesur bir Hollandalı felsefeciyle başladı. Spinoza 1600’lerin Amsterdam’ında, tam Descartes’ın şöhret basamaklarını tırmandığı sıralarda Sefarad Yahudisi bir ailede yetişmişti. Descartes’ın ikiciliğine bayılan seçkinlerin aksine Spinoza ikna olmuş değildi.

Hatta tam aksi görüşü savunuyordu. Spinoza evrenin tek bir nihai nedenden ortaya çıkmış olması gerekliliğine işaret ediyordu, bugün bunu *Big Bang* olarak adlandırabiliriz. Bu gerçeği kabul edersek, diyordu Spinoza, Tanrı, ruhlar, insanlar, doğa birbirinden tamamen farklı varlıklar gibi görünse bile aslında tek ve büyük bir Gerçeklik’in, tek bir tözün farklı veçheleridir ve aynı güçler tarafından belirlenirler. Böyle düşünmek dünyayı görme tarzımızı da derinden etkiler. Bu durumda Tanrı, “mahlukat” denen tözün içine dahil olur. İnsanlar da doğa ile aynı töz içindedir. Zihin ve ruh, maddeyle aynı tözdür. Hatta bu her şeyin madde, her şeyin zihin, her şeyin Tanrı olduğu anlamına gelir.

Bunlar o dönemde sapkın fikirler olarak görülüyordu. Nasıl olur da ruh diye bir şey olmaz? Nasıl olur da aşkın bir Tanrı olmaz? Spinoza’nın öğretisi dini doktrinlerin temel dayanaklarını yıkıyor, doğanın ve emeğin sömürüsüyle ilgili birtakım zor sorulara cevap vermeye yelteniyordu. Sonuçta, eğer doğa nihayetinde Tanrı ile aynı töz ise, insanların doğa üstünde tahakküm iddia etmeye hakkı olamaz.⁹

Spinoza hızlı ve sert bir tepkiyle karşılaştı. Fikirleri o dönemin müesses nizamına o kadar aykırıydı ki, kendisini acımasız bir zulüm kampanyasının merkezinde buldu. Amsterdam'daki Yahudi liderler Spinoza'ya karşı bir *herem* ilan ederek cemaatten atılmasına karar verdiler. Hristiyan müesses nizamı da Spinoza'yı hedef aldı, Katolik Kilisesi onun eserlerini *Yasak Eserler Listesi*'ne ekleyecek kadar ileri gitti. Spinoza ailesi tarafından dışlandı, sokakta fiziksel saldırılara uğradı. Bir defasında "Sapkın!" diye bağırarak bir saldırgan tarafından sinagog merdivenlerinde bıçaklandı. Yine de yolundan dönmedi. Bıçaklandığı sırada delinen giysisini atmadı, nispet yapar gibi giymeye devam etti.

Avrupa bir dönemece gelmişti. Önünde iki yol vardı: Descartes'ın yolu ve Spinoza'nın yolu. Kilisenin ve sermayenin tam desteğini alan Descartes'ın vizyonu galip geldi. Bu fikir hâkim sınıf güçlerine meşruiyet kazandırıyor, bu kesimin dünyaya yaptıklarını haklı çıkarıyordu. Sonuç olarak bugün ikici varsayımlar tarafından şekillendirilmiş bir kültürde yaşıyoruz. Bu böyle olmak zorunda değildi. Kendimi bazen, Spinoza'nın perspektifi baskın gelmiş olsaydı olaylar nasıl ilerlerdi diye düşünürken buluyorum. Etik anlayışımız nasıl şekillenirdi? Ya ekonomimiz? Belki de ekolojik çöküş kâbusuyla karşı karşıya kalmazdık bugün.

Bu hikâyenin en ilginç yanı şu ki, sonraki yüzyıllarda bilimsanları Spinoza'nın iddialarından bir kısmını teyit etti. Zihin ve madde arasında temelden bir ayrım olmadığını, zihnin de diğer her şey gibi bir madde bileşiminden ibaret olduğunu teyit ettiler. İnsanlar ve insandışı varlıklar arasında temel bir ayrım olmadığını, insanların da insandışı canlıların da aynı organizmalardan evrimleştiğini teyit ettiler. Ayrıca evrendeki her şeyin nihayetinde aynı fizik yasalarına tabi olduğunu—henüz bu fizik yasaları tamamen tarif edilmiş olmasa

bile– teyit ettiler. Bir zamanlar Aydınlanma biliminin zirve noktası olarak görülen bir düşünce ekolünün bizzat bilim eliyle bu kadar darbe yemesi de kaderin bir cilvesi olsa gerek. Hatta bugün dengeler tersine dönmüş durumda: Spinoza modern Avrupa felsefesinin en önemli düşünürlerinden biri olarak kabul ediliyor, bilim tarihi açısından temel nitelikte bir isim olarak görülüyor.

Fakat bilim ikicilikten uzaklaşsa da Descartes'ın dünyaya dair varsayımlarının bazıları gücünü korudu. Günümüzde de Batı toplumları, insanlarla doğanın geri kalanı arasında temel bir ayrım olduğuna inanıyor. Dindarlar bu inancı haklı çıkarmak için ruh kavramına başvuruyor. Ateistler ise bunun zekâyla, bilinçle ilgili bir şey olduğunu savunuyor. Yalnızca insanların iç benliğe sahip olduğunu, dünya hakkında düşünme yetisine sahip olduğunu ve bunun bizi diğer varlıklardan üstün kıldığını söylüyorlar. Bu fikre göre yalnızca insanlar gerçek *öznel*er, diğer varlıklar ise bize ait alanda bulunan, genetik kodlarına göre yaşamlarını sürdüren “nesneler”. Dört yüz yıl sonra Descartes'ı *retweet*’lemeye devam ediyoruz.

Yirminci yüzyılın ortalarından itibaren Edmund Husserl ve Maurice Merleau-Ponty gibi felsefeciler, fenomenoloji adı verilen yeni bir çerçeve kullanarak bu gibi gündelik varsayımları sorgulamaya başladı. İnsan bilincinin, dolayısıyla da benliğin soyut, aşkın bir zihinde var olamayacağına işaret ettiler. Bilinç tamamen fenomenlerin tecrübe edilmesinden kaynaklanır, tecrübe de temel olarak bedene bağlıdır. Bildiğimiz, düşündüğümüz her şey, hatta doğrudan benlik hissimiz dünyadaki fiziksel, bedensel tecrübemizden kaynaklanır. Felsefeci David Abram bunu oldukça şiirsel bir dille ifade ediyor:

Bu beden, bu dil, bu kulaklar olmadan ne konuşabilir ne başkasını duyabiliriz. Ne de konuşacak, düşünecek, kafa yoracak bir şey bulabiliriz. Çünkü temas olmadan, karşılaşma olmadan, herhangi bir algısal deneyim olmadan sorgulayacak veya bilecek bir şey olmaz. Dolayısıyla canlı beden sadece başkalarıyla değil, kendimizle de temasın imkânıdır. Kafa yormanın, düşünmenin, bilmenin imkânıdır.¹⁰

10. David Abram, *The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-Than-Human World* (Vintage, 2012).

Bunlar bedenlerinin tam anlamıyla farkında olan insanlar için; geçim derdiyle fabrikada, tarlada, evde beden emeği verip zaman zaman acı çeken insanlar, özellikle de kadınlar için çok da şaşırtıcı şeyler değil elbette. Fakat fenomenolojinin yükselişi Avrupalı seçkin erkeklerin de birer beden sahibi olduklarının, fanus içinde akıldan ibaret birer varlık olmadıklarının farkına vardıkları noktayı temsil ediyordu. Böylelikle zihin-beden ayrımı sonsuza dek yıkılmış oldu.

Bir kez bunu kabullendikten sonra deneyim sahamızdaki diğer bütün “fenomenlerin”, etkileşime girdiğimiz diğer varlıkların (yalnızca insanların değil, hayvan ve bitkilerin de) öznel deneyimi olan varlıklar olduğunu kabullenmek kolaylaşıyor. Sonuçta onlar da bizim gibi birer bedene sahip, dünyayı algılıyor, dünyayla etkileşime giriyor, onu şekillendiriyorlar. Hatta şu an karşımızdaki dünya, diğer öznelere ortaklaşa yarattığımız bir dünya: Biz onların dünyasının yaratımına dahiliz, onlar da bizimkinin yaratımına dahil. Hepimiz duysal bir algı dansının, dünyayı bilmemizi sağlayan sürekli bir diyalogun içindeyiz.

Bu şekilde düşündüğümüz zaman özne-nesne ayrımı birden yıkılıyor. Husserl deneyim evreninin özne-nesne ilişkileriyle tanımlanmadığını, kolektif olarak üretilen öznelarası bir alan olduğunu; bildiğimiz, düşündüğümüz, *olduğumuz* her şeyin başka öznelere etkileşimimiz tarafından şekillendirildiğini öne sürüyordu.

Fenomenolojinin sağladığı bu bakış açıları bizi animistlerin uzun zamandır vurguladığı noktalara daha da yakınlaştırıyor. Sonuçta insanları özel kılan şeyi *özne* olmalarına bağlıyorsak, insandışı varlıkların da özne olduğunu fark ettiğimizde her şey değişmiş oluyor. Birdenbire kişi olmanın sınırları insan topluluğunun ötesine geçip insandışı ötekileri de kapsamaya başlıyor.

*

Batı felsefesi içinde bile hep birtakım muhalefet şerhleri düşüldüğünü örneklemek istediğim için Batılı düşünürlerden söz açtım. Fakat bu fikirleri asıl geliştiren, uygulamaya geçiren ve yaşatan kişiler hiçbir zaman Kartezyen varsayımların yükü altına girmemiş, yerli halk-

lara mensup düşünürlerdi. Bu düşünürler arasında 2016'da Rio Gualcarque'yi savunduğu için suikaste kurban giden Honduraslı aktivist Berta Cáceres, 2007'de Al Gore'a verilen Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterilen Inuit lideri Sheila Watt-Cloutier, Brezilyalı yerli aktivisti ve lideri Ailton Krenak ve beni özellikle etkileyen iki kişi daha ekleyecek olursak Algonkin araştırmacı-aktivist Jack D. Forbes ve Potawatomi bilimsanı ve felsefeci Robin Wall Kimmerer sayılabilir.

Bu son derece etkileyici insanları okurken aklıma hep Aimé Césaire'in bu kitabın başlarında da aktardığım sözleri geliyor. Hatırlayalım, Césaire sömürgeciliği bir "şeyleştirme" süreci olarak tarif ediyordu. Canlı varlıkların, doğanın ve insanların meşru bir şekilde sömürülebilmeleri için nesneleştirilmeleri gerekiyordu. Ucuz doğanın, kapitalist büyümenin yolu böyle hazırlandı. Bu tarihe bakarak sömürgecilikten kurtulmayı hedefleyen her türlü sürecin *şeyleştirmeden kurtulmakla* işe koyulması gerektiğini açık seçik görebiliriz. Yerli halklara mensup aydınların bize öğrettiği şey de bu: Kendimizi daha geniş bir canlı varlıklar kümesinin bileşenleri olarak görmeyi yeniden öğrenmemiz gerekiyor. Küçülme perspektifimizin merkezinde bu etik kavrayış yer almazsa hiçbir şey anlamamışız demektir.

İkinci bilimsel devrim

Fenomenoloji yirminci yüzyılın sonlarında animist ilkeleri Avrupa felsefesinin kalbine zerk etmeyi başardı. Bilim de hızla aynı yoldan ilerledi. Son yirmi yılda canlılar dünyasının geri kalanıyla ilişkimizi algılama şeklimizi kökten değiştirmeye başlayan bir dizi bilimsel keşif yapıldı.

Bakterileri ele alalım. Bize nesillerdir bakterilerin kötü olduğu anlatıldı, nokta. Antibakteriyel sabunlara, kimyasal dezenfektanlara sarılıp bedenlerimizi, evlerimizi, hatta yiyeceklerimizi mikrop adını verdiğimiz bu küçük zararlılardan arındırmaya çalıştık. Fakat son yıllarda bilimsanları eski dönemlerin bu yanlış algılarının pek çoğunu yıktı.

Bağırsaklarımız, cildimiz ve diğer organlarımız trilyonlarca mikrobik varlıkla dolu ve öyle anlaşıyor ki, varlığımızı doğrudan bu küçük yaratıklara borçluyuz. Bağırsaklarımızdaki bakteriler sindirim için kilit önem taşıyor; yiyecekleri ayrıştırarak kullanabileceğimiz besin maddelerine dönüştürüyorlar. Bağışıklık sistemimizin vereceği tepkileri düzenliyorlar. Hatta stresle baş etmek, anksiyete ve depresyonu önlemek, akıl sağlığımızı güçlendirmek için ihtiyacımız olan nöral yolları ve sinir sisteminin diğer sinyal sistemlerini aktive ederek beynimizin sağlıklı işlemesine de yardımcı oluyorlar. Sosyal hayatımız üstünde bile rol oynuyor olabilirler: Bu yakınlarda bilimsanları mikrobiyotayı yok etmenin farelerde antisosyal davranışa yol açtığını ortaya koydu ve bunun insanlar için de muhtemel olduğunu öngörüyorlar.¹¹ Bu hakikatler zihin ve beden, insan ve “doğa” arasındaki her türlü keskin ayrımın varlığını kesin bir şekilde çürütüyor. İkinci düşüncenin altında yatan varsayımlar bilim karşısında ufalanıp yok oluyor.¹²

Konu sadece bakteriler de değil. Bakteri popülasyonunu düzenleyen ve bakteriyofaj adı verilen virüsler, kimi virüslerin de faydalı olabileceğini gösteriyor.¹³ Bu virüsler olmasaydı vücudumuzdaki bakteriyel süreçlerin dengesi tamamen bozulabilirdi.

Vücudumuzu oluşturan hücreleri tek tek sayacak olsaydık, bunların çoğunun “biz” diye addettiğimiz şeyin dışındaki yaşam formlarına ait olduğunu görürdük.¹⁴ Bu hakikati kavradığımız zaman kendimizi görme biçimimiz de baştan aşağı değişiyor. Bir arada yaşadığımız, fiziksel ve zihinsel durumumuzu birlikte idare ettiğimiz,

11. Bu araştırmaya yer veren kaynak: Carl Zimmer, “Germes in your gut are talking to your brain. Scientists want to know what they’re saying”, *New York Times*, 2019.

12. Jane Foster ve Karen-Anne McVey Neufeld, “Gut-brain axis: how the microbiome influences anxiety and depression”, *Trends in Neurosciences* 36 (5), 2013, s. 305-12.

13. John Dupré ve Stephan Guttinger, “Viruses as living processes”. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 59, 2016, s. 109-16

14. Ron Sender, Shai Fuchs ve Ron Milo, “Revised estimates of the number of human and bacteria cells in the body”, *PLoS Biology* 14 (8).

onlar olmadan hayatta kalamadığımız trilyonlarca başka varlıktan kolayca ayrılamıyorsa, benlik nedir ki? İngiliz bilim felsefecisi John Dupré'nin de ifade ettiği gibi, "Bu bulgular bir canlının kendine yeterli olabileceğini iddia etmeyi zorlaştırıyor, hatta bir canlının nerede bitip diğerinin nerede başladığını tespit etmek bile kolay değil".¹⁵

Bu resme evrimsel zaman ölçeğinde baktığımızda işler iyice karışıyor. İnsanlarda iki dizi DNA bulunur. Bunların biri hücrelerimizin çekirdeğinde, diğeri ise hücrenin içinde bulunan organellerden biri olan mitokondride yer alır. Biyologlar bu ikincisinin, yani mitokondriyal DNA'nın, evrimsel geçmişimizde bir noktada hücrelerimize gömülmüş olan bakterilerden kaynaklandığına inanıyor. Bu küçük organeller insan yaşamı için son derece hayati bir rol oynuyor: Besinleri bedenimizin kullanabileceği enerjiye çeviriyorlar. Akıl almaz bir şey bu: En temel metabolik işlevlerimiz, hatta kim olduğumuzu belirleyen genetik kodlarımız başka varlıklara bağlı.

Bütün bunların son derece önemli sonuçları var. Oxford Üniversitesi'ndeki İnterdisipliner Mikrobiyom Projesi'nde görev alan bir bilim insanı ekibi, bakterilerle ilgili keşiflerin yalnızca bilim alanında değil, ontolojide de devrimler yaratabileceğini savunuyor: "Eskiden görünmez nitelikte olan mikrobiyal yaşam formlarını kendi içimizde ve çevremizde tespit edebiliyor olmamız, bizi dünyanın biyolojik kuruluşuna ve insanların diğer yaşam formları karşısındaki konumuna dair fikirlerimizi gözden geçirmeye mecbur bırakıyor."

*

Bakteriler dünyayla ilişkimizi sorgulamamıza neden olurken biyologlar da ağaçlara, ormanlara, bitkilere dair fikirlerimizi altüst edecek nitelikte keşifler yapıyor.

Bir ağaca baktığımızda, nasıl ki insanları bireyler olarak görüyorsak, ağacı da tek bir birim olarak düşünürüz. Oysa biyologlar bunun bu kadar basit bir denklem olmadığını keşfetti. Bilim insanları ağaçların varlıklarını toprakta bulunan ve ağaç köklerindeki hücrelere işleyerek mikoriza denen yapıları oluşturan, hifa denen saç teli

inceliğindeki belli mantar türlerine borçlu olduğunu ortaya koydu. Bu mantarlar kendi üretemedikleri şekeri bitkilerin fotosentez yoluyla elde ettiği şekerden karşılarken, ağaçlar da fosfor ve nitrojen gibi kendi üretemedikleri ama yaşamaları için gerekli olan bazı maddeleri mantarlardan elde ediyor.

Bu kadim ilişkideki karşılıklılık iki tarafla da sınırlı değil. Görünmez mantar ağları farklı ağaçların köklerini –bazen çok uzun mesafeler katederek– birbirine bağlıyor ve yer altında ağaçların haberleşmesini, hatta enerji, besin ve ilaç paylaşımında bulunmasını sağlayan bir tür internet ağı oluşturuyor. Ekolojist Robert Macfarlane bu sistemin işleyişini şöyle açıklıyor:

Örneğin ölmekte olan bir ağaç, sahip olduğu bütün kaynakları içinde bulunduğu ağaç topluluğunun kullanması için seferber edebilir veya koyu bir gölgelikte kalmış genç bir fidan, daha güçlü kuvvetli komşuları tarafından ekstra kaynaklarla desteklenebilir. Daha da ilginç, bu ağ sayesinde bitkiler birbirlerine uyarı mesajları gönderebilir. Fidanbitlerinin saldırısı altında kalan bir bitki, yakındaki bir başka bitkiyi fidanbitleri oraya ulaşmadan savunma mekanizmalarını çalıştırması için uyarabilir. Bitkilerin yerüstünde, havaya salgıladıkları hormonlar yoluyla haberleştikleri bir süredir biliniyordu. Fakat miko-net üstünden gönderilen bu tür uyarılar göndericinin ve alıcının kimliği konusunda çok daha net.¹⁶

Ağaçlar işbirliği yapıyor. İletişim kuruyorlar. Paylaşıyorlar. Kendi türleriyle sınırlı kalmıyor, tür bariyerini de aşıyorlar: Douglas göknarları ve huş ağaçları birbirini besliyor. Sadece ağaçlar değil, artık biliyoruz ki –az sayıda istisna hariç– bütün bitkiler mikoriza ile aynı şekilde ilişkileniyor. Bağırsak bakterilerine dair öğrendiklerimiz gibi, bunlar da türler arasındaki sınırları baştan düşünmemize yol açacak şeyler. Ağaç bir birey midir? Ayrı bir birim olarak değerlendirilebilir mi? Yoksa daha geniş, çok-türlü bir organizmanın görünen yanlarından biri midir?

Burada bir mesele daha var, hem de belki daha radikal bir mesele. British Columbia Üniversitesi Orman ve Koruma Bilimleri Bölümü öğretim üyelerinden Profesör Suzanne Simard, bitkilerin ara-

16. Robert Macfarlane, “Secrets of the wood wide web”, *New Yorker*, 2016.

sındaki mikoriza ağlarının insan ve hayvanlardaki sinir ağlarına çok benzer bir şekilde, düğümler arasında bilgi aktararak işlediğini öne sürüyor. Sinir ağları nasıl hayvanlarda bilişselliği ve zekâyı ortaya çıkarıyorsa, mikoriza ağları da bitkilere benzer yetiler kazandırıyor. Son araştırmalar gösteriyor ki bu ağ yalnızca iletim, haberleşme ve işbirliği için değil –bizdeki nöronlar gibi– problem çözme, öğrenme, hatırlama ve karar verme işleri için de kullanılıyor.¹⁷

Bunlar mecaz olsun diye seçilmiş sözcükler değil. Ekolojist Monica Gagliano'nun bitki zekâsı hakkında yaptığı çığır açıcı araştırmalar bitkilerin başlarına gelenleri hatırladığını ve davranışlarını buna göre değiştirdiğini gösteriyor. Yani *öğreniyorlar*. Gagliano, *Forbes* dergisine verdiği bir röportajda da aynı noktayı vurguluyor: “Benim işim mecazlarla ilgili değil. Öğrenmek dediğimde doğrudan *öğrenmeyi* kastediyorum. Hatırlamak dediğimde de *hatırlamayı*.”¹⁸

Bitkiler yeni zorluklarla karşı karşıya kaldıkça, etraflarındaki değişen dünyaya dair mesajlar aldıkça, gerçekten de davranışlarını aktif olarak değiştiriyor. Bitkilerin duyuları var: Görüyorlar, duyuyorlar, hissediyorlar, koku alıyorlar ve bunlara uygun tepkiler veriyorlar.¹⁹ Ağaçlara sarılarak büyüyen sarmaşıkların hızlı çekim görüntülerini izlediyseniz bunun neye benzediğini de anlayabilirsiniz. Sarmaşıklar robot gibi hareket etmez; duyularını kullanarak, hareket ederek, denge kurarak, problem çözerek, yeni bir ortamda nasıl hareket etmesi gerektiğini çözmeye çalışarak ilerler.

Daha çok şey öğrendikçe her şey daha tuhaf (ya da belki daha tanıdık) gelmeye başlıyor. Simard'ın çalışmaları ağaçların mikoriza ağlarını kullanarak kendi akrabalarını tanıyabildiğini gösteriyor. Daha yaşlı “anne” ağaçlar kendi tohumlarından yetişmiş fidanları tespit edip zorlu dönemlerde kaynaklarını nasıl kullanacağına öyle karar

17. Brandon Keim, “Never underestimate the intelligence of trees”, *Nautilus*, 2019. Bitkilerin öğrenme süreçleri ve hafızası hakkında bkz. Sarah Lasko, “The hidden memories of plants”, *Atlas Obscura*, 2017.

18. Andrea Morris, “A mind without a brain. The science of plant intelligence takes root”, *Forbes*, 2018.

19. Josh Gabbatiss, “Plants can see, hear and smell - and respond”, *BBC Earth*, 2017.

veriyor. Simard ayrıca ağaçların travma karşısında hayvanlardan çok da farklı olmayan “duygusal” tepkiler verdiğini gösteriyor. Gövdesi palayla yaralanan ya da fidanbiti saldırısına maruz kalan bir ağacın serotonin değerleri değişiyor (evet, ağaçlarda hayvanların sinir sisteminde bulunan başka nörokimyasalların yanı sıra serotonin de bulunuyor) ve ağaç komşularına acil durum mesajı iletmeye başlıyor.

Tabii ki bunların hiçbiri bitkilerin zekâsının tam olarak hayvanlarındaki gibi olduğu anlamına gelmiyor. Hatta bilimsanları asıl sorunun bazı türlerin zekâlarının diğer türlerle kıyaslanması olduğunu belirtiyor. Böyle yaparak başka tür zekâların nasıl çalışabileceğini göremez hale geliyoruz. Eğer ille de bir beyinle karşılaşmak için yola çıkarsanız 450 milyon yıldır yerin altında nabız gibi atan, ayaklarımızın altında evrimleşen mikorizayı fark etmezsiniz bile.

Bu araştırmalar giderek hız kazanıyor ve bizi nereye götürebileceklerini tahmin edemiyoruz. Fakat Simard bu bilgilerin aslında tam anlamıyla yeni bilgiler olmadığına dikkat çekiyor:

Kıyı Saliş halklarının ve Kuzey Amerika’nın batı yakasında yaşayan yerli halkların kadim öğretilerinden bazılarını kulak verecek olursanız, onların [bu yönde bir kavrayışa] eskiden beri sahip olduğunu görürsünüz. Hem yazılı hem sözlü kaynaklarında bunlar yer alıyor. Ana ağaç fikrini burada bulabilirsiniz. Mantar ağları, ormanın sağlıklı kalmasını sağlayan yeraltı ağları fikri de bu kaynaklarda var. Bitkilerin birbiriyle etkileşim ve iletişim kurduğu da öyle. Bu insanlar ağaçlara ağaç halkı adını veriyordu (...) Batı bilimi bu yaklaşıma bir süre set çekmiş olsa da tekrar oraya dönüyoruz.²⁰

Ağaçlar yalnızca birbiriyle değil, *bizimle de* bağlantılı. Son birkaç yılda insan-ağaç ilişkilerini inceleyen araştırmalar son derece şaşırtıcı sonuçlar verdi.

Japonya’da bir grup bilimsanı ülkenin farklı yerlerindeki yüzlerce insanı kapsayan bir çalışma yürüttü. Deneklerin yarısına on beş dakika boyunca ormanda, diğer yarısına ise şehir içinde yürümeleri söylendi ve iki grubun duygusal durumları ölçüldü. Ormanda yürü-

20. Keim, “Never underestimate the intelligence of trees.”

yenler, şehirde yürüyenlere göre kendilerini istisnasız daha iyi hissediyorlardı ve bu grubun gerginlik, anksiyete, öfke, düşmanlık, depresyon, yorgunluk gibi bulgularında da düşüş yaşandı.²¹ Ortaya çıkan faydanın son derece hızlı ve etkili olduğu tespit edildi.

Ağaçlar davranışlarımızı da etkiliyor. Araştırmalar ağaçların etrafında zaman geçirmenin insanları işbirliğine daha yatkın, daha nazik ve daha cömert olmaya yönelttiğini gösteriyor. Ağaçların etrafında olmak dünyaya hayranlığımızı, hayretimizi artırarak başkalarıyla nasıl etkileşime girdiğimizi belirliyor. Agresif davranışları, kabalığı azaltıyor. Chicago, Baltimore ve Vancouver'da yürütülen araştırmalar daha çok ağacın bulunduğu mahallelerde (sosyoekonomik ve diğer etkenler ayrıştırıldığında bile) fiili saldırı, hırsızlık, uyuşturucu kullanımı gibi suçların kayda değer ölçüde az olduğunu gösteriyor.²² Yani bir anlamda ağaçlarla bir arada olmak bizi daha çok *insan* kılıyor.

Bunun neden böyle olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Sebep yeşil alanların daha hoş ve insanı sakinleştiren yerler olması mı? Polonya'da yürütülen bir çalışma durumu bu şekilde açıklayamayacağımızı gösteriyor. Araştırmacılar insanları kış mevsiminde, şehir içindeki bir ormanda on beş dakika boyunca ayakta beklettiler. Bu sırada etrafta yeşillik de yoktu, yaprak da, çalı da; yalnızca çıplak ağaçlar vardı. Normalde böyle bir yerin insanın ruh halini pek olumlu etkilemeyeceğini düşünebiliriz, fakat sonuçlar öyle değildi: Bu çıplak ormanın ortasında ayakta dikilen insanların psikolojik ve duygusal durumlarının aynı süreyi şehir içinde dolaşarak geçiren gruba göre kayda değer şekilde iyiye gittiği görüldü.²³

21. Chorong Song ve diğ., "Psychological benefits of walking through forest areas", *International Journal of Environmental Research and Public Health* 15 (12), 2018.

22. Jill Suttie, "Why trees can make you happier", *Thrive Global*, 2019. Burada yer verdiğim pek çok başka kaynağa ulaşmam da Suttie'nin bu çalışması sayesinde mümkün oldu.

23. Ernest Bielinis ve diğ., "The effect of winter forest bathing on psychological relaxation of young Polish adults", *Urban Forestry & Urban Greening* 29, 2018, s. 276-83.

Mesele ruh halinden ve davranıştan ibaret değil. Ağaçların fiziksel sağlığımız üstünde de etkileri olduğu, hem de somut, maddi etkileri olduğu anlaşıyor. Ağaçlara yakın yerlerde yaşamının kalp damar rahatsızlığı riskini azalttığı görüldü.²⁴ Ormanda yürümek tanisiyonu, kortizol seviyesini, nabızı ve başka bazı stres ve anksiyete göstergelerini düşürüyor.²⁵ Daha da ilginç, Çinli bir grup biliminsanı kronik sağlık sorunlarına sahip yaşlı hastaların ormanda vakit geçirdikten sonra bağışıklık işlevlerinin arttığını gösterdi.²⁶ Kesin olarak bilmesek de bunun ağaçların havaya saldığı kimyasal bileşiklerle bir ilgisi olabilir. Örneğin selvi ağaçlarının insanlardaki bir dizi bağışıklık hücresinin etkinliğini artırdığı, stres hormonlarının seviyesini ise azalttığı keşfedildi.²⁷

Kanadalı biliminsanları, ağaçların toplam faydasını ölçebilmek için yürüttükleri bir çalışmada ağaçların sağlığımız ve mutluluğumuz üstündeki etkisinin yüklü miktarda paradan bile fazla olduğunu buldu. Bir sokakta fazladan on tane ağaç bulunması, kardiyometabolik koşullarda yılda fazladan 20.000 dolar kazanmakla mukayese edilebilecek ölçüde etkiler yaratıyor. İnsanların mutluluğunu, fazladan 10.000 dolar kazanmakla, ortalama gelirin 10.000 dolar daha yüksek olduğu bir mahalleye taşınmakla ya da *yedi yıl daha genç olmakla* kıyaslanabilecek şekilde artırıyor.²⁸

Bunlar müthiş sonuçlar. Ortada biliminsanlarının henüz çözemediği, gerçek bir gizem var. Fakat belki de o kadar şaşırmamalıyız.

24. Geoffrey Donovan ve diğ., ‘Is tree loss associated with cardiovascular disease risk in the Women’s Health Initiative? A natural experiment’, *Health & Place* 36, 2015, s. 1-7.

25. Bum-Jin Park ve diğ., “The physiological effects of Shinrin-yoku (taking in the forest atmosphere or forest bathing): evidence from field experiments in 24 forests across Japan”, *Environmental Health and Preventive Medicine* 15 (1), 2010.

26. Bing Bing Jia ve diğ., “Health effect of forest bathing trip on elderly patients with chronic obstructive pulmonary disease”, *Biomedical and Environmental Sciences* 29 (3), 2016, s. 212-18.

27. Qing Li ve diğ., “Effect of phytoncides from trees on human natural killer cell function”, *International Journal of Immunopathology and Pharmacology* 22 (4), 2009, s. 951-59.

28. Omid Kardan ve diğ., “Neighbourhood greenspace and health in a large urban centre”, *Scientific Reports* 5, 2015.

Sonuçta milyonlarca yıldır ağaçlarla birlikte evrimleşiyoruz. DNA'mızı bile paylaşıyoruz. Sayısız nesilden sonra sağlığını ve mutluluğumuzu, başka insanların yanı sıra onlara da borçlu hale geldik. Oldukça gerçek bir anlamda *akrabayız*.

Ağaçlar, mantarlar, insanlar ve bakteriler arasındaki bu son derece dikkat çekici karşılıklı bağımlılık ağları buzdağının görünen yüzü. Ekolojistler bu tür bağlantıları her yerde bulmaya devam ediyor. Dünyada türlerin birbirini zenginleştirecek şekilde etkileşime girmediği tek bir ekosistem yok. Av ve avcı türler arasındaki ilişkiyi bile yeniden düşünmeye başlıyoruz. Eskiden bu ilişki bir üstünlük ve talan ilişkisi olarak görülüyordu. “Kurtlar sofrası”, “orman kanunu”, “büyük balık küçük balığı yutar” gibi sözler de bu yaklaşımın yansımaları. Tabii ki tam avlanma ânına odaklanırsanız, aslan belgeseli izleyenlerin de iyi bileceği üzere, son derece dehşet verici bir manzarayla karşılaşsınız. Fakat meseleye biraz uzaktan baktığınız zaman manzara değişiyor. Avlanmanın özünde denge ve denklikle ilgili bir şey olduğu anlaşılıyor.

Örneğin Alaska'da kurtlar rengineyi nüfusunu kontrol altında tutar. Böylelikle rengineyikleri fazla otlayarak yeni filizlenen ağaçları yemez ve ormanlar büyüyüp gelişebilir. Ormanlar erozyonu önlediği için toprak daha sağlıklı hale gelir ve nehirler berrak akar. Sağlıklı toprakta meyveler biter, kurtçuklar yaşar; berrak nehirlerde balıklar ve diğer tatlı su canlıları için uygun bir habitat oluşur. Balıklar, meyveler, kurtçuklar da aylara ve kartallara besin sağlar. Bu karşılıklı bağımlılık denklemleri ekosistemlerin güç ve dayanıklılık kazanmasını sağlar, kelimenin gerçek anlamıyla ete kemiğe bürünmesini mümkün kılar. Tabii bu cömert akış tersine de dönebilir. Kurtların ortadan kaldırıldığı bölgelerde ekosistemler büsbütün çöker: Ormanlar yok olur, toprak erozyona uğrar, nehirler alüvyonla dolar, kartallar ve aylar kaybolur.

Benzer ekosistem dinamikleri kutuplar dahil dünyanın her kıtasının her bölgesinde gözlemleniyor. Hiçbir şey tek başına var olmu-

yor. Bireysellik bir illüzyondan ibaret. Bu gezegendeki yaşam sıkı dokunmuş bir ilişkisel varoluş ağından ibaret.

Bu ilkelerin gezegen çapında, yeryüzündeki bütün fiziksel, kimyasal, biyolojik süreçler arasında da işlediğine dair kanıtlar mevcut bugün. Biliminsanları bitki, hayvan ve bakteri biyomlarının toprakla, atmosferle, okyanusla etkileşime girerek dünyanın yüzey sıcaklığından deniz tuzluluk oranlarına, havanın bileşimine kadar pek çok şeyi nasıl düzenlediğini inceliyor. Gezegenimiz iç içe geçmiş karşılıklı ilişkilerden oluşan tek ve devasa bir sistem. İngiliz biliminsanı James Lovelock ve Amerikalı çalışma arkadaşı Lynn Margulis, yeryüzünü bir süperorganizma olarak tarif ediyorlar: İnsan vücudu iç sistemlerini işlevsel bir denge içinde tutmak için nasıl ayarlamalar yapıyorsa bu organizma da aynı şekilde kendini düzenleyebiliyor. Bu yaklaşıma Yunan mitolojisindeki yeryüzü tanrıçasının adından ilhamla Gaia hipotezi deniyor. Yer sistemleri biliminin ve biyogeo-kimyanın bu tür bulguları, yeryüzünü çok uzun zamandır canlı bir varlık, hatta anne olarak gören halklar için pek şaşırtıcı olmayacaktır elbette.

Post-kapitalist etik

Bütün bunlar bizim için ne anlama geliyor? Bu bilimsel verilerin ışığında nasıl yaşamalıyız?

Örnek olsun diye bitkilerle ilgili bulgulara geri dönelim. Bitkilerin zekâsıyla ilgili araştırmalar sosyal medyada paylaşılmaya başladığında herkesin tepkisi olumlu olmamıştı. Bitkiler zekâ sahibiyse, hatta paylaşımlı manada bilinç sahibiyse, bitkileri yemenin de bir tür cinayet olduğu hakikatiyle nasıl başa çıkabiliriz? Ağaç kesmek bir aileyi parçalamak anlamına gelecekse mobilya üretimi için nasıl ağaç kesebiliriz? Bu şekilde düşünmek hayatı etik açıdan –neredeyse sürdürülemeyecek ölçüde– zora sokuyor. Pek çok insan için bu açmaz o kadar büyük bir problem ki, verebilecekleri en makul tepkinin bilimsel verileri inkâr etmek olduğunu hissediyorlar.

İlginç bir şekilde Achuar ve Chewong halkları gibi animist topluluklar da aynı ikilemi yaşıyor. Belki onların nesiller boyu kafa yorduktan sonra ulaştığı cevaplar bize de yardımcı olabilir. Bu insanlar bitkileri toplayıp yemenin ya da ağaç kesmenin, hatta avlanmanın ve et yemenin *kendisinde* etik dışı bir şey olmadığını söylüyorlar. Etik olmayan şey bunu bir minnet hissi duymadan, karşılıklılık gözetmeden yapmak. Etik olmayan şey, ihtiyacından ve geri verebileceğinden fazlasını almak. Etik olmayan şey sömürü, kaynakları sınırsızca çıkarıp götürmek ve belki de en kötüsü, israf etmek.

Hatırlayalım, Achuar ve Chewong halkları için temel mesele karşılıklıydı. Öncelikle bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olduğumuzu tespit etmemiz gerekiyor. Robin Wall Kimmerer, bu alışverişteki etiğin bizim müstakil varlıklarla muhatap olduğumuzun farkında olmamızla başlaması gerektiğini öne sürüyor. Saygımızı hak eden kişilerle kurduğumuz bir ilişki söz konusu. Kimmerer canlılar dünyasından yiyecek ve malzeme alırken ninemizin pişirdiği sağlıklı bir yemeği yiyormuşuz gibi bir özen, nezaket ve minnet duygusu taşımamız gerektiğini söylüyor. Aldıklarımızı hak değil hediye gibi görmeliyiz.²⁹

Burada bahsettiğimiz şey ağızımızın ucuyla “Teşekkürler” deyip hayatımıza devam etmek değil (gerçi sırf bunu yapmak bile canlılar dünyasıyla kurduğumuz etkileşimi baştan aşağı değiştirebilir). Bundan çok daha fazlasından bahsediyoruz. Hediyeleri bu kadar önemli kılan şey bizi kendimize hâkim olmamız gereken bir konuma yerleştirmeleridir. Hediyeleşirken ihtiyacımızdan fazlasını veya karşıdakinin paylaşılabileceğinden fazlasını almamaya özen gösteririz. Bu şekilde davranmanın hem içsel bir korumacı değeri vardır hem de fazla tüketimin sınırlarını kontrolsüzce aşmış bir kültür bağlamında son derece radikal bir eylemdir. Ayrıca hangi antropoloğa sorsanız size hediyeleşmenin bizi uzun süreli bir değiş tokuş sözleşmesine dahil eden bir eylem olduğunu söyleyecektir.³⁰ Hediyeler, bizi kar-

29. Robin Wall Kimmerer, *Braiding Sweetgrass: Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge and the Teachings of Plants* (Milkweed Editions, 2013).

30. Marcel Mauss'un *Armağan Üzerine Deneme* (çev. N. Özyıldırım, Alfa, 2018) kitabı küçülme fikirleri için temel niteliktedir.

şılığında ne vereceğimizi düşünmeye zorlar. Hediyeler kendilerini sürekli hatırlatır, birinden hediye aldıysanız onlara bir şey verme şansı bulana kadar ikinci bir hediye kabul etmezsiniz. Bu anlamda hediyeleşmenin mantığı son derece ekolojiktir; kararlı durumla, dengeyle ilgilidir. Ekosistemlerin varlıklarını sürdürme yöntemi de böyledir işte.

Bütün bunlar kapitalizmin mantığına *tamamen* zıt şeyler. Kapitalizm temelde “verdiğinden fazlasını almak” şeklinde özetlenebilecek tek ve her şeyi belirleyen bir ilkeye dayanır. Çitlemeyle, sömürgecilikle işlemeye başlayan bu mantık 500 yıldır işbaşında. Artıdeğer biriktirebilmek için nesneleştirdiğiniz, “dışsal” ilan ettiğiniz doğadan ve bedenlerden karşılığı verilmemiş değer elde etmeniz gerekir.

Öyleyse karşılıklılık ilkelerini bitkilerle, hayvanlarla, ekosistemlerle kuracağımız bireysel ilişkinin ötesine taşımak ne anlama gelebilir? Bütün bir ekonomik sistemi bu ilkelere göre idare etmek nasıl sonuç verir? Ekolojik iktisatçılar şimdiden bu sorulara cevap verebilecek adımlar atmaya başladı. Hatırlayalım, ekolojik ekonominin temel ilkesi ekonomiyi kararlı halde tutmak, yani yeniden üretilebilecek olandan fazlasını almamak, bertaraf edilebilecek olandan fazla atık üretmemektir. Achuar ve Chewong halkları bu tanımlarda kendilerinden epey bir şey bulacaktır.

Peki bu eşiklerin yerini nasıl tespit edebiliriz? Ekolojistler işte bu noktada devreye giriyor. Ekoloji, hem bir sistemin *parçalarını* hem de bu parçaların geniş bütün içersinde birbirleriyle nasıl ilişkilendiğini inceleyen benzersiz bir bilim dalı. Ekolojistler ekosistemlerin sağlık durumunu anlamakta, hatta idare etmekte son derece mahir. Uzmanlıkları ister üniversite eğitiminden gelsin, ister uzun zamandır toprakla uğraşıyor olmaktan, ekolojistlerin vereceği bilgiler sayesinde ekosistemlerin dengesini bozmadan kaç ağaç kesilebileceğini, kaç balık tutulabileceğini, ne kadar maden çıkarılabileceğini tespit edebilir ve sınırları, kotaları buna göre belirleyebiliriz.

Daha da iyisi, zararı asgariye indirmekle kalmayıp ekosistemlerin etkin bir şekilde *ıslahını* sağlayabilecek yöntemlere geçiş yapabiliriz. İşte karşılıklılık da burada devreye giriyor ve olaylar iyice

heyecanlı bir hal alıyor. Tarımı ele alalım. Modern endüstriyel çiftlikler tek bir ürünün göz alabildiğine geniş alanlara ekildiği, mahsulün dışındaki bütün yaşam formlarını öldürmek için kimyasal pestisit ve herbisitlerin kıyasıya kullanıldığı monokültür uygulama alanlarıdır. ABD'nin Ortabatı bölgesinde çekilmiş hava fotoğraflarına denk geldiyseniz bunun neye benzediğini hatırlayacaksınız: Kapitalist tarımda toprak, “kısa vadede en çok getiri” şeklinde özetlenebilecek tek bir hedefe odaklanmış totaliter bir mantığa göre düzenlenmiştir. Bu yaklaşım yüzünden zengin tarım toprakları toza döndü, bu süreçte de yeryüzünden muazzam miktarlarda CO₂ salımı oldu. Böcek ve kuş popülasyonları yıkıma uğradı, kimyasal sızıntılar tatlı sulardaki ekosistemleri tamamen çöktürdü.

Neyse ki başka bir tarım yöntemi de var. Virginia'dan Suriye'ye kadar pek çok yerde gözüpek çiftçiler “ıslaha dayalı agroekoloji” adı verilen daha bütünlükçü yöntemleri deniyor. Daha dayanıklı ekosistemler yaratmak için farklı ekinleri birlikte yetiştiriyorlar; toprağı canlandırmak ve verimini artırmak için kompost ve organik gübre kullanıyor, aynı toprağı her yıl farklı ürün ekiyorlar. Bu yöntemlerin uygulandığı bölgelerde mahsul artıyor, solucanlar geri dönüyor, böcek nüfusu toparlanıyor ve kuş türlerinin sayısı yükselişe geçiyor.³¹ İşin belki de en güzel yanı, ölü toprak canlanırken atmosferden muazzam miktarda CO₂ çekiyor. Hatta biliminsanları iklim yıkımını önleyebilmek istiyorsak dünyadaki tarım arazilerinin ve otlaklarının pek çoğunda bu tür ıslaha dayalı yöntemler uygulamamız gerektiğini söylüyor. Bunlar her türlü yapay karbon yakalama teknolojisinden kat kat daha etkili.

İşte karşılıklılık esası fiili anlamda böyle bir şeye denk geliyor. Aldığınız kadarını verirsiniz ekosistemin sağlığı üstünde bir çarpan etkisi yaratmış oluyorsunuz. Yaşam geri dönüyor. Bu sadece tarım için geçerli değil. Islaha dayalı yaklaşımlar ormancılık ve balıkçılık alanında da geliştiriliyor ve çoğu örnekte insanlar Küresel Güney'in

31. Rattan Lal, “Enhancing crop yields in the developing countries through restoration of the soil organic carbon pool in agricultural lands”, *Land Degradation & Development* 17 (2), 2006, s. 197-209.

yerli halklarının ve küçük çiftçilerinin uzun zamandır kullandığı teknikleri benimsiyor.

Bu yöntemlerin mahsullerin kalitesini ve toprağın uzun vadeli verimini iyileştirdiği bilinse de büyük tarım şirketleri bu yönde ciddi adımlar atmadı. Neden? Çünkü bunlar zaman ve emek isteyen süreçler. Yerel ekosistemi yakından tanımayı gerektiren, onlarca türün özelliklerini ve davranışlarını, birbirleriyle nasıl etkileşim kurduklarını anlamayı gerektiren, özen gerektiren süreçler. Bir çiftliğe fabrika gibi değil de ekosistem gibi bakmaya başlayınca toprakla kurduğunuz ilişki, tarım şirketlerinin kısa vadeli kaynak sömürüsüne dayalı mantığıyla çatışan bir hale gelir.

Bu ilkeleri daha da ileri noktalara taşıyan topluluklar var. Ekosistemle karşılıklılık temelinde ilişki kurmayı teşvik etmenin ötesinde, doğaya *tüzel kişilik* hakları veriyorlar. Bunu garipsiyorsanız şu anda da birtakım insandışı teşekküllere –yani şirketlere– kişilik statüsü verdiğimizizi hatırlayın. Şirketlere verilen bu statü, birikimi yaşamın önüne geçiren çarpık bir kişilik perspektifine dayanıyor. Bu mantığı tersine çevirebiliriz. Exxon ve Facebook’u kişi olarak tanımlamak yerine canlı varlıklara yasal tanınma kazandırabiliriz. Sekoya ormanlarına, nehirlere, hatta bütünüyle nehir havzalarına neden tüzel kişilik hakkı vermeyelim?

Son birkaç yılda Yeni Zelanda mahkemelerinin verdiği bir dizi sıradışı karar uluslararası alanda yankı yarattı. 2017 yılında ülkenin en uzun üçüncü nehri olan ve Maorilerin eskiden beri kutsal kabul ettiği Whanganui Nehri’ne tüzel kişilik verildi. Nehir şu anda hem fiziksel hem de metafizik özellikleriyle birlikte “dağlardan denize dek bölünemez ve canlı bir bütün” olarak tanımlanıyor. Maori halkı 1870’lerden bu yana bunun mücadelesini veriyordu. Başmüzakereci Gerrard Albert, “bu nehri bir atamız olarak görüyoruz, hep öyle gördük,” diyor. Bu süreç nehirle de kalmadı, aynı yıl içinde mahkemeler adanın batı yakasında yükselen Taranaki Dağı için de aynı kararı aldı. Ondan birkaç yıl önce de Te Urewera milli parkı yasal statü ka-

zanmış, devletin mülkü olmaktan çıkarılarak *kendi kendinin sahibi* olarak tanımlanmıştı.

Yeni Zelanda'nın bu kararlarından sonra Hindistan'daki Ganj ve Yamuna nehirleri de "canlı bir insanın bütün haklarını, vazifelerini ve yükümlülüklerini" kapsayan yasal haklarına kavuştu. Kolombiya'da Anayasa Mahkemesi Amazon Nehri'ne yasal haklar tanıdı. Buna göre bu nehlere zarar veren her türlü eylem teknik olarak insanlara karşı işlenmiş suçlarla aynı biçimde kovuşturulabiliyor.

Daha da ileri giden ülkeler oldu. Ekvador'un 2008 tarihli anayasası doğrudan doğanın "var olma; hayati döngülerini sürdürme, koruma ve yenileme" haklarını tanıdı. İki yıl sonra Bolivya "Doğa Ana birbiriyle ilişki içinde, birbirine bağımlı, birbirini tamamlayan ve ortak bir kaderi paylaşan bütün yaşam sistemlerinin ve canlı varlıkların oluşturduğu bölünmez topluluğun biçimlendirdiği dinamik bir canlı sistemdir" ifadesini içeren Doğa/Toprak Ananın Hakları Yasası'nı çıkardı. Bunların uygulamaya yansımaya, retorikte kalacak adımlar olduğunu düşünenler de var ama burada büyük bir potansiyel olduğunu görmeli, bu tür adımların nehlere ve su havzalarına zarar verebilecek bazı büyük sanayi projelerini durdurmakta kullanıldığını bilmeliyiz.

Bu yaklaşımı iyice genişleterek gezegenin tamamına uygulayamaz mıyız? Bunu yapabileceğimizi düşünenler var. Bazı yerli toplulukları ve onlara destek verenler BM Genel Kurulu'ndan bir Doğa Ananın Hakları Evrensel Beyannamesi çıkarılmasını talep ediyor. Taslak beynamede yeryüzüne "yaşama ve var olma, saygı görme, biyokapasitesini yenileyebilme, yaşamsal döngü ve süreçlerini sürdürebilme" hakkı tanınması öneriliyor. Aynı zamanda sayıları günden güne artan biliminsanları da yaşamın mümkün olacağı koşulları sürdürebilmek için karbon döngüsü, nitrojen döngüsü, okyanus akıntıları, ormanlar, ozon tabakası gibi gezegenimizin temel süreçlerinin korunması gerektiğini ifade eden bir "Yer Sistemleri yönetim çerçevesi" oluşturulmasını talep ediyor. Bu süreçler insan yapımı sınırların ötesine geçtiği için bunların korunması ulus-devletleri aşan bir ölçekte işbirliği gerektiriyor.

Azı karar

Bütün bunlar büyük bir bilinç değişiminin başladığına işaret ediyor. Ekolojik krizin bize insanın ötesindeki dünyayla ilişkimize dair yeni düşünme biçimleri öneren (ya da bizi daha eski düşünme biçimlerine dönmeye davet eden) bir yanı da var. Böylelikle doğrudan meselelerin özüne varıyoruz. Bu davet, krizin doğrudan kaynağı olan yarılmayı nasıl onarmaya başlayabileceğimize işaret ediyor. Kapitalizmin eski dogmalarından arınmış, yaşayan dünyayla karşılıklılık esası üzerinde filizlenmiş daha zengin, daha verimli bir gelecek tahayyül edebilmek için bize güç veriyor.

Ekolojik krize radikal politika değişiklikleriyle karşılık verilmesi gerekiyor. Yüksek gelirli ülkelerin aşırı enerji ve malzeme kullanımını azaltması gerekiyor, hızla yenilenebilir enerjiye geçmemiz gerekiyor, kesintisiz büyümedense insanların mutluluğuna ve ekolojik istikrara odaklanan bir post-kapitalist ekonomiye geçmemiz gerekiyor. Ama bundan fazlasına ihtiyacımız var, yaşayan dünyayla ilişkimizi düşünmenin yeni yollarını bulmalıyız. Bütün bunların üstesinden nasıl gelebiliriz?

Bu kitabı yazmaya başladığımda temel çerçeve olarak küçülmeyi kullanmak konusunda endişelerim vardı. Sonuçta küçülme de atılacak ilk adımlardan yalnızca biri diye düşünüyordum. Fakat bütün bu yolculuğu tekrar değerlendirdince acaba küçülme bundan daha fazlasına mı denk geliyor diye düşünmeden edemiyorum. Küçülme, karşımızdaki zorluğa yaklaşmanın bir yolunu sağlıyor. Toprağın, halkların, hatta zihinlerin sömürülmekten kurtarılması anlamına geliyor. Müştereklerin çitlerden kurtarılması, kamusal varlıkların meta olmaktan çıkarılması, işin ve yaşamın gereksiz yüklerinden arındırılması anlamına geliyor. İnsanların şeyleştirilmemesi, ekolojik krizin dindirilmesi anlamına geliyor. Küçülme, daha az almakla başlayan bir süreç. Ama sonunda çok geniş bir ihtimaller denizine açılıyor. Bizi kıtlıktan bolluğa, kaynak sömürsünden yenilenmeye, tahakkümden karşılıklılığa, yalnızlıktan ve ayrılmadan yaşam dolu bir dünyayla bağ kurmaya doğru götürüyor.

“Ekonomi” dediğimiz şey nihayetinde birbirimizle ve canlılar dünyasının geri kalanıyla kurduğumuz maddi ilişkidir. Kendimize şunu sormalıyız: Bunun nasıl bir ilişki olmasını istiyoruz? Kaynak sömürüsüne ve tahakküm kurmaya dayalı bir ilişki mi? Yoksa karşılıklılığa ve özene dayalı bir ilişki mi?

*

Londra’da bu kitabı yazdığım odanın penceresinden görünen bir ağaç var. Gövdesi topraktan büyük bir özgüvenle kıvrıla kıvrıla yükselen bu devasa kestane ağacının dalları neredeyse beşinci kata kadar yükseliyor. Yaklaşık seksen milyon yıldır varlığını sürdüren bu tür, nasıl olduysa en son kitlesel yok oluştan sağ çıkmayı başarmış. Benim bahsettiğim ağaç beş yüz yaşında ve uzun zamandır yok edilmekte olan kadim bir ormanın ayakta kalan son bireylerinden biri. Bu kitabın sayfalarında anlattığım her şeye tanıklık etti. Daha çitleme hareketi başlamadan önce buradaydı, köklerini salıp beslendiği toprak tapulanmamış, sahiplenilmemişti, hâlâ müşterek bir varlıktı. Sömürgeci işgalin ilk gemileri yelken açtığı anda buradaydı. Sanayinin havayı kirletmesini, sıcaklıkların artmasını, yapraklarının arasında yaşayan böceklerin ve kuşların bir bir azalmasını yıllar boyunca izledi durdu.

Bu sessiz devin ilerleyen yıllarda, yüzyıllarda, bizim hayat süremiz içinde, sonraki nesillerin hayatları esnasında nelere tanık olacağını düşünüyorum zaman zaman. Hikâyenin kalanında neler olacak? Cesaretimizi toplayabilirsek farklı bir gelecek yazmak ellerimizde. Ya her şeyi kaybedecek, ya bir dünya kazanacağız.

—

TEŞEKKÜR

Buda'nın uyarı mahiyetinde anlattığı rivayet edilen bir hikâye var. Tek çocuklu bir çift çölde yolculuk ediyormuş. Yiyecekleri azalmış, karınları da epey acıkmış. Fakat büyük bir hırsla gidecekleri yere varmayı kafaya koydukları için yollarını bir türlü değiştirmiyorlarmış. Transa girmiş gibi, birdenbire hayatta kalabilmek için çocuklarını öldürüp yemeye karar vermişler. Nihayet çölü geçip de menzile varmanın büyüsu kaybolunca, transın etkisi sönünce içleri büyük bir keder ve pişmanlıkla dolmuş.

Burada ne yapıyoruz? Nereye gidiyoruz? Bütün bunların amacı ne? İnsan varoluşunun menzili ne? Büyümecilik bizi bu sorular hakkında düşünmekten alıkoyuyor. İnsanlığın ulaşmasını istediğimiz noktalara dair kafa yormamızı engelliyor. Hatta büyüme kavgası doğrudan düşüncenin yerine geçiyor. Trans halindeyiz. Düşünmeden, ne yaptığımızın farkına varmadan, etrafımızda olup bitenlerin farkına varmadan, neleri feda ettiğimizin... *kimi* feda ettiğimizin farkına varmadan didinip duruyoruz.¹

İşte bizi bu transtan uyandıracak olan fikir küçülme. “Otur, kıpırdama ve dinle,” diyordu şiirlerinden birinde Mevlana, “zira hem sarhoşsun hem de çatının kıyısında.”

Mesele gönüllü bir sefalet içinde yaşamak, insan potansiyeline set çekecek sınırlar çizmek değil. Tam tersi. Mesele bir gelişip serpilme, burada ne yaptığımıza, neden öyle yaptığımıza dair daha yüksek bir bilinç seviyesine ulaşma meselesi.

1. Buradaki “trans” temasını ve çöl geçme hikâyesini Tara Brach'ın eserlerine borçluyum.

Fakat trans da oldukça derin. Silkelenip uyanmak için zihnimize çakılmış çerçevelerden, kültürümüze sinmiş varsayımlardan, siyaseti şekillendiren ideolojilerden sıyrılmamız gerekiyor. Bu da kolay bir iş değil. Cesaret ve disiplin istiyor. Kendi adıma konuşmam gerekirse, bu uzun bir yolculuktu ve daha gidecek çok yolum var. Yol boyunca her adımımı beni düşüğüm çukurlardan kurtaran ve bana dünyayı görmenin yeni yollarını sunan yoldaşlarıma güvenerek attım.

Kişisel sohbetlerinden ve zaman zaman yardımlarından çok faydalandıklarım: Giorgos Kallis, Kate Raworth, Daniel O'Neill, Julia Steinberger, John Bellamy Foster, Ian Gough, Ajay Chaudhary, Glen Peters, Ewan McGaughey, Asad Rehman, Bev Skeggs, David Graeber, Sam Bliss, Riccardo Mastini, Jason Hirsch, Federico de Maria, Peter Victor, Ann Pettifor, Lorenzo Fioramonti, Peter Lipman, Joan Martinez-Alier, Martin Kirk, Alnoor Ladha, Huzaiifa Zoomkawala, Patrick Bond, Rupert Read, Fred Damon, Wende Marshall, Federico Cruz, The Rules ekibi, bu kitaptaki pek çok fikri ilk kez dile getirdiğim *Guardian*, *Foreign Policy*, *Al Jazeera* ve diğer mecralardaki editörlerim ve tabii ki bu fikrimi dile getirmem için platform sağlayan ajans temsilcim Zoe Ross ile Penguin'deki editörüm Tom Avery.

Pek çok başka insanın yazılarından da çok şey öğrendim ve etkilendim: Silvia Federici, Jason Moore, Raj Patel, Andreas Malm, Naomi Klein, Kevin Anderson, Tim Jackson, Juliet Schor, Vandana Shiva, Arturo Escobar, George Monbiot, Herman Daly, Kate Aronoff, Robert Macfarlane, Abdullah Öcalan, Ariel Salleh, David Wallace-Wells, Nnimmo Bassey, Robin Wall Kimmerer, Timothy Morton, Daniel Quinn, Carolyn Merchant, Vijay Prashad, David Harvey, Maria Mies, Gustavo Esteva, André Gorz, Serge Latouche, Bill McKibben, Jack D. Forbes, Philippe Descola, David Abrams, Kofi Klu, Bruno Latour, Suzanne Simard, Murray Bookchin ve Ursula Le Guin. Eserleri yol boyunca yön levhalarım oldular.

Tabii ki bu çok sınırlı bir liste. Hayatım boyunca hem temel bilgiler için, hem yönümü bulmak için tekrar tekrar sözlerine ve hayatlarına dönüp baktığım dev çınarları da anmadan geçmemeliyim: Aimé Césaire, Frantz Fanon, Thomas Sankara, Berta Cáceres, Mahat-

ma Gandhi, Patrice Lumumba, Samir Amin. Onları bana doğru yolu gösteren atalarım olarak görüyorum.

London School of Economics, Universitat Autònoma de Barcelona, Schumacher College, Goldsmiths ve başka yerlerde ders verdiğim öğrencilerime de minnettarım. Ufkumu genişleten, yeni düşünme ve konuşma yolları bulmamı sağlayan pek çok sınıfım oldu.

Bu kitabı Londra'da koronavirüs karantinası devam ederken bitirdim. Bu dönemi hep tuhaf ve ürkütücü bir dönem olarak hatırlayacağım. Birdenbire ekonominin tam olarak hangi kısımlarının önemli olduğunu, en çok hangi mesleklere bel bağladığımızı fark ediverdik. Benim açımdan bunun çok net bir cevabı var. Hayat arkadaşım Guddi kamu çalışanı bir hekim. Salgının ilk haftalarında her sabah o evden çıkıp da artık bir savaş meydanına dönen görev yerine giderken gözlerimden korkum okunmasın diye dua ediyordum. Akşamları, benimkinden çok daha önemli olan mesleğini icra ederken bitap düşmüş bir halde eve döndüğünde yine de o gün yazdıklarını okumak istiyordu. Dışarı çıkmamıza izin verilen saatlerde yürüyüşe çıkıyorduk. Bir yandan yürüyüp bir yandan renksiz kış mevsiminin yerini baharın taze yaprak ve tomurcuklarına bırakmasını izlerken Guddi bana fikirlerimi netleştirmem, argümanlarımı güçlendirmem, anlatım tekniğimi sağlamlaştırmam için ipuçları veriyordu. Bu kitap, özellikle de son bölümü, ortak bir entelektüel yolculuğun ürünü. Guddi'ye derin bilgisi, kavrayışı, yoldaşlığı ve kültürümüzün her türlü uçkağıdını görmekteki şaşmaz becerisi için minnettarım. Her gün tekrar tekrar zihnimin açılmasını sağlıyor.

2012'nin başlarında Guddi'yle birlikte LSE'de Paul Krugman'ın halka açık bir dersine katılmıştık. Büyük Resesyon devam ediyordu, Krugman da ABD'nin büyümeye devam edebilmesi için büyük bir devlet teşvikine ihtiyacı olduğunu söylüyordu. O gün eve dönerken Guddi, çok daha az gelire sahip bir sürü ülke gerçekten anlamlı olan göstergelerin pek çoğunda çok daha iyi sonuçlar alabiliyorken dünyanın en zengin devletlerinden biri olan ABD'nin gerçekten daha fazla GSYH'ye ihtiyacı olup olmadığını sesli olarak sorgulamaya başladı. Yüksek gelirli ekonomilerin sonsuza kadar büyümeye devam etmesi gerçekten gerekli miydi? Amaç neydi? Ben de bu soru-

lara ezberden cevap verdim: Büyümenin sağlıklı bir ekonomi için vazgeçilmez olduğunu falan anlattım. Ama sorduğu sorular huzurumu kaçırmıştı. Çok iyi hatırlıyorum, bu sohbetin ardından oluşan sessizlikte aslında bana anlatılanları tekrar ettiğimi, kendim bir şey düşünmediğimi fark etmiştim. Bu kitabın ortaya çıkmasına neden olan sekiz yıllık yolculuk o sorularla başladı.

Bir sorudan daha güçlü hiçbir şey yoktur.

—

Jason Hickel

Çoğu Zarar Azı Karar

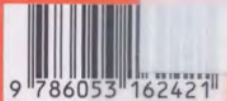
İnsanın barındırdığı farklı imkânların çağlar içinde büyük bir şiddetle bastırılmasıyla vardık bu çöküş ânına — karşı karşıya olduğumuz ekolojik krizi yaratan sınıfsız, tahakkümsüz, arı haliyle soyut insanlık değil. Bu çöküşte en büyük sorumluluğu taşıyan kesimler ise bedeli hâlâ en az sorumluluğu olanlara yıkmaya çalışıyor.

“Yüksek gelirli ülkelerin aşırı enerji ve malzeme kullanımını azaltması gerekiyor, hızla yenilenebilir enerjiye geçmemiz gerekiyor, kesintisiz büyümedense insanların mutluluğuna ve ekolojik kararlılığa odaklanan bir post-kapitalist ekonomiye geçmemiz gerekiyor. Ama bundan fazlasına ihtiyacımız var, yaşayan dünyayla ilişkimizi düşünmenin yeni yollarını bulmalıyız,” diyor Jason Hickel.

“Küçülme, karşımızdaki zorluğa yaklaşmanın bir yolunu sağlıyor. Toprağın, halkların, hatta zihinlerin sömürülmekten kurtarılması anlamına geliyor. İnsanların şeyleştirilmemesi, işin ve yaşamın gereksiz yüklerinden arındırılması, ekolojik krizin dindirilmesi anlamına geliyor. Küçülme, daha az almakla başlayan bir süreç. Ama sonunda çok geniş bir ihtimaller denizine açılıyor. Bizi kıtlıktan bolluğa, kaynak sömürsünden yenilenmeye, tahakkümden mütekabiliyete, yalnızlıktan ve ayrılmadan yaşam dolu bir dünyayla bağ kurmaya doğru götürüyor. Cesaretimizi toplayabilirsek farklı bir gelecek yazmak ellerimizde. Ya her şeyi kaybedecek, ya bir dünya kazanacağız.”

Metis Edebiyatı

ISBN-13: 978-6

9 786053 162421

www.metiskitap.com

www.metiskitap.com